

'Ik kon dat niet begrijpen'

Ontrechting en rechtsherstel van Joodse burgers en hun bezittingen op Goeree-Overflakkee tijdens en na de Tweede Wereldoorlog

Drs. Betsy Biemond-Boer

Deze uitgave is mede mogelijk gemaakt door stichting WO2GO. De stichting heeft het doel kennis over de Tweede Wereldoorlog op Goeree-Overflakkee voor een breed publiek bekend te maken. Ze doet dit o.a. door informatie -en herdenkingspanelen in het landschap te plaatsen, lezingen en herdenkingen te organiseren, lespakketten samen te stellen en diverse websites te publiceren die het verhaal van Goeree-Overflakkee ten tijden van de Tweede Wereldoorlog vertellen.

Zie WO2GO.nl voor meer informatie.

Onderzoeksrapport in opdracht van gemeente Goeree-Overflakkee

ISBN: 9789493086746

Tweede druk, november 2024.

Inhoud

Deel I: Inleiding en achtergrond	7
Inleiding	8
Aanleiding	8
Onderzoeksvragen	11
Werkwijze	12
Leeswijzer	12
Ten slotte	13
Hoofdstuk 1: Achtergrond	16
Anti-Joodse maatregelen	16
Bestuur en bezetting	18
Flakkeese Joden	22
Deel II: Anti-Joodse maatregelen	31
Hoofdstuk 2: Registratie en uitsluiting	32
Verbod op kosher slachten	32
Ariërverklaring	33
Registratie	35
Gestempeld	41
Isolatie	42
Tewerkstelling	46
Financiën	47
Samenvattend	49
Hoofdstuk 3: Deportatie	50
Oude-Tonge en de slagerskwestie	50
Deportatie: 'Ik heb het wel honderden keren voor ogen teruggezien'	54
Huisraad	60
Samenvattend	65

Hoofdstuk 4: Joodse ondernemingen	66
Arisering of liquidatie	66
Flakkeese bedrijven	67
1. Wed. L. Cohen en Zonen, Dirksland	68
2. en 3. Firma Haagens, Dirksland en Middelharnis	69
4. Firma Rood, Middelharnis	70
5. Slagerij Ph. Gazan, Dirksland	70
6. Slagerij I. en A. Gazan, Sommelsdijk	71
7. Slagerij Hammelburg, Sommelsdijk	72
8. Slagerij Cohen, Oude-Tonge	73
9. Firma Hartogs, Middelharnis	73
10. Juwelierszaak D. Hartogs, Middelharnis	75
11. Manufacturen B. Polak, Middelharnis	75
12. Manufacturen L. Polak Middelharnis	76
13. en 14. Tabakswinkel Hartog Gazan (Middelharnis), Lompenhandel Levie de Winter (Oude-Tonge),	76
Samenvattend	77
 Hoofdstuk 5: Onroerende goederen	 78
Inleidend	78
Landbouwgronden	79
Hoeve Bouwlust	79
Spiernagel	80
Gronden van Mozes de Haas	80
Joodse panden	83
Joodse begraafplaatsen	91
Samenvattend	93

Deel III: Na de oorlog 95

Hoofdstuk 6: Naoorlogse aandacht en opvang 96

Herstel van de volksgemeenschap	96
Openbare aandacht	98
Ondersteuning	100
Huur	102
Herdenkingsplaatsen	104
Samenvattend	107

Hoofdstuk 7: Rechtsherstel 108

Besluit Herstel Rechtsverkeer E100	108
Rechtsherstel over onroerende goederen	111
1. Een standaard gang van zaken: Gouswaard-Hartogs, Middelharnis	113
2. Een grote koper: fotograaf Rotsma, Middelharnis	115
3. Traag door de details: Born/Van Kassel - Gazan, Sommelsdijk	116
4. Geen rechtsherstel? Boekhouder Mooiweer, Middelharnis	118
5. Niet-verkochte panden	120
6. De gemeente Middelharnis als koper	121
7. Eigendommen van de Israëlitische gemeente Middelharnis	122
Roerende goederen	126
De rol van de bewindvoerder	127
Gemeentelijke belastingen	130
Samenvattend	133

Deel IV: Conclusies en vervolg 137

Hoofdstuk 8: Conclusies over het historisch onderzoek 138

Deelvraag 1	138
Deelvraag 2	139
Deelvraag 3	139
Samenvattend en vergelijkend	139

Bijlagen	143
Bronnen en verantwoording	144
Archieven	144
Literatuur	144
Afbeeldingverantwoording.....	148
Gebruikte afkortingen	149
Bijlage 1: Burgemeesters op Goeree-Overflakkee	150
Bijlage 2: Joodse burgers op Goeree-Overflakkee	151

Deel

Inleiding en achtergrond

Inleiding

Als enige van haar gezin overleefde Eva Gazan-Meuleman uit Dirksland de oorlog. Haar man Philip werd gedeporteerd in augustus 1942, haar dochter Sebilla in november, om slechts enkele dagen na haar 18^e verjaardag in Auschwitz vergast te worden. Eva Gazan-Meuleman ontliiep dit lot, omdat ze in het Dirkslandse ziekenhuis was opgenomen. Daarvandaan werd ze in januari 1943 naar het Nederlands Israëlitisch Ziekenhuis in Amsterdam vervoerd. Ze wachtte er de geruchten over ontruiming niet af, maar vluchtte de straat op en wist een onderduikadres te vinden. Daar overleefde ze de oorlog. Eva Gazan keerde terug naar Goeree-Overflakkee, maar van de bestaande Joodse gemeenschap was niets over. De andere Dirkslandse Joden waren allemaal vermoord, evenals haar bejaarde schoonouders uit Sommelsdijk, haar zwagers, haar schoonzussen, haar neefjes en nichtjes uit Middelharnis. Hun auto was in de oorlog in beslag genomen door de *Wehrmacht* en de winkel was gesloten door de bezetter. De burgemeester bewaarde de sleutels totdat een oorlogskoper belangstelling kreeg en winkel en woonhuis aan de Straatdijk kocht. Het terugkrijgen van dit pand en van het schuurtje aan de Tuinstraat had nog heel wat voeten in de aarde. Uiteindelijk stond in 1952 het huis weer op haar naam. Voor het schuurtje was een rechtszaak nodig, die in 1955 werd afgerond. In een opgave voor steunverlening aan oorlogsslachtoffers die al kort na het einde van de oorlog werd opgesteld door de Dirkslandse burgemeester, kwam de naam van Eva Gazan-Meuleman niet voor, ondanks de opdracht ruimhartig te zijn.¹ Toen het schuurtje in 1955 op haar naam stond, klopte de gemeente direct bij haar aan: het schuurtje vormde een gevaar voor de verkeersveiligheid, dus diende het te worden afgebroken. Eva Gazan wilde het schuurtje houden omdat de slagerij het niet kon missen, maar de gemeente hield aan, dus concludeerde ze op 6 juni 1956: 'In antwoord op uw schrijven van 31 mei 1956 deel ik u mede alsdat ik wel genoodzaakt word om de schuur te verkopen.'²

Aanleiding

Het voorbeeld van Eva Gazan-Meuleman illustreert thema's die in dit rapport aan bod komen. Nog niet eerder is onderzocht welke rol gemeenten op Goeree-Overflakkee hebben gespeeld bij de anti-Joodse maatregelen tijdens en het rechtsherstel na de Tweede Wereldoorlog. Mevrouw Gazan-Meuleman had de oorlog overleefd. Voor de meeste Joodse bewoners van Goeree-Overflakkee gold dat niet. Van de 63 in

- 1 Blijkens de aanvraag voor het rechtsherstel van de schuur woonde Eva Gazan-Meuleman in 1946 nog in Dirksland. Kort daarna verhuisde ze naar haar geboortestreek Overijssel. Nationaal Archief (NL-HaNa), Raad voor Rechtsherstel, 2.09.48, inv.nr 816, R4404. Volgens www.joodsmonument.nl overleed ze in daar in 1955. Dit is niet juist; in 1956 correspondeerde ze nog met de gemeente Dirksland.
- 2 Streekarchief GO, 2010-2097 (Dirksland, dossier verkeer en vervoer/Tuinstraat 88). Spelling en onderstreping zijn overgenomen uit het origineel.

1941 geregistreerde Joden overleefden er slechts zes. De kans om op Goeree-Overflakkee als Jood de oorlog te overleven was daarmee een stuk lager dan de toch al lage overlevingskans in de rest van Nederland. In hun proefschrift vergelijken Marnix Croes en Peter Tammes de overlevingskansen van alle toenmalige gemeenten én analyseren zij in hoofdlijnen in hoeverre zaken als de bestuursstructuur, de politieke kleur van de burgemeester, de aansturing en houding van de politie e.d. verschil uitmaakt voor de overlevingskans van Joodse burgers.³ Deze gegevens kunnen vergeleken worden met en verder ingekleurd worden voor de verschillende gemeenten op Goeree-Overflakkee.

Tijdens de oorlog vaardigen de bezetters veel anti-Joodse maatregelen uit. Daardoor worden Joden stelselmatig geïsoleerd en van hun bezittingen beroofd. Nog voor het einde van de oorlog neemt de Nederlandse regering in Londen een wet aan die beoogt zoveel mogelijk de vooroorlogse situatie van eigendom te herstellen.⁴ De Nederlandse regering in Londen wil de Joodse medeburgers niet als speciale groep wilde behandelen. Daaraan ligt enerzijds ten grondslag dat men het antisemitisch vindt om Joden als aparte categorie te behandelen, maar ook vindt men dat de schade aan de Joodse gemeenschap niet door toedoen van het Nederlandse bestuur was ontstaan – en dus ook niet gedragen hoeft te worden.⁵ Het op orde brengen van de eigen financiën heeft voor zowel de Rijksoverheid als de gemeenten de meeste prioriteit. Overlevenden en erfgenamen moesten daarom veel tijd en geld investeren in het terugvorderen van hun bezittingen.

In de loop van de jaren negentig komt er steeds meer kritiek op de wijze waarop het economisch rechtsherstel heeft plaatsgevonden. In Nederland worden er, in navolging van het buitenland, verschillende commissies ingesteld die het naoorlogs rechtsherstel onderzoeken. Uitkomst van hun onderzoeken is dat het naoorlogs rechtsherstel in grote lijnen correct is verlopen, maar dat er wel sprake is van tekortkomingen, die voor betrokkenen onrechtvaardige consequenties konden hebben. De herstelwetgeving zelf wordt in de onderzoeken niet ter discussie gesteld. Daarop komt al snel kritiek, onder andere van rechtsfilosoof Wouter Veraart. Hij stelt dat de pragmatische houding van de Nederlandse regering, waarbij rechtsherstel vooral de wederopbouw en het op orde brengen van de overheidsfinanciën moest dienen, er voor heeft gezorgd dat Joodse rechthebbenden zich gedwongen voelden om mee te werken. Woorden als 'billijk en 'redelijk' waren leidend. Administratief heeft er in de meeste gevallen wel rechtsherstel

3 Croes, Marnix en Peter Tammes, *Gif laten wij niet voortbestaan. Een onderzoek naar de overlevingskansen van joden in de Nederlandse gemeenten, 1940-1945* (Amsterdam 2006).

4 Een helder overzicht van het door de regering in Londen bedachte proces van rechtsherstel en de daadwerkelijke opvang na de oorlog is te vinden in Martin Bossenbroek, *De Meelstreep: terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2001), 383 e.v.

5 Een overzichtelijke gids voor de geschiedenis van het rechtsherstel is Maarten-Jan Vos en Serge ter Braake, *Rechtsherstel na de Tweede Wereldoorlog van geroofd Joods onroerend goed. Inzicht in een administratief proces* (2013).

plaatsgevonden; in hoeverre dat ook daadwerkelijk recht deed aan de geleden schade is een andere vraag. Deze tweede fase van rechtsherstel leidt in 2000 tot het sluiten van akkoorden tussen rijksoverheid, verzekeraars, banken en de effectenbeurs én vertegenwoordigers van de Joodse gemeenschap. In totaal wordt 347 miljoen euro gestort in het MAROR-fonds.⁶ Ruim de helft van dit bedrag wordt betaald door de Rijksoverheid, maar is bedoeld als finale kwijtschelding op alle niveaus. Met haar bijdrage wil de Nederlandse regering 'uitdrukkelijk finaal recht doen'. Deze definitieve genoegdoening bestrijkt volgens de regering ook het handelen van de lokale overheden.⁷

In maart 2013 komt echter onverwacht een nieuwe lokale kwestie boven tafel. Bij de digitalisering van het archief van het ontwikkelingsbedrijf van Gemeente Amsterdam wordt namelijk ontdekt dat deze gemeente na de Tweede Wereldoorlog zo'n driehonderd Joodse huiseigenaren boetes heeft opgelegd voor het in de oorlogsjaren niet betalen van erfpachtbelasting. Toenmalig burgemeester Van der Laan geeft vanwege deze ontdekking het NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies (in het vervolg: NIOD) de opdracht deze kwestie tot de bodem uit te zoeken.⁸ Na het onderzoek naar het handelen van de Amsterdamse gemeente digitaliseert het Nationaal Archief (NA) de *Verkaufsbücher*. In deze achttien schriftjes (alleen deel een is vermist) staan van ruim 7.000 transacties van Joodse onroerende goederen gedetailleerde gegevens beschreven. Op deze bron duiken onderzoeksjournalisten van het tv-programma Pointer. In 2020 maken zij hier een uitzending over en benaderen alle Nederlandse gemeenten met de vraag of deze ook een onderzoek gaan starten. Na deze uitzending geven steeds meer gemeenten, al dan niet na raadvragen, opdracht tot een onderzoek naar het rechtsherstel van Joodse onroerende goederen in hun gemeenten. Pointer blijft het onderwerp volgen en maakt bekend dat in januari 2022 83 gemeenten gestart zijn met het onderzoek naar naoorlogs rechtsherstel; in mei 2023 zijn dit er inmiddels 135.⁹ Onderzoeker Raymund Schütz benoemt dit dan ook terecht als de derde fase van rechtsherstel, waarbij nu vooral aandacht is voor de rol van de gemeenten en hun handelen tegenover hun Joodse inwoners.¹⁰ De reikwijdte van de onderzoeken in de verschillende gemeenten varieert. Er zijn gemeenten die alleen kijken naar de vraag of zij betrokken zijn geweest bij de aankoop van Joods vastgoed tijdens de oorlog en of er naoorlogse

6 MAROR staat voor Morele Aansprakelijkheid Roof en Rechtsherstel.

7 Duidelijk uiteengezet in Maïli Blauw, *Roof en rechtsherstel in Eindhoven. Vastgoed uit joods bezit en de rol van de gemeente tijdens de bezetting en de naoorlogse jaren* (digitaal 2021) 6.

8 Dit resulteerde in de volgende publicatie: Hinke Piersma en Jeroen Kemperman, *Openstaande rekeningen. De gemeente Amsterdam en de gevolgen van roof en rechtsherstel, 1940-1950* (2015).

9 Januari 2022: <https://pointer.kro-ncrv.nl/meer-gemeenten-onderzoeken-joodse-woningroof-maar-kritiek>; Januari 2023: <https://pointer.kro-ncrv.nl/135-gemeenten-onderzoeken-hun-eigen-rol-in-roofhandel-van-joods-vastgoed>. Op <https://www.ru.nl/onderzoek/onderzoeksprojecten/onteigening-van-joods-vastgoed-in-woii-en-rechtsherstel> is een overzicht te vinden van lopende onderzoeken en inmiddels opgeleverde rapporten.

10 Blauw, *Eindhoven*, 12.

heffingen zijn geheven.¹¹ Er zijn daarnaast ook gemeenten die hun handelen tijdens en na de oorlog ten opzichte van Joodse inwoners en hun goederen onderzoeken.¹² In de meeste lokale onderzoeken wordt een drietal thema's meegenomen. Dat is als eerste het thema 'bejegening': hoe gingen lokale bestuurders om met de anti-Joodse regelgeving? Werkte men mee, en tot hoever? Organiseerde men na de oorlog hulp of opvang voor Joodse overlevenden? Het tweede thema is dat van onteigening van de Joodse panden: wie kocht deze en was de gemeente daarbij betrokken door zelf ook te kopen of te huren? En vervolgens het naoorlogse beleid: hebben de Joodse burgers hun bezittingen weer teruggekregen en hoe is de gemeente omgegaan met het innen van eventuele achterstallige erfpacht of andere lokale belastingen?

Onderzoeksvragen

In de gemeente Goeree-Overflakkee zijn er net voor het zomerreces van 2021 voor het eerst raadvragen gesteld over het lokale rechtsherstel en de gemeentelijke houding ten opzichte van haar Joodse inwoners. In juni 2022 is er, na een eerdere presentatie voor de Klankbordgroep Sociaal Domein over dit onderwerp, een unanieme motie aangenomen met het verzoek een onderzoek te starten. In januari 2023 is door het college van B&W de opdracht hiertoe verleend aan de onderzoeker, waarna in mei 2023 gestart kon worden.

De onderzoeksvragen van dit onderzoek luiden als volgt:

1. *Is er betrokkenheid geweest van de voorgangers van de huidige gemeente Goeree-Overflakkee als publiekrechtelijk rechtspersoon bij de onteigening van onroerende goederen, inboedel en bedrijven van Joodse inwoners door de Duitse bezetter tijdens WOII en zo ja, welke betrokkenheid?*
2. *Is er betrokkenheid geweest na 1945 van de voorgangers van de huidige gemeente Goeree-Overflakkee als publiekrechtelijk rechtspersoon bij de onteigende onroerende goederen, inboedel en bedrijven van Joodse inwoners en hoe is er met deze eigendommen omgegaan? En zo ja, welke betrokkenheid?*
3. *Is er na 1945 door de voorgangers van de huidige gemeente Goeree-Overflakkee sprake geweest van inning van lokale belastingen over de oorlogsperiode bij Joodse eigenaren, hun erfgenamen of hun bewindvoerders en hoe is hiermee omgegaan?*

¹¹ Zie op <https://www.ru.nl/onderzoek/onderzoeksprojecten/ontei-gening-van-joods-vastgoed-in-woi-en-rechtsherstel> de rapporten van Rotterdam en Eindhoven. Ook een heel duidelijk voorbeeld is dat van gemeente Voorne aan Zee, waar alleen per pand is gekeken of er rechtsherstel heeft plaatsgevonden.

¹² Zie op <https://www.ru.nl/onderzoek/onderzoeksprojecten/ontei-gening-van-joods-vastgoed-in-woi-en-rechtsherstel> bijvoorbeeld de rapporten van Amersfoort, Steenwijk en Groningen.

4. *Op welke wijze is de afgelopen jaren door andere gemeenten gereageerd op onderzoeksrapporten naar rechtsherstel bij vergelijkbare uitkomsten?*

Bij de drie historische vragen (1-3) wordt altijd ingegaan op de vraag hoe de rechtstate-lijke voorgangers van de gemeente Goeree-Overflakkee hebben gehandeld in vergelijking met andere gemeenten in de onderzochte periode. Inmiddels is in talloze gemeenten het onderzoek afgerond. In maart 2024 is door onderzoekers van Radboud Universiteit Nijmegen een synthese van meer dan vijftig lokale rapporten gepubliceerd.¹³ Alhoewel er wel verschil is tussen de onderzoeksvragen die in verschillende gemeenten gesteld is, zijn de drie hierboven genoemde hoofdthema's een gemene deler. Deze thema's zijn ook terug te zien in bovengenoemde onderzoeksvragen en dus in dit onderzoeksrapport. Naar de synthese wordt daarom veelvuldig verwezen ter vergelijking.

Werkwijze

Het onderzoek is uitgevoerd door historica Betsy Biemond-Boer. De onderzoeksopzet en het rapport zijn in diverse stadia meegelezen door een wetenschappelijke begeleidingscommissie en door een klankbordgroep. De begeleidingscommissie is gevormd door dr. Hinke Piersma en Maarten-Jan Vos.¹⁴ De klankbordgroep is gevormd door Jolanda van Rij (nazaat fam. Haagens), Jan Both (archivaris van het Streekarchief GO en auteur van een boek over de geschiedenis van de Flakkeese Joodse gemeenschap), Matthijs Guijt (docent geschiedenis) en Dennis Notenboom (voorzitter stichting WO2GO). De inhoud van het rapport is geheel voor verantwoordelijkheid van de onderzoeker.

Leeswijzer

Het rapport bestaat uit vier delen. In deel I, bestaande uit deze inleiding en hoofdstuk 1, wordt de aanleiding voor dit onderzoek gegeven en een schets gegeven van de situatie op Goeree-Overflakkee bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog.

In deel II – hoofdstuk 2 tot en met 5 – worden de anti-Joodse maatregelen en de betrokkenheid van de gemeentelijke bestuurders op Goeree-Overflakkee tijdens de oorlogsjaren daarbij beschreven (onderzoeksvraag 1). Dit gebeurt zoveel mogelijk in chronologische

¹³ Wim van Meurs en Marieke Oprel, *Joodse burgers in Nederland: onteigening en rechtsherstel. Synthese van drie jaar onderzoek in opdracht van Nederlandse gemeenten* (Nijmegen: Radboud Universiteit, Advies & Actualiteit, maart 2024).

¹⁴ Hinke Piersma is één van de onderzoekers naar het rechtsherstel naar Amsterdam. Momenteel is ze Hoofd Onderzoek en adjunct-directeur bij het NIOD en begeleidt ze promovenda die het rechtsherstel in Rotterdam en Zwolle onderzoeken. Zie <https://www.niod.nl/nl/medewerkers/hinke-piersma>. Maarten-Jan Vos schreef met een andere auteur in 2013 een onderzoeksgids voor onderzoek naar het rechtsherstel en voerde inmiddels veel gemeentelijke onderzoeken naar rechtsherstel zelf uit. Zie <https://www.maartenjanvos.nl/werkvelden/roof-van-joods-vastgoed/> voor enkele publicaties van zijn hand over dit thema.

volgorde. Van het registreren van de Joodse inwoners tot het wegvoeren van het eiland: steeds wordt beschreven welke regel werd opgelegd, wat deze voor gevolgen voor de Joodse eilandbewoners had en welke rol de gemeente er bij had.

De hoofdstukken in deel III gaan over het proces van rechtsherstel na de oorlog (onderzoeksvraag 2). Daarbij speelt de vraag of er rechtsherstel heeft plaatsgevonden over alle onroerende goederen, ook van die panden waarvan de eigenaars en de directe nabestaanden zijn vermoord. Daarnaast wordt de vraag beantwoord hoe de gemeenten zijn omgegaan met de heffingen over de periode dat de Joodse burgers waren weggevoerd en hun lot nog onbekend was (onderzoeksvraag 3).

In deel IV staan de conclusies over bovengenoemd handelen bijeen. Het antwoord op de vierde deelvraag, hoe andere gemeenten vervolgens gehandeld hebben met de uitkomsten van vergelijkbaar onderzoek, is niet in dit papieren rapport opgenomen. Op de website van gemeente Goeree-Overflakkee is dit hoofdstuk wel te lezen.

Nog enkele opmerkingen over de schrijfwijze van namen en adressen. Er is gekozen om van Joodse burgers zowel hun voornaam als achternaam te noemen. Er zijn namelijk zoveel personen met dezelfde achternaam dat ‘mevrouw’ of ‘meneer’ niet duidelijk genoeg is. Bij straatnamen en nummers is veelal de toen gebruikelijke aanduiding aangehouden, ook omdat een aantal panden is afgebroken en er dus geen actuele benaming meer is. Het huidige Zandpad 70 in Middelharnis heet in dit rapport bijvoorbeeld Zandpad B269. Wie wil weten om welke huidige adressen het gaat, kan dit eenvoudig achterhalen via <https://map.stolpersteine.app/nl/goeree-overflakkee/locaties>. Bij citaten uit de onderzochte periode is ervoor gekozen om de toen geldende spelling te handhaven, waarbij duidelijke typefouten wel zijn verbeterd.

Ten slotte

Het doel van dit onderzoek is nadrukkelijk niet het vellen van een oordeel. De antwoorden op de vragen zijn een feitelijke beschrijving van op welke wijze voormalige bestuurders betrokken zijn geweest bij de uitvoering van het anti-Joodse beleid en het naoorlogse rechtsherstel. Met de kennis van nu is het gemakkelijk oordelen over het handelen van mensen uit het verleden, maar: *the past is een foreign country, they do things different there*. Martin Bossenbroek, auteur van een samenvattende studie naar het landelijk beleid omtrent naoorlogse opvang en rechtsherstel van alle oorlogsslachtoffers stelt terecht: ‘Wat anno 1945 werd gezien als sociaal en acceptabel, kon in 1968 ter discussie worden gesteld, in 1986 massaal worden verworpen en kan in 2001 met terugwerkende kracht kil en bureaucratisch worden genoemd.’¹⁵ Een goed-fout beoordeling is daarom weinig nuttig. Het laten zien van de speelruimte die toenmalige bestuurders en

15 Bossenbroek, de Meelstreep, 369.

■ Inleiding

omstanders hadden en hoe zij hier gebruik van maakten, geeft daarentegen wél inzicht in de mogelijkheden die men had en de redenen waarom men hier al dan geen gebruik van maakte. Daarnaast kunnen historische feiten spiegelen. Als onze moraal ons handelen nu op een andere wijze stuurt dan toen, is het goed te vragen tot welke conclusies dat leidt voor nu. Het is daarom te meer goed dat gemeente Goeree-Overflakkee van de resultaten van dit onderzoek wil kennis nemen.

Hoofdstuk 1: Achtergrond

Op 10 mei 1940 viel nazi-Duitsland Nederland binnen. Daarmee begon een bezetting van vijf jaren, zoals we achteraf kunnen vaststellen. Welke maatregelen tegen de Joden werden er door de Duitsers opgelegd? En hoe zag Goeree-Overflakkee er in die periode uit? Waar woonden er Joden en hoe leefden zij?

Anti-Joodse maatregelen

Nederland kreeg, anders dan bijvoorbeeld België, een burgerlijk bezettingsbestuur, dat als uitdrukkelijk doel had Nederland te nazificeren. Dat wordt gezien als een van de belangrijkste redenen waarom in Nederland het percentage Joden dat de vervolging niet heeft overleefd het grootst was in West-Europa: maar liefst 75 procent van de Nederlandse Joden, meer dan 104.000 individuen, werd tijdens de oorlogsjaren vermoord.¹ Omdat de Duitse bezetter de Nederlandse bevolking voor zich wilde inwinnen, was men eerst nog terughoudend met het opleggen van anti-Joodse maatregelen. Wel werd al in juli 1940 het Joodse rituele slachten verboden. In november volgde de zgn. Ariërvierklaring en het ontslag van eventuele Joodse ambtenaren.² Veel anti-Joodse maatregelen werden bekendgemaakt in verordeningen, afgekort VO, gevolgd door een nummer en het jaartal. Nog in datzelfde jaar dienden Joodse bedrijven zich laten registreren. Dit was een belangrijke stap, omdat in het vierde artikel van deze verordening voor het eerst duidelijk werd omschreven wie volgens de Duitse bezetter Joods was:

1. *Jood is een ieder, die uit ten minste drie naar ras voljoodse grootouders stamt;*
2. *Als Jood wordt ook aangemerkt hij die uit twee voljoodse grootouders stamt en*
 - a. *hetzij zelf op de negende mei 1940 tot de joods-kerkelijke gemeente heeft behoord of na die datum daarin wordt opgenomen;*
 - b. *hetzij op de negende mei 1940 met een Jood was gehuwd of na dat ogenblik met een Jood in het huwelijk treedt.*
3. *Een grootouder wordt als voljoods aangemerkt, wanneer deze tot de joods-kerkelijke gemeenschap heeft behoord.*³

Deze definitie werd bij de hiernavolgende verordeningen leidend.

1 Pim Griffioen en Ron Zeller, *Jodenvervolging in Nederland, Frankrijk en België, 1940-1945. Overeenkomsten, verschillen, oorzaken* (Amsterdam 2010). Ter vergelijking: in België werd 40 procent van de Joodse bevolking vermoord, in Frankrijk 25 procent.

2 Zie voor een opsomming van alle anti-Joodse maatregelen <https://www.tracesofwar.nl/articles/1938/Anti-Joodse-maatregelen-in-Nederland-vanaf-1940.htm>.

3 VO 189/194. Hoe wankel de basis was voor de definitie van Joden beschrijft o.a. Von Freitag Drabbe Kunzel duidelijk. Het is enerzijds een ras, anderzijds een geloof. Geraldien von Freitag Drabbe Kunzel, *Een stad op drift. Hilversum tijdens de Duitse bezetting* (Amsterdam 2020), 92.

Bij de gemeenten was al bekend welke kerkelijke gezindheid haar inwoners hadden: op de bevolkingskaarten noteerde men of men protestant, katholiek, Israëlitisch of geen lid van een kerkgenootschap was. Door het hoofd van de Nederlandse bevolkingsinspectie, Jacob Lentz, werd een ingenieus systeem bedacht waardoor men in één oogopslag de Joodse burgers uit de laden met bevolkingskaarten kon selecteren.⁴ In januari 1941 volgde in VO 6/1941 de opdracht tot registratie van Joodse Nederlanders door gemeenten. Joden werden hierin opgedragen zichzelf actief te laten registreren. De administratiekosten die dat opleverde betaalden zij zelf door bij de registratie een gulden te voldoen.

In februari markeerde de bezetter de buurt in Amsterdam waar veel Joden wonen met borden en prikkeldraad en riep zij de Joodse Raad in het leven. Deze kreeg als taak de Duitse maatregelen te communiceren en uit te voeren. Medewerkers ontvingen een zgn. ‘Sperre’, waarmee zij tijdelijk voor deportatie werden behoed. Als gevolg van deze maatregelen brak in Amsterdam de Februaristaking uit, het enige openlijke protest tegen de anti-Joodse maatregelen. Ook op Goeree-Overflakkee was het in deze dagen onrustig.⁵

De Februaristaking vormde een cesuur in de houding van de bezetter. Vanaf dat moment volgden de anti-Joodse maatregelen elkaar in rap tempo op. Zo werd in maart VO 48/1941 afgekondigd, waardoor Joodse bedrijven onder toezicht konden worden gesteld van een bewindvoerder (*Verwalter*) of beheerder (*Treuhänder*). In de volgende maanden werden Joden steeds meer uit het openbare leven geweerd door verboden op het bezoek van cafés, parken, zwembaden, verenigingen etc. Vlak voor aanvang van het nieuwe schooljaar werd bekendgemaakt dat Joodse leerlingen geen regulier onderwijs meer mochten volgen, maar Joodse scholen dienden te bezoeken. Het gemeentebestuur werd geacht dit te communiceren en te organiseren.

De roof van Joodse bezittingen kreeg gestalte door verordeningen waarmee Joden verplicht werden steeds meer geld en waardevolle spullen in te leveren. Deze moesten bij de LIRO-bank worden ingeleverd. Deze bank – onder vertrouwde Joodse namen – functioneerde echter niet als bank, maar was een verzameldepot waar Joden ook na de oorlog vrijwel niets meer van hun bezittingen zouden terugzien door gebrekkige registratie. Naast roerende goederen wilden de Duitsers ook onroerende goederen in bezit krijgen. Al in mei 1941 werden Joden verplicht aan te geven welke landbouwgronden men in bezit had. Vervolgens volgde de verplichting om deze voor 1 september 1941 te verkopen aan niet-Joden in VO 102/1941.⁶ De Joodse eigenaren waren hier nog bij betrok-

4 Zie Jurriën Rood, *Lentz. De man achter het persoonsbewijs. Een filosofische biografie* (Gorredijk 2021). Zie ook Citroen, *Gif*, 310.

5 Zie hierover D. Hoogzand, *Blijvend gedenken. De Tweede Wereldoorlog op Goeree-Overflakkee* (Middelharnis 1993), 25-34.

6 Zie Vos en Ter Braake, *Rechtsherstel*, 13-20, Maarten-Jan Vos, *De gemeente Lochem en joods vastgoed 1941-1953* (2022) 9.

ken en bepaalden samen met de kopers de prijs. Vaak waren de kopers de pachters van de grond; zij kregen voorrang bij de verkoop. Met VO 154/1941 volgde de registratie van het laatste onroerende goed: Joodse huizenbezitters werden hierin verplicht hun vastgoed te laten registreren bij de *Niederländische Grundstücksverwaltung* (NGV). Deze instantie was speciaal hiervoor door de Duitsers opgericht en was bevoegd om onroerende goederen te beheren, te verhuren en te verkopen. Bij het Kadaster werden dan ook in de kadastrale leggerartikelen de in beheerneming van de NGV genoteerd.⁷ Als de NGV tot verkoop van een pand over was gegaan, werd dit ook genoteerd in de al eerder genoemde *Verkaufsbücher*. De aankoopsom kwam in handen van aan de bezetter gelieerde instanties.

Vanaf 14 juli 1942 begonnen de deportaties. Met een ijzeren regelmaat vertrok iedere dinsdag vanuit verzamelkamp Westerbork een trein richting de kampen in Oost-Europa. Flakkeese Joden kregen in twee groepen een oproep om zich te melden: op 14 augustus vertrok de eerste groep, begin november de volgende. Na de deportatiegolf in november bleven nog enkele oudere en zieke Joden op het eiland. Zij werden op 20 januari 1943 naar het Nederlands Israëlitisch Ziekenhuis te Amsterdam vervoerd.⁸

Bestuur en bezetting

Sinds 2013 valt het geografische Goeree-Overflakkee samen met de gemeente Goeree-Overflakkee. Tijdens de Tweede Wereldoorlog bestond het eiland echter uit dertien zelfstandige gemeenten. Niet iedere gemeente had echter een eigen burgemeester. Zo deelden Herkingen en Melissant hun burgemeester met Dirksland. Stelendam, Goedereede en Ouddorp hadden wel een eigen burgemeester. Middelharnis en Sommelsdijk hadden weer samen één burgemeester, dhr. L.J. den Hollander, evenals Nieuwe en Oude-Tonge en dorpen op Oostflakkee, in wisselende samenstellingen. Ieder dorp had wel zijn eigen gemeenteraad, gemeentehuis en ambtenaren. Vaak ging dat slechts om enkele personen.

De verschillende gemeenten vormden veel meer dan nu een eigen, op zichzelf staande gemeenschap, met talloze winkels en ambachten en afstand tot de andere plaatsen. De afstand die er tussen dorpen onderling werd ervaren, wordt duidelijk geïllustreerd

7 Maarten Duijvendak en Stefan van der Poel, *Lege plekken. Ontvreemding van Joods vastgoed en rechtsherstel in de gemeente Groningen 1940-1955* (digitaal 2022) 7. Registratie in de kadastrale leggers gebeurde niet meteen na registratie bij de NGV. Op Goeree-Overflakkee gebeurden de meeste registraties in de loop van 1943. Inbeheerneming is een verwarrende term. Normaliter betekent beheer: behartigen van iemands eigendommen in diens voordeel. De NGV behield echter de geïnde gelden, Joodse eigenaren hadden geen toegang meer tot hun bezittingen. *Roof* is dus een betere omschrijving. Zie ook Robin te Slaa, *'Daar dit een immorele aanslag is'. De houding van de gemeente Den Haag tegenover Joodse eigenaren van onroerend goed 1940-1955* (Den Haag 2017). 25 e.v.

8 Voor enkele Joden golden andere data. Voor zover voor dit onderzoek relevant, is dat uitgewerkt in hoofdstuk 3.

door een verzoek aan de Commissaris van de Koningin bij de zoektocht naar een nieuwe burgemeester voor Dirksland in de jaren twintig. Melissantse notabelen schreven:

*'Kan er nu eindelijk eens een burgemeester worden aangesteld voor Melissant alleen, want het ligt tenslotte op een uur afstand van Dirksland en de burgemeester gaat altijd in deze grootste plaats wonen, waardoor er van het bestuur van Melissant weinig terecht komt.'*⁹

De afstand tussen de dorpen Melissant en Dirksland was nog geen vijf kilometer. De tram verbond de verschillende plaatsen op het eiland, maar werd alleen gebruikt voor echt noodzakelijke boodschappen vanwege de prijs. Wie verder moest reizen, moest van de veerdienst gebruikmaken. In het hiervoor al aangehaalde burgemeestersdossier staat een duidelijke beschrijving van hoe Goeree-Overflakkee er aan toe was naar het oordeel van de Commissaris van de Koningin:

*'Het eiland Overflakkee toch, waarvan de voornaamste der die genoemde gemeenten, nl. Dirksland, een der belangrijkste centra vormt, is almede door zijn geïsoleerde ligging en geringe bevolkingsdichtheid als een eenigermate achterlijk gedeelte van dit gewest te beschouwen, waar op allerlei gebied - ik denk inzonderheid aan de drinkwater- en elektriciteitsvoorziening - nog zeer veel te doen valt. Reeds daarom zullen m.i. aan de kundigheden, den ijver en de voortvarendheid van den te benoemen burgemeester hoge eischen zijn te stellen. Maar bovendien doet zich de omstandigheid voor, dat althans op het eilandcomplex Goedereede en Overflakkee naar mijne meening geen burgemeester is aan te wijzen, die in deze functie blijf heeft gegeven van zoodanige kwaliteiten, dat zou kunnen verwacht worden, dat bij maatregelen in het algemeen belang van het eiland, beoogende de vooruitgang der bevolking op maatschappelijk of ander gebied, krachtige leiding van hem zou kunnen uitgaan.'*¹⁰

Uit de tachtig sollicitanten werd uiteindelijk de jonge burgemeester Visscher benoemd. Op hem rustten hoge verwachtingen om het 'geïsoleerde eiland' naar een hoger peil te trekken.

Bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog woonden er Joodse families in Dirksland, Oude-Tonghe, Middelharnis en Sommelsdijk. Daarnaast had één Joodse mevrouw zich

9 Brief van voltallige gemeenteraad van Melissant aan Commissaris van de Koningin, in: Nationaal Archief, Den Haag, Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging, Ministerie Binnenlandse Zaken (BBBZ) Archief Binnenlands Bestuur, nummer toegang 2.04.57, inventarisnummer 2053.

10 Verslag over burgemeestersbenoeming van de CdK aan de Minister van Binnenlandse zaken en landbouw in NL-HaNA, BBBZ/Binnenlands Bestuur, 2.04.57, inv.nr. 2053.

kort voor de oorlog in Ouddorp gevestigd.¹¹ Overall vormden de Joden een heel kleine, zij het herkenbare, minderheid.

	Aantal inwoners per 1/1/1942	Aantal Joodse inwoners
Dirksland	2874	8
Middelharnis	4780	38
Oude-Tonge	3283	7
Sommelsdijk	3549	10

*Aantal inwoners van dorpen op Goeree-Overflakkee met Joodse inwoners.*¹²

In eerste instantie liet de Duitse bezetters na de machtsovername in mei 1940 de bestaande lokale bestuursstructuur intact. Ook de hoge ambtenaren op de ministeries bleven in functie en gaven de instructies van de bezetter door aan de lagere overheden. Het is om die reden dat veel anti-Joodse bepalingen door de Nederlandse secretaris-generaal Frederiks werden gegeven. Ambtenaren bleven aan omdat zij het handhaven van orde en tegengaan van chaos als hun belangrijkste taak zagen. Als ambtenaren en burgemeesters massaal zouden opstappen, zou die chaos niet te voorkomen zijn geweest. Vos stelt dat zij daarmee wel de *Aanwijzing in geval van een vijandelijke inval uit 1937* negeerden, waarin gesteld werd dat ambtenaren moesten aftreden als hun aanblijven niet meer in het belang was van de bevolking.¹³ Of het een bewust negeren was, is de vraag. Het kan ook de afweging zijn geweest dat het welzijn van de Joodse bevolking niet opwoog tegen het belang van de rest van de Nederlandse bevolking. Dat is niet minder pijnlijk.

In de zomer van 1941 bepaalde de Duitse bezetter dat met ingang van 1 september de gemeenteraad van haar taak werd ontheven. Wethouders bleven wel in functie, maar dan in de vorm van adviseur. De burgemeester kreeg de taken en bevoegdheden van de wethouders en gemeenteraad naar zich toe geschoven. Nog meer dan eerder werd de rol van de burgemeester dus belangrijk, daarin bijgestaan door de gemeentesecretaris. De burgemeester ontving zijn instructie via de diverse departementen van de landelijke overheid. Daarnaast lieten ook de *Inselkommandant* en de *Ortskommandant*, de lokaal gestationeerde bevelhebbers van de Duitse *Wehrmacht*, bevelen of informatieverzoeken uitgaan. Regelmatig belastte de *Ortskommandant* één van de burgemeesters van de

¹¹ Zie Jan Both, *Een verdwenen gemeenschap. Joden op Goeree-Overflakkee* (Sommelsdijk 2023) 9, 124-125. Zie ook vanaf pagina 22. In het gemeentelijk archief van Ouddorp is slechts steekproefsgewijs onderzoek gedaan vanwege de beschikbare uren. Informatie uit andere bronnen over deze Ouddorpse Joodse burger is vanzelfsprekend wel meegenomen.

¹² Voor gegevens van aantal inwoners: Streekarchief GO, 2010-373 (Dirksland, correspondentie 1942). Voor de Joodse inwoners zijn de door bezetters opgevraagde gegevens gebruikt. Zie ook bijlage 2. In Sommeldijk is Anton Gazan nog niet overleden, dus daarom staat er één persoon meer in deze tabel dan in bijlage 2.

¹³ Maarten-Jan Vos, *'Een bladzijde in de Amersfoortse joodsche geschiedenis zoo zwart als noch nimmer is voorgekomen'* (digitaal rapport 2024), 11.

grotere dorpen met de opdracht om een nieuwe regel of een informatieverzoek door de overige gemeenten op het eiland te laten verwerken.

De eerste oorlogsjaren was de burgemeester rechtstreeks verantwoordelijk voor de gemeentelijke veldwachters. Iedere gemeente op Goeree-Overflakkee had één of meerdere gemeenteveldwachters in dienst, die rechtstreeks onder bevel van de burgemeester stonden en hem rapport uitbrachten. Helaas zijn deze rapporten en de verdere archieven van de politiediensten verloren gegaan. Per 1 december 1942 werden de gemeentelijke veldwachters echter ondergebracht bij de marechaussee. De burgemeester ontving nog wel maandelijks politierapporten, maar was niet bevoegd om individuele marechaussees opdrachten te geven. Dit liep voortaan via de *Ortskommandant*.¹⁴ De greep van de bezetter op de bevolking werd hierdoor veel directer gevoeld. Voor de Jodenvervolging is dit echter minder relevant, omdat de Flakkeese Joden rond dit tijdstip allemaal al gedeporteerd waren.

In Middelharnis/Sommelsdijk en in Dirksland bleven de burgemeesters Den Hollander en Visscher de hele oorlog in functie.¹⁵ In Oude-Tonghe werd burgemeester Rijnders in maart 1941 'met verlof' gestuurd. Na een tijdlang vervangen te zijn door burgemeester Slobbe van Ooltgensplaat, volgden vervolgens enkele NSB-burgemeesters hem op. In de periode dat deportaties plaats vonden, was dit burgemeester Dekker.¹⁶ De burgemeester van Ouddorp, Willem Geleedst, maakte in 1941 promotie naar een grotere plaats. Vanaf 1 januari 1942 was de fel anti-Duitse Hermans burgemeester. In augustus van hetzelfde jaar kreeg hij vanwege deze houding de opdracht binnen 24 uur de gemeente te verlaten. Hij werd opgevolgd door burgemeester Schipper, een NSB'er die later ook burgemeester van Goedereede werd. Na de oorlog zijn de burgemeesters en ambtenaren beoordeeld voor hun houding ten opzichte van de bezetter. Indien sprake was van laakbaar gedrag is een dossier aangelegd in het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR).¹⁷ Naast alle NSB'ers hebben ook 74 burgemeesters van andere partijen hun ambt moeten neerleggen. Bij de beoordeling van het gedrag speelde medewerking aan de Jodenvervolging geen rol.¹⁸

¹⁴ Croes, *Gif*, 289, 334-338.

¹⁵ Zie ook bijlage 1, een overzicht van alle oorlogsburgemeesters.

¹⁶ Dekker werd benoemd per 14 februari 1942, om in 1943 burgemeester van Harlingen te worden. Tijdens de deportaties was hij dus de burgemeester van Oude-Tonghe. Na een korte periode waarin J.L. Brinkerink burgemeester was, volgde als laatste A.P.L. Bia hem op, die eveneens burgemeester van andere dorpen op Oost-Flakkee was. Alle drie waren NSB'ers.

¹⁷ Zie voor meer achtergrond over de totstandkoming en de inhoud van dit archief de zoekhulp op <https://www.nationaalarchief.nl/onderzoeken/zoekhulpen/centraal-archief-bijzondere-rechtspleging-cabr>

¹⁸ Voor de achtergrond waarom niet, zie Peter Romijn, geciteerd in <https://anderetijden.nl/programma/1/Andere-Tijden/aflevering/390/Burgemeester-in-oorlogstijd>. Aantallen en achtergrond van naoorlogse zuivering en berechting zijn verder uitgewerkt in Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, 633-663.

Begin 1944 besloot de bezetter dat een groot deel van de polders van Goeree-Overflakkee onder water gezet (geïnuundeerd) diende te worden om een geallieerde landing te voorkomen. Uiteindelijk werden Sommelsdijk en Middelharnis gevrijwaard van evacuatie, maar Oude-Tonge werd wel geëvacueerd. De materiële schade was enorm.

Flakkeese Joden

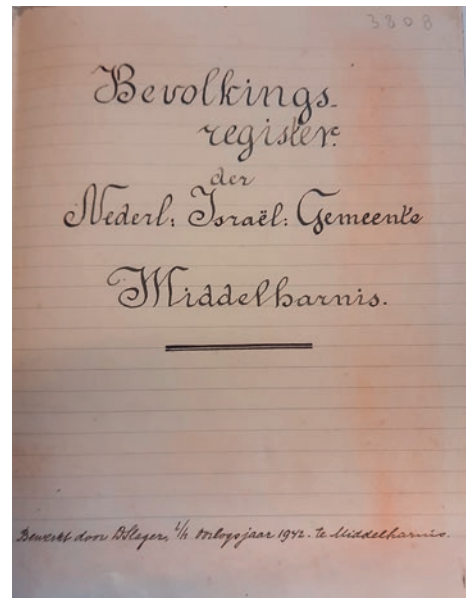
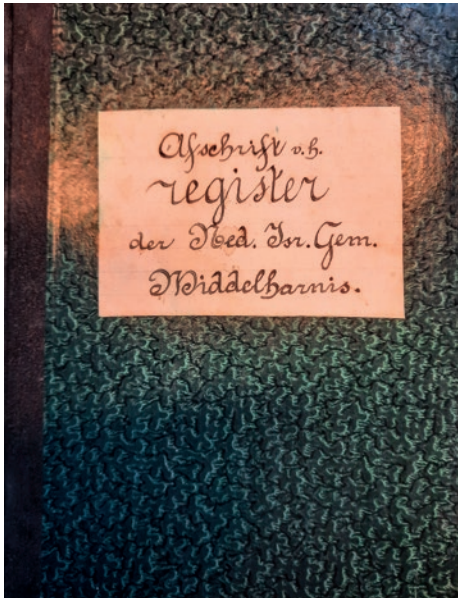
Wanneer precies de eerste Joden zich vestigden op Goeree-Overflakkee is moeilijk na te gaan.¹⁹ Vanaf het invoeren van de burgerlijke stand aan het begin van de negentiende eeuw stonden er in ieder geval Joden geregistreerd. In de tweede helft van de negentiende eeuw was de gemeenschap met zo'n honderdvijftig Joden op zijn grootst. De meeste families vestigden zich in Middelharnis en Sommelsdijk, dichtbij de synagoge. Ook in Dirksland en Oude-Tonge woonden enkele families. In Goedereede werden na 1860 geen Joden meer geregistreerd. Wel blijft er een begraafplaats aanwezig aan de Mariadijk. Joodse gebruiken schrijven immers voor dat er eeuwige grafkrust dient te zijn, d.w.z. dat de graven nooit geruimd mogen worden. In de jaren twintig en dertig van de twintigste eeuw verhuisden een aantal families naar elders. Het aantal Joden op Goeree-Overflakkee was geslonken tot 69 bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog.²⁰

Het centrum van de Joodse gemeente was de synagoge, oftewel de 'sjoel' aan het Zandpad in Middelharnis. Het archief van deze Nederlandse-Israëlitische Gemeente is helaas verloren gegaan tijdens de oorlog. De verschillende Joodse gemeenten in de dorpen rondom Rotterdam behoorden met elkaar tot het 'Resort Rotterdam' en het Rotterdamse archief is wel bewaard gebleven in het Stadsarchief Rotterdam. In dit archief bevindt zich nog een flinke map met correspondentie met de Joodse gemeente van Middelharnis.²¹ Daarnaast bevindt zich in het Joods Cultureel Kwartier in Amsterdam een schriftje met de ledenadministratie van de Israëlitische gemeente van Middelharnis. Dit afschrift was in 1942 door David Slager, dan bijna vijftig jaar voorganger van de Joodse gemeente, in net handschrift samengesteld en bevat alle administratie van de Joodse gemeente. Slager heeft het volgens de eerste pagina geschreven

¹⁹ Zie daarover Both, *Een verdwenen gemeenschap*, 9; ook voor de overige getallen in deze alinea is de informatie uit dit boek leidend.

²⁰ David Hoogzand noemt in *Blijvend gedenken*, 40 en 47, dat er op 1 januari 1941 69 Joden op Goeree-Overflakkee woonden. Hij baseert zich voor dit aantal op een tussentijdse, niet officiële telling van het C.B.S. in een Joodse uitgave. Wat hij daarmee bedoelt is onduidelijk. Uit de genealogie die Jan Both heeft opgesteld, blijkt dat er begin mei 1940 69 Joden op Goeree-Overflakkee woonden. Enkele daarvan stierven een natuurlijke dood, enkelen verhuisden, zodat tijdens de door de bezetter gevraagde registratie in 1941 nog 63 Joden geregistreerd werden.

²¹ Stadsarchief Rotterdam (SAR), archiefnr 29 Nederlands Israëlitische Gemeente (NIG), inv.nr. 1617 NIG Middelharnis, 1931-1942. Ook relevant is inv.nr. 2274, stukken betreffende naoorlogs rechtsherstel Middelharnis, jaren 1950.

Kaft en titelpagina van het bevolkingsregister van de Joodse gemeente te Middelbarnis, 1942.

'1/2 oorlogsjaar 1942. Te Middelbarnis'. Mogelijk is hij hier aan begonnen nadat de eerste groep Joden in augustus is weggevoerd en wilde hij op deze manier gegevens bewaren voor het nageslacht.²²

Naast de synagoge – in volksmond en archieven veelal 'jodenkerk' geheten – woonde de hierboven genoemde voorganger Slager. Rabbi mocht hij officieel niet genoemd worden, al werd hij wel vaak als 'rebbe' aangeduid. Zijn woning deed ook dienst als school, waar hij de Joodse kinderen, met name de jongens, godsdienstonderwijs gaf. Doordeweeks bezochten Joodse kinderen de openbare school in hun woonplaats. Bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog was er maar één Joodse leerling op Goeree-Overflakkee, namelijk Clara Amalia Haagens (1934) uit Middelbarnis.

Vooraf uit het houden van de sabbat bleek het verschil tussen Joodse families en andere bewoners van Goeree-Overflakkee. Joodse winkels gingen vrijdagavond dicht, om zaterdagavond na zonsondergang nog even open te gaan. Verschillende oudere Flakkeeënaars hebben nog herinnering aan de Joodse sabbat van hun burens. Zo vertelt dhr. Van Splunter bijvoorbeeld over de sabbat bij buurfamilie Gazan:

22 Kenniscentrum Joods Cultureel Kwartier (JCK), inv.nr D003808; afschrift van de ledenadministratie van de NIG te Middelbarnis. Waarom Slager dit schrift heeft opgesteld en hoe het in Amsterdam is terechtgekomen, is onbekend. Het JCK heeft het via een verzamelaar in bezit gekregen. Mededeling mevr. Zwiers van het Kenniscentrum JCK, dd 30-1-2024.

Meneer en mevrouw Van Splunter met hun zoon Joop en hun twee Joodse buurvriendinnen Roosje en Cato Gazan.

*'Ik ging elke vrijdagavond eten bij hen. Dan was het sabbat. En dan kreeg je eten, dat had je thuis niet, zo lekker. Wat ze precies aten dat weet ik niet meer, maar de tafel stond vol met eten. Ik werd geroepen: 'We gaan eten', en dan ging ik naar hen toe. Ik was enig kind. Er werd heel veel gezongen, onder het eten, het was een echte sabbatmaaltijd. Er was een stoel, daar zat niemand op, want als de Messias kwam, moest er een stoel zijn. Met de sabbat ging de winkel op slot, maar de ingang naar woonhuis bleef open. Ik vroeg een keer waarom die deur niet op slot ging: stel je voor dat de Messias kwam, dan mocht de deur niet op slot zitten. Ze gingen dan ook naar de synagoge. Daar ben ik ook wel een paar keer geweest, maar kan ik me haast niks van herinneren. Daar waren ze heel open over hoor, er kwamen wel meer gasten. Ze vierden ook feesten. Bij ons achter de Kaai hadden ze een diekje en daar gingen ze dan bivakkeren, daar bouwden ze een hut. Dat was voor het loofhuttenfeest. Iedereen wist dat gewoon, de Joden doen dit en dat, leven en laten leven.'*²³

In 1934 werd een herdenkingsdienst gehouden ter gelegenheid van het 40-jarig ambtsjubileum van David Slager. Daarbij waren er toespraken van Joodse hoogwaardigheidsbekleders, maar ook Flakkeese notabelen waren aanwezig. Slager was orthodox en hield zich nauw aan de voorschriften omtrent kosjer eten. Daarvan getuigt zijn inschrijving en lidmaatschap van de vereniging REOR (Ritueel Eten Op Reis).²⁴ Slager was als sjocheet ook uitvoerder van de rituele slacht in de verschillende Joodse slagerijen op het eiland. Ooggetuigen kunnen zich dit nog herinneren. Zo vertelt dhr. Van Kempen uit Oude-Tonge:

*'Meijer Cohen had een slagerij in de Kerkstraat. Ik weet nog dat we uit school liepen en dat we zeiden: 'We gaan even bij Meijer Cohen kijken of hij aan het slachten is'. Dat ging met een groot mes op de hals van de koe, en dan was er een rabbi bij met een keppeltje op, en dan werd er ritueel geslacht. De hals afsnijden deed de rabbi, maar Cohen slachtte het dier verder. Hij had een groot abattoir, en daar ook een grote deur, een mendeur zei men vroeger, en dan gingen we er aanhangen en zo overheen kijken, want de bovendeur stond open.'*²⁵

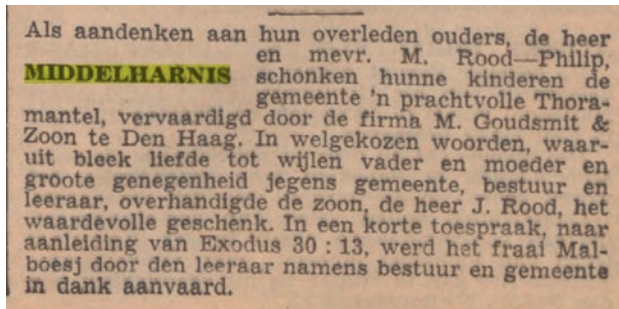
Niet ieder gemeentelid was overigens even orthodox. Anders dan bij andere geloven leidde dit niet tot splitsingen.²⁶ Dat de gemeenteleden verbonden waren aan elkaar en aan de synagoge blijkt uit de vele berichten in het Nieuw Israëlitisch Weekblad over

²³ Interview dhr. J. (Joop) van Splunter, april 2021.

²⁴ REOR verzorgde adresboekjes van gezinnen waar kosher werd gegeten en men bereid was reizigers onderdak te verschaffen.

²⁵ Interview dhr. T. (Teun) van Kempen, juni 2021.

²⁶ Zie hierover Bart Wallet, *Sam en Henny, Een eeuw orthodox-joodse familiegeschiedenis* (Utrecht 2021) 48-49. Samenvattend: het lukte Nederlandse Joden om de eenheid te bewaren ondanks grote verschillen in overtuiging, doordat de identiteit van de gemeente orthodox was en het rabbinaat binnen de grenzen van de *halacha* bleef, dus voor orthodoxen betrouwbaar was; tegelijk was er geen controle in hoeverre het individu zich privé hield aan deze regels, dus ook als men zich niet volledig conformeerde, kon men volwaardig lid zijn.

Bericht uit het Nieuw Israëlitisch Weekblad van 17 maart 1939.

giften tijdens memorabele levenspunten. Bij het bereiken van kroonjaren en bij huwelijksjubilea schonk men de synagoge een aandenken, ieder naar vermogen.

De verbondenheid aan de eigen gemeenschap heeft het aangaan van sociale contacten daarbuiten niet in de weg gestaan. Voorbeelden van Joodse betrokkenheid bij het verenigingsleven in alle dorpen zijn er talloos. Zo was Henri Haagens voorzitter van de voetbalvereniging en zijn broer bestuurslid van de plaatselijke Oranjevereniging, zwom Eva Mesritz bij de Flakkeesche Zwemclub, zong Sera Haagens bij Excelsior en was Levie de Winter lid van de muziekvereniging in Oude-Tonge.²⁷ Vrienden had men ook onder niet-Joden.²⁸ Van antisemitische stereotypen was echter ook wel sprake. Dat blijkt bijvoorbeeld uit het verhaal van de jonge Leofried Durlacher, die in Dirksland werd nageroepen door leeftijdsgenoten: 'Jood, Jood, waar moet je naartoe? Hij moet naar de Jodenkerk toe.'²⁹ Het neefje dat eerder logeerde bij familie Cohen had soortgelijke ervaringen en ook andere oude eilandbewoners herinneren zich bepaalde stereotypen.³⁰

Er zijn bovenstaand al een aantal slaggers genoemd. Dat was inderdaad een veel voorkomend beroep onder de Joodse Flakkeënaars, en ook landelijk waren er veel Joodse slaggers. Er waren sowieso veel winkeliers, wat ook niet verwonderlijk is gezien het aantal winkels dat er was. Alleen al de Dirkslandse Straatdijk telde bijvoorbeeld voor de oorlog ruim dertig winkels.³¹ Naast slaggers waren er een aantal kledingzaken (stoffen, petten, furnituren, lommen) in Joodse handen; daarnaast was er ook een juwelier. Een aantal Joodse ondernemers had een 'hit' of zelfs een auto, waarmee men boerderijen en

27 Zie voor een completer overzicht Both, *Een verdwenen gemeenschap*, 97-99.

28 Dhr. J. (Jan) Rooij vertelde dat zijn ouders met Maurits en Rosalie Cohen vriendschappelijke banden onderhielden; Meijer Cohen uit Oude-Tonge had een kaartclubje met christelijke vrienden, aldus dhr. Van Kempen. Mevr. Keyzer-Tieleman beschrijft contacten met fam. Gazan.

29 Leofried Durlacher, *De jaren 1921/23-1945. Een na-vertelling* (Amsterdam 1998) 37.

30 Lion B. van Leeuwen, *Let my half cry. An autobiography* (Lincoln 2007) 83-94. Dhr. D. (David) Hoogzand noemt bijvoorbeeld dat Abraham Polak werd nageroepen door oudere dorpsjongens: 'Abraham, 'Mozes heeft van het spek gevreten'; interview 30 maart 2021.

31 Zie <https://dorpsraaddirksland.nl/de-winkels-op-de-straatdijk-van-vroeger-en-nu/>

gehuchten in de verre omtrek kon bedienen. Zo reikte de klantenkring van slager Hammeburg uit Sommelsdijk tot Stellendam, de stoffen van Cohen uit Dirksland werden tot Ouddorp aan de man gebracht.

Wat betreft sociaaleconomische status vormde de Joodse gemeenschap een dwarsdoorsnede van de bevolking. Verschillende grote, arme gezinnen waren aan het eind van de negentiende en begin twintigste eeuw naar de stad getrokken. Er waren echter ook enkele minder vermogende families achtergebleven die met moeite de huis- en/of winkelhuur konden betalen of daarmee geholpen werden door het synagogebestuur. Daarnaast waren er ook een aantal meer gegoede families, met (familie)betrekkingen door heel Nederland en in alle lagen van de maatschappij. De Joodse gemeenschap had een groter netwerk dan andere eilanders in die tijd hadden. Dat kwam voor een deel doordat men het liefst wilden huwen binnen eigen kring, zoals ook andere gelovigen dat deden. Omdat de gemeenschap op het eiland klein was, kwamen huwelijkspartners al snel van ver.³² Daarnaast behoorde een aanzienlijk deel van de Joodse gemeenschap tot de middenstand en onderhielden zij handelscontacten met 'overkanters'.³³ Ondanks de geïsoleerde ligging van het eiland was de Joodse gemeenschap daardoor zeker goed op de hoogte van de antisemitische houding van de Duitse bezetter. In het naburige Hellevoetsluis was in de jaren dertig een Joods vluchtelingenkamp, waar enkele Flakkeese Joden trouw aan doneerden.³⁴ Verschillende andere families kregen vluchtelingen uit Rotterdam voor korte tijd onder hun dak. Dat was al zo in de jaren dertig, toen de kleinkinderen van familie Cohen-van Leeuwen uit Duitsland een tijdlang bij hun grootouders aan de Voorstraat van Dirksland bivakkeerden. Zij waren Baden-Baden ontvlucht omdat hun meubelzaak besmeurd werd met teksten, hun dienstmeisje haar ontslag moest nemen en het leven hen op allerlei manieren onmogelijk werd gemaakt. Ook de overige familieleden kwamen voor het uitbreken van de oorlog naar Nederland. Op 15 mei 1940 werd men opgeschrikt door het overlijdensbericht van de Rotterdamse Mozes de Haas. Deze voormalige inwoner van Sommelsdijk besefte door zijn handelsreizen door Duitsland wat de gevolgen zouden zijn van de komst van de nazi's naar Nederland en pleegde daarom zelfmoord. De Haas had nog veel vrienden en zakelijke betrekkingen op het eiland, zodat zijn overlijden diepe indruk maakte.³⁵

32 Dat is heel mooi te zien in de stambomen van alle Joodse families op Goeree-Overflakkee, die Jan Both heeft samengesteld. Zie: <https://www.streekarchiefgo.nl/joodse-families-op-goeree-overflakkee>

33 Zie ook Jan Both, *Een verdwenen gemeenschap*, 105 e.v.

34 Overzicht met giften in het NIW; met name Rosalie de Vries uit Dirksland was een trouwe donateur; Simon Hammeburg leidde een middenstandscursus in Nieuwe-Tonge, toen de cursisten een blijk van waardering wilden geven, vroeg hij een gift voor de Joodse vluchtelingen. *Eilanden-Nieuws*, 26 nov. 1938.

35 <https://www.joodsmonument.nl/nl/page/392151/mozes-de-haas> Mevrouw J. (Janny) de Man-Kaptein herinnert zich dat De Haas voor de oorlog tegen haar vader vertelde dat hij zelfmoord zou plegen in geval van een inval. Dit verhaal staat ook op de betreffende webpagina van Joods Monument. De tijding van De Haas' overlijden was direct bekend, aldus mevr. De Man; interview 29 maart 2021. Deze casus onderstreept dat er ook sprake kan zijn van Joodse onroerende goederen op Goeree-Overflakkee van Joden die niet (meer) zelf op Goeree-Overflakkee woonden; deze bezittingen zijn in dit onderzoek ook meegenomen.

Rapporteur P. J. Bergman, dat zich heten-
voormiddag te ongeveer 1.10 uur een persoon
genaamd volgens kamering bevonden papieren
Mozes de Haas, geboren te Sommeledijk, 16
October 1871, van beroep beëdigd makelaar in
vee en Landruijen, wonende te Rotterdam,
alleenwe Hainnenweg 10, uit een raam van de
derde verdieping drie hoog (achterszijde), van
het Amsterdam Hotel Tulpplein 1, heeft geworpen,
waardoor hij ernstig werd verwond. Na door
den G. G. en G. D. naar het D. L. v. Gasthuis te
zijn overvoerd bleek hij te zijn overleden.
Volgens een door rapporteur ingesteld onder-
zoek is van misdrijf geen sprake en kan slechts
aan zelfmoord worden gedacht.

Politierapport van 15 mei 1940, waarin het overlijden van Mozes de Haas genoemd werd.³⁶

Desondanks heeft de kennis van de antisemitische houding van de bezetter de meeste Joodse eilandbewoners droevig genoeg niet weten te redden. Slechts zes Joodse eilandbewoners overleefden de oorlog.³⁷ Enkele Joden overleden na 1940, maar voor aanvang van de deportaties.³⁸ Van enkelen is bekend dat dit vanwege ziekte of ouderdom is. Over één Joodse inwoner, slager Anton Gazan uit Sommeledijk, gaat het gerucht dat hij zelfmoord zou hebben gepleegd. Gezien zijn leeftijd (55 jaar) en overlijdensdatum (8 augustus 1942) is dit zeker niet ondenkbaar. Er is echter geen sluitend bewijs voor te vinden.³⁹ Een andere weg die men bewandelde om aan deportatie te ontkomen, was het proberen door werkzaamheden bij de Joodse Raad zgn. Sperres (vrijstellingen)

36 <https://www.joodsmonument.nl/nl/page/125692/mozes-de-haas>.

37 Voor een nauwkeurig overzicht van alle namen en hoe dit overzicht tot stand is gekomen zie Both, *Een verdwenen gemeenschap*, 124-128.

38 Vandaar het verschil tussen 69 Joodse inwoners in 1940 en 63 geregistreerde Joden in 1941.

39 Door voormalig buurman J. (Joop) van Splunter werd genoemd dat Anton Gazan zich eerst liet dopen en hij vermoedt dat Gazan vervolgens zelfmoord pleegde; interview 15 april 2021. Bij natrekking blijkt dat Gazan niet staat vermeld in de doopregisters van de Hervormde Gemeente Sommeledijk. In de notulen staat ook niets genoteerd over Gazan. Dat hoeft nog niet te betekenen dat het ook niet heeft plaatsgevonden - het kan uit voorzichtigheid niet vermeld zijn. Toenmalig buurman De Kok kon zich dit verhaal niet herinneren. In de bevolkingsadministratie is geen doodsoorzaak vermeld. Gazan is waarschijnlijk begraven op de Joodse begraafplaats in Middelharnis. Er is geen steen op het graf gelegd; daar was geen tijd meer voor, omdat slechts enkele dagen later de transporten begonnen. In geval van zelfmoord zou begraven op een Joodse begraafplaats niet toegestaan zijn; wellicht werd hier vanwege de omstandigheden anders over geoordeeld. In juli 1942 begonnen de grootschalige deportaties, dus wat datum betreft is het plegen van zelfmoord zeker niet ondenkbeeldig.

te verkrijgen. Zo stond Philip Slager in 1942 genoteerd als bode van de Joodse Raad en zijn zus Leentje als typiste. Hun vader David was samen met Henri en Bernard Haagens vertegenwoordiger van de Joodse Raad. Het gaf deze gezinnen uitstel van transport, maar ook valse hoop. Geen van hen overleefde de oorlog. Dat de kans om op Goeree-Overflakkee als Jood de oorlog te overleven een stuk lager was dan de toch al heel lage overlevingskans in de rest van Nederland, is een onontkoombare conclusie.⁴⁰ Het is een extra aansporing om te onderzoeken welke rol de gemeentelijke bestuurders hierin gespeeld hebben.

⁴⁰ Zie eerdere bespreking hiervan in paragraaf 1. Grote conclusies op basis van kleine aantallen is overigens ook gevaarlijk. Twee voorbeelden: Jane Hartogs overleed tijdens haar onderduik aan kanker. Is zij daarmee een oorlogsslachtoffer (zoals nu geteld) of valt dit onder een natuurlijke overlijdensoorzaak? Niet meegeteld in deze aantallen is Mevr. Cohen- van Leeuwen, tot 1939 woonachtig aan de Voorstraat in Dirksland. Zij voorzag het gevaar en dook al heel vroeg in de oorlog met haar kinderen en kleinkinderen onder in Gelderland. Omdat ze al voor de registratie van 1941 van het eiland vertrokken was, telt haar overleving niet mee in deze percentages.

Deel

Anti-Joodse Maatregelen

Hoofdstuk 2: Registratie en uitsluiting

Dit hoofdstuk handelt over de periode waarin alle Joodse burgers nog op Goeree-Overflakkee verbleven. Er werden steeds meer anti-Joodse maatregelen afgekondigd vanuit de landelijke overheid. Hoe gaven de verschillende gemeenten uitvoering aan deze maatregelen en wat waren de gevolgen ervan voor de Joodse inwoners? Werd er gebruikgemaakt van de speelruimte die er was?

Tot midden 1941 functioneerde de gemeenteraad nog en er was nog in geen enkel dorp sprake van NSB-burgemeesters. Zoals in de inleiding gesteld, bleef het in de eerste maanden na de oorlog relatief rustig met betrekking tot de anti-Joodse maatregelen. De bezetters hadden nog de hoop om de Nederlandse bevolking over te kunnen halen tot hun denkbeelden. De gemeenten werden veelal op de hoogte gesteld door circulaire's; vaak in het Nederlands, regelmatig ook in het Duits. De gemeente Sommelsdijk heeft alle voorschriften keurig bewaard, de Duitse exemplaren vaak voorzien van een zelfgemaakte Nederlandse vertaling, zodat er geen fouten bij de uitvoering gemaakt zouden worden. Wat bewaard is gebleven aan correspondentie erover in de archieven, is overigens heel fragmentarisch. Volgens de voorschriften mochten deze, veelal puur administratieve stukken, vernietigd worden en dat is dan ook vaak gebeurd. Sommige gemeenten bewaarden echter toch de personeelsdossiers, andere gemeenten bewaarden inschrijflijsten, weer andere gemeenten vooral de officiële voorschriften maar weer niet de correspondentie over de uitvoering, andere gemeenten bewaarden alle nota's: dat maakt dat het uitzoeken van hoe de landelijke verordeningen ter plaatse zijn uitgevoerd een hele puzzel is, waarbij er ook open gaten overblijven.

Verbod op kosher slachten

De eerste maatregelen waren het uitsluiten van Joden voor de luchtbeschermingsdienst en hen uitsluiten van tewerkstelling in Duitsland. Iedere gemeente op Goeree-Overflakkee had een luchtbeschermingsdienst, maar aangezien daar geen Joden lid van waren, had deze maatregel geen gevolg en is er geen verdere correspondentie over bewaard gebleven.

De volgende aangekondigde maatregel was die van het verbod op ritueel slachten. Per 5 augustus 1940 werd de 'verordening ter vermijding van het kwellen van dieren bij het slachten' van kracht. Dit verbod trof de vier Joodse slagers op het eiland direct, omdat daarmee de rituele slacht door het lange mes van David Slager verboden werd. Er is echter geen enkele correspondentie over te vinden. Wellicht omdat ook op het eiland alternatieven werden gevonden door de Joodse slagers, zoals ook landelijk. In het *Nieuw Israëlitisch Weekblad* werd althans verslag gedaan van een experiment met nieuwe, rabbinaal

geoorloofde manieren van elektrische verdoving van het te slachten vee.¹ Veelzeggend in het verslag is de volgende zin: *'Het abattoir is een gemeentelijke instelling waarvan de onderdirecteur en een groot aantal ambtenaren met politiebevoegdheden zijn bekleed. Op zoo'n plaats kan men geen daden verwachten, die op het afwijken van voorschriften, die van hoogerhand gegeven zijn, zijn gericht.'* Ofwel: men was ambtenaar en volgde dus de voorschriften van de bezetter op.

Ariërverklaring

In het najaar van 1940 werden Joden voor het eerst openbaar uitgesloten. Al vanaf september moesten nieuw-aangenomen ambtenaren verklaren dat zij niet tot het Joodse geloof behoorden. In het archief in Sommelsdijk is een voorgedrukte verklaring bewaard, die is ingevuld door de leider van de distributiedienst.²

De Ariërverklaring die vanaf 3 oktober 1940 werd gevraagd, ging nog verder. Daarmee moesten alle al in dienst zijnde ambtenaren verklaren dat zij zelf niet Joods zijn en geen Joodse voorouders hebben. De intentie van de verklaring is uit de formulering duidelijk op te maken:

'Hij die geheel of gedeeltelijk van Joodschen bloede is, mag voortaan niet meer in eenigen ambtelijken werkkring, van welken aard ook, eere-ambten daaronder begrepen, worden geplaatst; ook zal hij niet meer bij het openbaar of bijzonder onderwijs mogen worden werkzaam gesteld (...) De ambtenaren, die niet van Joodschen bloede zijn, behooren een verklaring volgens bijgaand model af te leggen.

1 NIW, 30 aug 1940, pagina 8, zie <https://www.delpher.nl/nl/kranten/view?query=ritueel&facets%5Bperiode%5D%5B%5D=2%7C20%20eeuw%7C1940-1949%7C1940%7C&page=2&sortfield=datedesc&cql%5B%5D=ppn+any+%28831178310%29&coll=ddd&redirect=true&identifier=ddd:010858247:mpeg21:a0076&resultsidentifier=ddd:010858247:mpeg21:a0076&rowid=3>

2 Van later nieuw aangenomen personeelsleden werd ook steeds zo'n verklaring gevraagd. Zie bijvoorbeeld Streekarchief GO, Sommelsdijk ingekomen stukken 1940. Het archief van Sommelsdijk bevindt zich in het Streekarchief Goeree-Overflakkee, maar is niet genummerd en beschreven.

VERKLARING

als bedoeld in punt 6 der circulaire van den secretaris-generaal, waarnemend hoofd van het departement van binnenlandsché zaken dd. 30 September 1940, nr. 47176, afd. ambtenarenzaken.

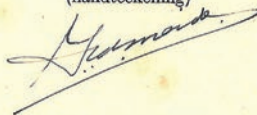
De ondergeteekende, van der Heide & Graak
Leide Distributiedienst
beroep Leide Distributiedienst
betrekking
geboren den 29 Januari 1899 te Middelhamnis,
wonende te Middelhamnis,

verklaart, dat naar zijn beste weten noch hijzelf noch zijn echtgenoot(o)* noch een haar haar verloofde zijzelf noch een zijner (harer) (hunner beiden) *) ouders of grootouders ooit heeft behoord tot de Joodsche geloofsgemeenschap.

Den ondergeteekende is bekend, dat hij zich in geval vorenstaande verklaring Der zij niet juist blijkt te zijn aan onmiddellijk ontslag blootstelt.

Sommelsdijk, 10 Oct. 1940

(handteekening)

*) Doorschrappen in geval de ambtenaar niet gehuwd of verloofd is.

N. s. 18026

I

Ondertekend document van een Sommelsdijkse ambtenaar.³

3 Streekarchief GO, Sommelsdijk (ingekomen stukken 1940).

Alleen in de personeelsdossiers van Middelharnis zijn de zgn. 'Ariërverklaringen' bewaard gebleven.⁴ Het invullen van de Ariërverklaring lijkt niet tot discussie geleid te hebben op het eiland. In de raadsnotulen van de verschillende gemeenten is hier in ieder geval geen weerslag van gevonden.⁵ Wel is de late datum van ondertekening in de dossiers in Middelharnis opmerkelijk. Zo ondertekenden de veldwachters pas begin februari 1941. Dat was ná het protest aan de Leidse universiteit van professor Cleveringa over het ontslag van zijn Joodse collega's en de daaropvolgende staking van studenten. Men zag wellicht geen andere mogelijkheid dan medewerking. De gedachte dat er geen Joodse medewerkers in dienst waren bij de gemeenten op het eiland, zou dan ook doorslag kunnen hebben gegeven om maar te tekenen.⁶

Registratie

Middels VO 6/1941 werden burgemeesters verplicht om actief te registreren wie van hun inwoners Joods was. Voor 24 februari dienden Joodse inwoners zich te melden bij de burgemeester. Deze moest toezien op het juist invullen van de formulieren en deze vervolgens doorzenden naar de Rijksinspectie voor de bevolkingsregisters te Den Haag. Deze registratie vormde achteraf een voorbereiding voor de deportatie. Aan gemeenten werden voorgedrukte registratieformulieren verstrekt. Ook aan de kosten was gedacht: bij het registreren werden Joden geacht één gulden te betalen. Hiervoor ontving men een bewijs van aanmelding. Gemeenten hielden de helft van deze leges zelf ter vergoeding voor de gemaakte administratiekosten. De overige helft maakten zij over aan de Rijksinspectiedienst. De Joden betaalden dus hun registratie geheel zelf. De gemeenten hielden in hun administratie keurig bij hoeveel betaald en overgedragen was.⁷ De ingevulde aanmeldingsformulieren werden opgestuurd. In Oude-Tonge, Sommelsdijk en Middelharnis zijn alleen de lijsten met namen bewaard gebleven. In het archief van de gemeente Dirksland zijn ook de afschriften van de aanmeldingsformulieren nog te vinden.

4 Dirksland bewaarde niet de Ariërverklaring van Abram van den Berg, zoals gesteld in Both, *Een verdwenen gemeenschap*, 112, maar de hierboven genoemde verklaring van nieuw aangenomen ambtenaren dat men niet Joods is.

5 Daarmee wijken Flakkeese gemeenten niet af van het landelijke beeld. Het overgrote deel van de ambtenaren in Nederland ondertekende. In gemeenten waar wel werd geprotesteerd, werden vaak Joodse ambtenaren getroffen. Zo bijvoorbeeld Hilversum, zie Geraldien von Frijtag Drabbe Künzel, *Stad op Drift*, 93. In notulenboeken in bijvoorbeeld Oude-Tonge en Middelharnis werden de voorschriften met anti-Joodse maatregelen veelal afgedaan met 'k.g.': ter kennisgeving en niet besproken (althans: niet genoteerd).

6 De maatregel was overigens in die tijd al sterk omstreden, men was zich er ambtelijk en in andere kringen zeker van bewust hoe ongrondwettelijk deze was. Zie hiervoor bijvoorbeeld Jacques Presser, *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse jodendom 1940-1945* (Den Haag 1965) 26-33. Voor een anekdote waarin dit bevestigd wordt, zie <https://www.verhalenoverdeoorlog.nl/nl/interviews/hebe-kohlbrugge>.

7 Zie bijvoorbeeld Streekarchief GO, 2010-1118 (Dirksland, gemeenterekening 1941). Ook in de boeken van de overige gemeenten staat dit keurig genoteerd, het was een landelijke instructie om dit bedrag te vragen en de helft hiervan over te maken naar de Rijksinspectie.

AANMELDINGSPLICHT

voor personen van joodschen bloede.

De rijkscommissaris voor het bezette Nederlandsche gebied heeft vastgesteld een verordening betreffende den AANMELDINGSPLICHT van personen van geheel of gedeeltelijk JOODSCHEN BLOEDE.

Op grond van deze verordening moeten alle personen die geheel of gedeeltelijk van joodschen bloede zijn zich aanmelden bij den burgemeester of het hoofd der rijksinspectie van de bevolkingsregisters bij wien het bevolkingsregister of het verblijfsregister wordt gehouden, waarin de aan te melden persoon is opgenomen of dient te zijn opgenomen.

Moet een handelingsonbekwame of een persoon wiens handelingsonbekwaamheid beperkt is, worden aangemeld, dan zijn in diens plaats zijn wettelijke vertegenwoordiger en degenen, die de daadwerkelijke zorg voor die persoon op zich hebben genomen, tot de aanmelding gehouden.

In den zin van de verordening wordt een persoon als geheel of gedeeltelijk van joodschen bloede beschouwd, indien hij van ten minste één naar ras voljoodschen grootouder stamt.

Een grootouder wordt zonder meer als voljoodsch aangemerkt, wanneer deze tot de joodsch-kerkelijke gemeenschap behoord heeft of behoort.

Bij twijfel of een persoon als geheel of gedeeltelijk van joodschen bloede moet worden aangemerkt, beslist daarover op gedaan verzoek de rijkscommissaris voor het bezette Nederlandsche gebied of de door hem aangewezen instantie.

De aanmelding moet schriftelijk geschieden, waarvoor formulieren ter gemeentesecretarie verkrijgbaar zijn op werkdagen tusschen 9 a. m. en 2 a. s. uur.

Indien aanmelding heeft plaats gehad wordt binnen vier weken een bewijs afgegeven waaruit blijkt dat de aangemelde persoon aan zijn verplichtingen heeft voldaan.

De aangemelde persoon moet voor de uitreiking van het aanmeldingsbewijs één gulden aan leges vooruitbetalen. Is hij niet in staat deze kosten te betalen, dan is, al naar gelang tot welke hij behoort, de plaatselijk in aanmerking komende Israëlitisch kerkelijke gemeente tot betaling der leges verplicht; behoort hij tot geen dezer gemeenten, dan kan de leges verminderd worden of kan vrijstelling van de betaling daarvan verleend worden.

Ieder aangemelde persoon is verplicht het te zijnen name afgegeven bewijs van aanmelding zorgvuldig te bewaren en desgevorderd te vertoonen aan iederen opsporingsambtenaar, alsmede ter wijziging, aanvulling of vervanging over te leggen aan den burgemeester of het hoofd der rijksinspectie van de bevolkingsregisters of aan de door dezen daartoe aangewezen ambtenaren.

STRAFBEPALING.

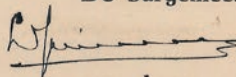
Hij, die door zijn schuld niet aan de op hem rustende verplichting tot aanmelding voldoet, wordt gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste vijf jaren.

Deze feiten zijn misdrijven.

Het vermogen van dengene, die overeenkomstig het bovenstaande strafbaar is, is onderworpen aan de bepalingen van verordening 33 van 1940 betreffende het verbeurdverklaren van vermogens.

Middelharnis, 16 Februari 1941.

De burgemeester,

Voor burgemeesters was er vrijwel geen mogelijkheid om niet mee te werken aan deze registratie. Joodse burgers niet laten registeren op een eiland waar iedereen wist wie Joods was, was geen echte optie. Wel hadden de burgemeesters kunnen protesteren. Medewerking weigeren zou waarschijnlijk ontslag opleveren. Dat blijkt uit het wedervaren van burgemeester Rijnders van Oude-Tonge. *'Niet-uitvoering van maatregelen welke van mij geëist werden tegen Joden en Vaderlandslievende ambtenaren ter secretarie, ontduiking van opdrachten inzake Winterhulp enz. en het protest aantekenen tegen verschillende maatregelen van de NSB'ers en de Duitsers tegen de belangen der Dorpsbevolking in, maakten mij op den duur onmogelijk in mijn gemeente'*, zo schreef hij kort na de bevrijding.⁹ Rijnders werd in maart 1941 mondeling gewaarschuwd en moest begin april binnen 24 uur voor straf het eiland verlaten. Ondanks dat hij kennelijk mondeling protesteerde tegen de anti-Joodse maatregelen, heeft hij deze wel uitgevoerd. Schriftelijke protesten zijn er niet bewaard gebleven.¹⁰

Middelharnis leverde op 4 maart de lijst aan de Rijksinspectie aan, Sommelsdijk een dag later.¹¹ De Ouddorpse burgemeester leverde eind maart het aanmeldformulier van zijn enige Joodse inwoner in, ruim een maand na de gevraagde datum. Dirksland stuurde op 12 maart de keurig uitgetypte lijsten op naar de inspectie, en desgevraagd al op 26 februari naar de *Sicherheidsdienst*.

Geen enkele Flakkeese gemeente was daarmee op tijd met het inleveren van de aanmeldformulieren. Dat gold echter voor 96 procent van de Nederlandse gemeenten, volgens onderzoek van Croes en Tammes.¹² Er is volgens deze onderzoekers echter geen verband tussen late inlevering en bewuste sabotage van de maatregel; er blijkt vooral verband tussen grootte van de Joodse bevolkingsgroep en datum van inlevering. In dat licht is het late inleveren van het enige Ouddorpse aanmeldformulier opmerkelijk; deze zou juist vroeg ingeleverd moeten zijn.¹³

9 NL-HaNA, BiZa, 2.04.87, inv.nr. 4991.

10 Er is in de gemeentelijke archieven noch in zijn dossiers in het Nationaal Archief een spoor van te vinden. In het overzicht in Croes en Tammes, *Gif*, 305-306, waarin alle bekende weigeringen van burgemeesters bij medewerking aan anti-Joodse maatregelen staan opgenomen, staat Rijnders ook niet genoemd. Aangezien hij ook niet is geschorst, maar een andere standplaats heeft gekregen voor de rest van de oorlog (Woubrugge), is daadwerkelijke sabotage of weigering ook niet voor de hand liggend. Uit de beoordeling van Rijnders na de oorlog blijkt wel dat hij ook in Woubrugge op alle mogelijke manieren heeft geprobeerd de bezetter tegen te werken. NL-HaNA, BiZa, 2.04.87, inv.nr. 4991.

11 Streekarchief GO, 2001 (Middelharnis, dossier Jodenvervolgung 1940-1966; Streekarchief GO, Sommelsdijk uitgaande correspondentie 1941.

12 Croes en Tammes, *Gif*, 310.

13 Omdat het om één persoon ging en er vrijwel geen gegevens in het Ouddorpse gemeentearchief bewaard zijn gebleven, worden er verder in dit rapport weinig conclusies getrokken over het handelen van Ouddorpse bestuurders.

Toelichting zie keerzijde

Het goed en goetdelig exemplaar
afgegeven door Bev. Insp. - 1.755

Aanmeldingsformulier voor één persoon, die geheel of gedeeltelijk van joodschen bloede is (Verordening 6/1941)

Invullen met schrijfmachine of met inkt in blokletters

1.	Geslachtsnaam: (een vrouw vult hier alléén haar meisjesnaam in) Voornamen: (alle voluit)	Franken Anna
2.	Geboorteplaats: Datum van geboorte: (dag, maand en jaar)	Gendringen Dellei 1873
3.	Woon- of verblijfplaats: Straat- en huisnummer: Laatste woonplaats in het Groot-Duitsche Rijk (met inbegrip van het Protectoraat Bohemen en Moravie) of van het Gouvernement-Generaal voor het bezette Poolse gebied: (invullen voor hen, die na 30 Januari 1933 in Nederland ge- minlijcreerd zijn)	Ouddorp, L.H. Braamweg 75 B
4.	Nationaliteit: en Eventuele vroegere nationaliteiten:	Nederlandsche Joodsche
5.	Kerkelijke gezindte:	geen.
6.	Beroep of werkzaamheid: (duidelijk omschrijven)	geen
7.	Ongehuwd, gehuwd, weduwnaar, weduwe of ge- scheiden van echt: (naam en voornamen van echtgenoot(e) of gewezen echtgenoot(e) voluit)	gehuwd met: <i>Weduwe</i> weduwnaar van: <i>Haas Haas</i> weduwe gescheiden van:
8.	Do onder 1 vermelde persoon: a. behoorde op 9 Mei 1940 tot de joodsch-kerkelijke gemeente b. is na dien datum daarin opgenomen c. was op 9 Mei 1940 met een jood gehuwd d. is na dien datum met een jood in het huwelijk getreden	ja/nee ja/nee ja/nee ja/nee
9.	Hoeveel joodsche grootouders in den zin van artikel 2 der verordening (zie keerzijde): (invullen in letters)	<i>Van joodsch</i>
10.	Opmerkingen:	

<p style="text-align: center;">Niet zelf invullen</p> Ingekomen dd. <i>10 Febr. 1941</i> Leges { <i>f</i> 1, - { voldaan <i>ja</i> { niet voldaan } Reden: - Vermindering tot een bedrag van <i>f</i> - Vrijstelling: - Vorgeleken met en aanduiding geplaatst op: Persoonskaart <i>ja</i> Verblijfsregister <i>ja</i> Sign. aangebracht <i>ja</i> Bew. v. aanmelding afgegeven d. d. <i>2 April 41</i> Verzonden aan } Hoofd R. Insp. { d. d. <i>26-3-41</i> Ontvangen door } Bevolk. reg. { d. d. <i>2 d. 3-41</i>	Par. ambt.	Ondergetekende verklaart het voronstaande naar waarheid te hebben ingevuld. Gemeente <i>Ouddorp, L.H.</i> <i>10 Februari</i> 1941 (handteekening aanmeldingsplichtige) <i>Wes. A. Haas-Franken</i> Uitgegeven met toestemming van het hoofd der Rijksinspectie van de bevolkingsregisters, beschikking dd. 31 Januari 1941 nr. 5
--	---------------	--

N. S. 18323¹

Het aanmeldingsformulier van Anna Haas-Franken uit Ouddorp. Ondanks dat ze steeds 'nee' invulde bij de vraag over geloof, werd ze als joods geregistreerd omdat ze het als nationaliteit noemde. Het bewijst des te meer dat de definitie van 'Jood' onduidelijk was.

De gemeente Oude-Tonge noteerde bij Sara en Levie De Winter eerst dat zij twee Joodse grootouders hadden.¹⁴ Later streepte men dit door en werd er 'vier' van gemaakt. Of broer en zus De Winter dit zelf bewust verkeerd hebben opgegeven of dat er een andere fout gemaakt is, is niet meer te achterhalen. Sara en Levie De Winter stamden uit een oud Flakkees geslacht, waarvan de voorouders bekend waren. Het zou dus een kleine moeite geweest zijn om te ontdekken dat de opgave van twee Joodse grootouders niet juist was.

Deze eerste registratie bleek slechts het begin van een reeks verzoeken om de aantallen Joden door te geven. Zo vroeg de *Ortskommandant* in Middelharnis op 2 maart 1941 ook de aantallen Joodse inwoners aan de Dirkslandse burgemeester.¹⁵ Deze brief werd per omgaande beantwoord op 3 maart, met de gevraagde lijst met gegevens erbij. Deze gegevens werden opgevraagd door burgemeester Dekker van Oude-Tonge, die in opdracht van de *Sicherheitspolizei* in april 1942 nogmaals de Flakkeese gemeenten om opgave van het aantal Joden vroeg.

Na deze eerste gevraagde registratie, bleef de burgemeester van Dirksland ook zelf actief bij het aanmelden van Joodse inwoners. Hij koos voor de meest veilige kant door zo snel mogelijk gevraagde gegevens door te geven. Zo meldde hij in een opgave van april 1942 ook Wilna Vroegindewey aan, met daaronder de vermelding dat haar vader geen Jood was, maar haar moeder Clara Vroegindewey-Haagens wel. Toen Wilna op 25 juni 1942 een zusje kreeg, zorgde de burgemeester er weer direct voor dat er een ingevuld formulier 'voor een persoon die geheel of gedeeltelijk van joodschen bloede is' bij de Rijksinspectie terecht kwam.¹⁶ Ook andere burgemeesters gaven desgevraagd steeds snel en volledig gegevens door. Zo gaf de burgemeester van Sommelsdijk op 5 februari 1942 de gegevens van de Joodse inwoners van die plaats door aan de *Zentralstelle für jüdische Auswanderung* te Amsterdam. Deze instantie was belast met de organisatie van de deportatie en bepaalde ook de samenstelling van de deportatielijsten. Op 29 april 1942 verstuurde ook de burgemeester van Ouddorp de gegevens van zijn Joodse inwoner aan de *Zentralstelle*, een dag later gevolgd door zijn collega in Oude-Tonge. Deze noteerde de naam van Meijer Cohen ook nog op de lijst, ondanks dat deze al op 11 april van zijn bed gelicht en door veldwachter Vos naar de *Sicherheitsdienst* in Rotterdam gebracht was (en daar vandaan nooit meer teruggekeerd).¹⁷

Op 12 september 1942 ontvingen de gemeenten bericht dat het mogelijk werd om een *verklaring gemengd gehuwden* te laten opstellen. De onmiddellijke aanleiding hiervoor was het besluit om gemengd gehuwde Joden (voorlopig) vrij te stellen van deportatie.¹⁸

14 Streekarchief GO, 2020 -0229 (Oude-Tonge, correspondentie 1941-1943).

15 Ook aan andere gemeenten zal deze vraag gesteld zijn, maar deze gegevens zijn niet bewaard gebleven.

16 Streekarchief GO, 2010-372 (Dirksland, correspondentie 1942).

17 Zie hierover hoofdstuk 3.1.

18 Croes en Tammes, *Gif*, 313-315 en 408-409.

In Dirksland was een Joodse vrouw getrouwd met een niet-Joodse man. Op 15 september vulde Clara Vroegindewey-Haagens daarom deze verklaring in om zich als gemengd gehuwde te laten registeren. Het kostte haar 2 gulden, maar daarmee stond ze als gemengd gehuwd geregistreerd en leek ze voorlopig veilig.¹⁹

Eind september vroeg de Duitse politie om per omgaande een opgave van het aantal Joden te doen. De Dirkslandse burgemeester gaf Clara Vroegindewey-Haagens ook op, al liet hij onder haar naam zetten dat ze getrouwd was met een niet-Jood. Haar kinderen zette hij niet op de lijst. Op 31 oktober 1942 vroeg de burgemeester van Middelharnis, in opdracht van de *Sicherheitspolizei*, in het geheim om een opgave van alle Joden en 'half-Joden' aan zijn collega's. Er werd nadrukkelijk gevraagd om ook 'half-Joden' op de lijst te zetten en dus telde deze lijst weer elf Dirkslandse Joden, inclusief peuter Wilna en baby Tineke. Nog dezelfde dag werd de lijst retour gestuurd naar zijn collega in Middelharnis. Deze lijst vormde de basis van de tweede deportatiegolf, drie dagen later. Clara, Wilna en Tineke mochten in Dirksland blijven.

Op 3 december 1942 kregen de burgemeesters de opdracht van de Commissaris van de provincie Zuid-Holland om uiterlijk 9 december te laten weten hoeveel Joden er nog in instellingen en ziekenhuizen verbleven.²⁰ De Duitse bezetters lieten dit via de Commissaris vragen omdat men voornemens was om de instellingen leeg te halen, zoals overal in het land in de eerste maanden van 1943 gebeurde. De burgemeester van Dirksland speelde deze opdracht weer door aan het ziekenhuisbestuur, met de vraag of zij dit hem voor 7 december wilden laten weten. Kennelijk werkte het ziekenhuisbestuur mee en dus kon de burgemeester op 7 december de namen van de laatste vijf Joodse burgers doorgeven: de 91-jarige Salomon Gazan en zijn 81-jarige vrouw Sibilla Gazan, hun dochter Roosje en hun schoondochter Eva Gazan-Meuleman, Markus Hartogs en Debora Rood. Ook de burgemeester van Middelharnis gaf de namen van Markus Hartogs en Debora Rood door, met de opmerking dat zij in het ziekenhuis verbleven. Daarnaast waren de oude Jetje Polak en haar zus Sara Polak-Cohen nog op het eiland.

Ook na dit moment kwamen er nog met enige regelmaat verzoeken om opgave van het aantal Joden in de verschillende gemeenten. Ook deze werden steeds punctueel en snel beantwoord. Omdat er geen Joden meer op Goeree-Overflakkee verbleven – de burgemeester was niet op de hoogte van de onderduik van een Joods meisje in Melissant en een Joodse baby in de polder van Dirksland – hadden deze geen gevolgen.

19 Dat bleef overigens de hele oorlog spannend, omdat het beleid ten opzichte van gemengd gehuwde Joden steeds wijzigde. Clara Vroegindewey-Haagens dook daarom aan het einde van de oorlog nog onder.

20 De naam van commissaris voor de Koningin werd in de oorlog gewijzigd in Commissaris van de provincie. Zie over de rol van de commissarissen van de provincie bij de Jodenvervolgung Croes en Tammes, *Gif*, 295-298.

Gestempeld

Na registratie in de bevolkingsregisters werden Joden gevraagd een stempel te laten zetten in hun persoonsbewijs. Dit persoonsbewijs was in het najaar van 1940 ingevoerd voor alle burgers. Op 3 juli 1941 kregen de burgemeesters nauwgezette instructies hoe zij dit stempel in het persoonsbewijs dienden te laten plaatsten. Op deze instructie na is er geen documentatie over bewaardgebleven.

Per 3 mei 1942 dienden 'voljoden' een zespuntige ster te dragen. Deze maatregel liep niet via de gemeenten, maar via de Joodse Raad. De 'Joodsche Raad' was in februari 1941 door de bezetter in het leven geroepen om de Joodse gemeenschap in Amsterdam te besturen. De Duitsers passeerden daarmee de Joodse Coördinatie Commissie, die in december 1940 door de landelijke Nederlands-Israëlitische en Portugees-Israëlitische kerkgenootschappen was opgericht om haar leden te ondersteunen en toe te rusten. Eén van de vijf Zuid-Hollandse leden van deze commissie was David Slager uit Middelharnis. In de loop van 1941 kreeg de Joodse Raad de bevoegdheid over heel Nederland. Nog voor het eind van het jaar werd de Joodse Coördinatie Commissie verboden. David Slager werd toen de lokale vertegenwoordiger voor de Joodse Raad. Via de Joodse Raad gaf de bezetter bevelen aan de Joodse gemeenschap. Op 29 april 1942 kreeg de Joodse Raad te horen dat al vijf dagen later iedere Jood verplicht zou zijn een ster te dragen. Aan hen de taak om een kleine 600.000 sterren te verspreiden door Nederland, voor iedere Jood vier sterren. De rekening – vier cent per stuk – moest door Joden zelf worden betaald. Op Goeree-Overflakkee waren drie vertegenwoordigers van de Joodse Raad: Bernard Haagens in Dirksland en David Slager en Henri Haagens in Middelharnis. Vermoedelijk hebben zij bij de lokale distributie van de sterren een rol gespeeld. In de gemeentelijke archieven is er geen weerslag van te vinden.

Met de Jodenster was niet meer alleen administratief, maar ook in het openbaar zichtbaar wie Joods was. Mevr. Pluijgers-Dalstra herinnert zich nog levendig:

*'Ik was een klasgenootje van Clara Amalia Haagens; ik denk dat we in 1942 in de tweede klas van de openbare school zaten. Dat was in wat nu het Diekhuus is. Dat Clara Joods was wist ik pas toen ze op een dag met een Jodenster op haar jas verscheen. Ik vroeg haar waarom ze dat had, toen zei ze: 'dat moeten wij Joden dragen.' Ik vond het mooi, vroeg waarom zij alleen een ster droeg en wij niet: 'dat mag jij niet, dat moeten wij alleen, dat moet jij niet dragen.' Ik heb haar jas een keer aangedaan en rende er mee weg. Clara kwam toen helemaal in paniek achter me aan, ze was zo bang om zonder die jas naar buiten te gaan.'*²¹

²¹ Telefonisch interview met mevr. H. (Hetty) Pluijgers-Dalstra, 16 maart 2021.

Isolatie

Isoleren van de buitenwereld was de volgende stap die genomen werd. Daartoe werden de Joden hun radio's ontnomen. Ook dit kondigden de burgemeesters aan en voerden de veldwachters uit. Op 14 mei 1941 berichtte de burgemeester van Middelharnis aan de Haagse politie dat hij twee radiotoestellen van Joodse burgers in beslaggenomen had. Deze werden in augustus meegegeven aan een officier van de *Wehrmacht*. Ook in Dirksland leverden Joodse inwoners twee radiotoestellen in, die in oktober nog bij de burgemeester in bewaring waren.²² Ook niet-Joodse burgers moesten later hun toestellen inleveren bij de burgemeester. In Dirksland leidde die inlevering tot flinke commotie, waarvan de burgemeester de schuld kreeg. Volgens het naoorlogse vonnis is dat slechts deels terecht en lag de schuld vooral bij een marechaussee die onafhankelijk en zonder voorkennis van de burgemeester handelde.²³ Na de radio's werden ook de fietsen van Joden door de burgemeesters in beslag genomen en bewaard.²⁴

Een ingrijpende volgende stap in het proces van isolatie was het instellen van gescheiden onderwijs voor Joodse kinderen. In augustus 1941 bepaalde de bezetter dat Joodse leerlingen voortaan aparte scholen dienden te bezoeken. De maatregel ging in met ingang van het nieuwe schooljaar, dat al over enkele weken zou beginnen. Het organiseren van dit onderwijs werd weer op het bordje van de burgemeester geschoven. De Joodse Coördinatie Commissie – die toen nog niet verboden was – protesteerde hevig dat alle rechtsgronden voor deze maatregel ontbraken. De uitvoerend secretaris-generaal beaamde dat; toch sommeerde hij protesterende burgemeesters om, ondanks dat de

22 Van Sommelsdijk en Oude-Tonge zijn geen gegevens. Gezien de financiële positie van de Joodse gezinnen zou het kunnen dat zij zich ook geen radiotoestel konden veroorloven. In 1943 was in Sommelsdijk wel de post van ruim 45 gulden opgenomen waarin caféhouder en NSB'er Gouswaart betaald kreeg voor het bewaken van radio-apparatuur. Aangezien niet-Joodse burgers toen ook hun toestellen hebben moeten inleveren zal dit wellicht een goed betaald loon voor de bewaking van hun radiotoestellen zijn. Streekarchief GO, Sommelsdijk, bijlagen gemeenterekening 1943.

23 NL-HaNa, CABR, BiZa, 2.04.57, inv.nr. 205. De marechaussee was ontevreden over de ingeleverde radio's en daarop volgde een inval in diverse huizen. Men dacht dat de burgemeester voor deze zoektocht verantwoordelijk was. Hij is hiervan vrijgesproken. Uit het CABR-dossier van Marechaussee Oskam blijkt dat deze radiatorazza grotendeels op zijn conto moet worden geschreven. NL-HaNa, CABR, Zuivering Politie; 2.09.54.01, inv.nr. 4610, . In dit dossier zit ook een briefje van dhr. Mijnders, buurman van Fam. Cohen aan de Boezemweg in Dirksland. Deze verklaart daarin zijn radio verkocht te hebben aan een Duitse soldaat ten tijde dat de Joden hun radio moesten inleveren. 'Deze Duitse soldaat kwam regelmatig bij mijn buurman, de Jood Cohen, door diens bemiddeling ben ik in contact met hem gekomen.' Marechaussee van der Wedden bevestigt dat Oskam anonieme briefjes kreeg over de radio-inzameling te Dirksland en daarom tot actie over was gegaan. In NL-HaNa, CABR 2.09.09, inv.nr. 53444, Tribunaal Rotterdam, dossier 1057.

24 De Dirkslandse burgemeester voerde er nog actief correspondentie over. Hij heeft 5 fietsen van Joden ingenomen, doorgestuurd in opdracht van de *Ortskommandant*, enkelen weer teruggekregen, wat moest hij er nu mee doen, zo vroeg hij op 9 okt 1942 aan de Duitse *Sicherheitspolizei*. Streekarchief GO, 2010 - 373 (Dirksland, correspondentie 1942).

GEMEENTEBESTUUR VAN DIRKSLAND

No. 68/49 DIRKSLAND, 6 September 1941.

ONDERWERP:

Vaststelling aantal leerlingen van Joodschen bloede.

Getal Bijlagen: ---

Ter voldoening aan Uwe circulaire van 16 Augustus j.l. No. 935/1, Afd. Kabinet, heb ik de eer U mede te deelen, dat het Bestuur van de Vereeniging tot stichting en instandhouding van scholen met den bijbel, alhier, mij bij schrijven van 3 dezer, op een desbetreffend schrijven van Burgemeester en Wethouders het volgende heeft geantwoord:

"Naar aanleiding van Uw schrijven van dd. 29 Augustus j.l. deelt het Bestuur onzer school U mede, dat, hoewel zich op onze scholen gene leerlingen van Joodschen bloede bevinden, het Bestuur v.n. om des beginsels wille niet mag medewerken aan het verwijderen van leerlingen van Joodschen bloede van onze scholen, daar het Bestuur volgens den aard van het onderwijs, 't welk op onze scholen dient te worden gegeven, niet gerechtigd is aan leerlingen waarvoor de toelating door de ouders op onze scholen wordt verzocht, van het onderwijs uit te sluiten, of aan uitsluiting mede te werken."

Uit deze mededeeling blijkt dus dat er op de bijzondere scholen ook geen leerlingen van joodschen bloede zijn. Deze mededeeling is juist en stemt overeen met de mij daaromtrent bekend zijnde gegevens.

Een mededeeling dat ook op de openbare scholen geen leerlingen van joodschen bloede zijn, werd U reeds gezonden

Aan

bij

den Heer Secretaris-Generaal van
het Departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming
te

'S-GRAVENHAGE.

De burgemeester van Dirksland citeert de brief van het christelijke schoolbestuur.

maatregel onwettig was, deze toch uit te voeren.²⁵ Ook andere, niet-Joodse Nederlanders protesteerden fors tegen deze maatregel.²⁶

Om te weten welk onderwijs georganiseerd diende te worden, moest eerst bekend zijn om hoeveel leerlingen het ging. Alhoewel de Flakkeese burgemeesters daar met de inmiddels geregistreerde gegevens direct zelf antwoord op hadden kunnen geven, vroegen zij dit, geheel volgens instructie, op bij de verschillende scholen. De Groen van Prinstererschool en de Bosseschool in Middelharnis weigerden te reageren op deze vraag.²⁷ De christelijke school in Dirksland reageerde dat zij 'om des beginsels wille niet meewerken aan het verwijderen van leerlingen van Joodschen bloede'. De Dirkslandse burgemeester gaf dit antwoord door, om te concluderen dat de opgave van nul Joodse leerlingen op de christelijke school juist was.²⁸ Hij had ook kunnen volstaan met alleen dat laatste door te geven.

Op Goeree-Overflakkee was er maar één Joodse leerling: alleen Clara Haagens bezocht de openbare school in Middelharnis. Omdat er ook geen Joods lager onderwijs in een andere plaats in de buurt werd, ontving zij een ontheffing en mocht zij tot haar deportatie de openbare school bezoeken.²⁹ De andere twee Joodse kinderen die op Goeree-Overflakkee woonden, waren nog te jong om naar school te gaan: Henk Benno Haagens en Hester Cato Hammelburg zijn allebei in 1938 geboren.

Ook voor volwassen Joden werd de bewegingsruimte steeds beperkter. Zwembaden, stranden, cafés, stations, sportvelden: één voor één werden ze in de loop van 1941 verboden. Ook het lidmaatschap van een vereniging werd verboden. Eva Mesritz mocht niet meer meedoen bij de zwemclub, haar broer mocht de hoorn niet meer blazen bij zijn vereniging, Levie de Winter kon niet meer meezingen bij 'Vooruit' en ook Sera Haagens moest het lidmaatschap van haar koor opzeggen.³⁰ Henri Haagens legde gedwongen de voorzittershamer van M.S.V. Flakkee neer, ook al had hij nog zo zijn goede wil aan de gemeente en de bezetter getoond door het voetbalterrein aan te bieden voor de door de Duitsers verplichte extra sportlessen:

25 Presser, *Ondergang*, 136-138. Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, 243-246.

26 Zo schreef de aartsbisschop van Utrecht namens het Episcopaat een brief aan de Secretaris-Generaal, waarin hij tegen deze uitsluiting protesteert. Zie NL-HaNa, Archief van het Departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming: Afdeling Kabinet, 1940-1945, toegang 2.14.37, inv.nr.350 en ook Presser, *Ondergang*, 143.

27 Both, *Een verdwenen gemeenschap*, 118, gebaseerd op Streekarchief GO, 2001 (Notulen Middelharnis 4 september 1941).

28 Streekarchief GO, 2010-372 (Dirksland, correspondentie 1941).

29 Presser, *Ondergang deel I*, 137-138. Op welke grond dit in voor die ene leerling in Middelharnis wel en in Muiderberg niet werd toegekend, is niet duidelijk.

30 Opsomming is grotendeels gebaseerd op Both, *Een verdwenen gemeenschap*, 98.

M.S.V.V. „Flakkee” AANGESLOTEN BIJ DEN K.N.V.B.

TERREIN: DORPSWEG, SOMMELSDIJK
 CLUBGEBOUW: TEL. 100, MIDDELHARNIS OPGERICHT: 20 APRIL 1920

SECRETARIAAT:
 J. Boomema
 MIDDELHARNIS.

Nummer 1804
INGEKOMEN
 den 20 NOV. 1940

Middelharnis, 16 November 1940
 Sommelsdijk. 194 0

Den Edelachtbare Heeren
 BURGMEESTER EN WETHOUDERS DER GEMEENTE
 S O M M E L S D I J K

Edelachtbare Heeren,

Met Januari zullen de scholen, als verplicht onderdeel meer aandacht moeten besteden aan gymnastiek en sport.

In verband met dit laatste mogen wij U wijzen op het bestaan van ons voetbalveld, aan de Dorpsweg, dat als sportveld voor de scholen uitmuntend dienst zou kunnen doen. Het ligt niet ver weg, is ruim van afmeting, bezit 2 kleedkamers en bovendien waschgelegenheid.

Dear ons terrein praktisch overdag weinig gebruikt wordt, zouden wij dit voor billijke voorwaarden kunnen afstaan na kennisneming van de uren, en het aantal uren, dat voor schooldoeleinden dan van ons terrein gebruikt gemaakt zal worden.

Het belangstelling Uwe meening hierover horend
 met verschuldigde hoogachting

Het bestuur der Middelharnissche-Sommelsdijksche Voetbalvereniging
 Flakkee

H. Haag
 Voorzitter

J. Boomema
 Secretaris.

B. van

Brief van Henri Haagens als voorzitter van de voetbalvereniging, waaruit vergaande bereidheid blijkt om aan de wensen van de bezetter mee te werken.³¹

³¹ Streekarchief GO, Sommelsdijk inkomend 1940. Het archief van Sommelsdijk bevindt zich in het Streekarchief Goeree-Overflakkee, maar is niet genummerd en beschreven.

Bij het opzeggen van het lidmaatschap van verenigingen was geen betrokkenheid van gemeenten. Het handhaven van alle anti-Joodse maatregelen was echter wel de taak van de gemeentelijke veldwachter. Deze handhaving werd serieus genomen. Dat bleek toen Bertha Boers-Haagens in juli 1941 vanuit Oud-Beijerland naar Middelharnis kwam voor de begrafenis van haar moeder Clara Haagens. Er was iets niet in orde met haar *Ausweis* en dus werd ze opgepakt en opgesloten onder het Raadhuis aan de Voorstraat in Middelharnis.³²

Om alle verbodsbepalingen kracht bij te zetten, werden burgemeesters in december 1941 verplicht om daartoe vervaardigde verbodsborden te bestellen: kartonnen voor etalageruiten, houten voor stranden en andere buitengelegenheden. De veldwachters van Middelharnis zetten voor de burgemeester op een rij hoeveel verbodsborden nodig zouden zijn: veertien borden zou in Middelharnis genoeg moeten zijn. Tien kartonnen en twee houten borden was voldoende voor Dirksland; Ouddorp had er zestien nodig. De Ouddorpse burgemeester maakte zich ongerust of over de gehele lengte van het strand wel duidelijk zou zijn dat dit voor Joden verboden was; ook wilde hij extra borden voor de grote veemarkt die twee keer per jaar werd gehouden.³³ De kosten van de houten borden waren voor de gemeenten, de kartonnen borden werden kosteloos toegestuurd. De veldwachters brachten de borden op de bestemde plaats.³⁴ Van weigering van plaatsing van deze borden is niets bekend.

Tewerkstelling

Burgemeesters hadden een grote rol bij de arbeidsinzet van haar inwoners. Dat gold niet alleen voor de Joodse burgers; in de gemeentelijke archieven nemen de dossiers rond de tewerkstelling van arbeiders in de oorlogsjaren de meeste ruimte in. Dat beeld kan natuurlijk vertekend zijn door de selectie van wat wel en wat niet bewaard gebleven is, maar uit alle bronnen blijkt wel dat dit een grote opdracht voor de gemeentelijke administratie was. Welke zaken vallen op waar het specifiek Joden betreft? Als eerste is er de kwestie 'lijnwachter' in Sommelsdijk. Anderhalve maand lang, tussen 31 mei en 12 juli 1941, werd op last van de *Ortskommandant* een bewaking ingesteld van de telefoonlijn tussen de Dorpsweg en de boerderij 'de Halve Maen' aan de Oudelandsedijk. Deze lijn was beschadigd; volgens personeel van de Rotterdamsche Tramweg Maatschappij (RTM) omdat de tram erover heen gereden was, volgens de Duitse politie was er echter sprake van sabotage. Daarom kreeg een groep mannen de opdracht om iedere nacht van 22:00- 6:00 de lijn te bewaken. Bij nieuwe problemen met de lijn zouden zij

32 Both, *Een verdwenen gemeenschap*, 174. Verdere bronnen ontbreken: archieven van de gemeentelijke veldwachters zijn niet bewaard gebleven. Aangezien ze in het Raadhuis werd opgesloten, was dit een actie van de veldwachters en niet van de marechaussee.

33 Streekarchief, 2010-372. Voor Ouddorp zie Both, *Een verdwenen gemeenschap*, 117.

34 Streekarchief, 2001-962 (Middelharnis, dossier Jodenvervolgning 1930-1966).

verantwoordelijk worden gehouden. Door de burgemeester werden vijftig mannelijke inwoners aangewezen voor de 'lijnwachter'. Daaronder waren alle zestien mannelijke volwassen Joodse inwoners van Middelharnis en Sommelsdijk. Zij vormden zo een derde van het totaal aantal lijnwachters, veel meer dan je op basis van een representatieve steekproef zou verwachten. De overige lijnwachters stonden vrijwel allen bekend als Oranjegezind. Er is geen bewijs bewaard dat de burgemeester in opdracht van de bezetter tot deze selectie kwam; wat niet uitsluit dat dit wél het geval was. De waaktaak werd niet al te zwaar opgenomen door de lijnwachters. De bezetter nam de vermeende sabotage wel zwaar op: de gemeente Sommelsdijk kreeg een aanslag voor zoengeld van maar liefst 15.000 gulden opgelegd.³⁵

De burgemeesters ontvingen ook een verzoek om aan het Gewestelijke Arbeidsbureau in Middelharnis door te geven welke mannelijke Joden tussen de 16-60 jaar zich in hun gemeente bevonden.³⁶ De Dirkslandse burgemeester gaf op 20 juli twee namen door. Op 8 augustus werden deze namen nogmaals gecommuniceerd, nu met het nummer van hun persoonsbewijs erbij, onder het onderwerp Inlichtingen (Joden in werkverruiming). Of de Joodse mannen daadwerkelijk zijn opgeroepen voor de (verplichte) arbeidsinzet, is niet meer te vinden. Van andere gemeenten zijn op persoonsniveau geen dossiers bewaard gebleven. Er zijn geen herinneringen aan bewaard gebleven van dorpsgenoten. Na de oorlog verklaarde Elias Hartogs van tewerkstelling van Joden bij het steenkolen lossen. In het proces tegen NSB'er Rotsma verklaarde hij: *'voordat de Joodsche personen van hier werden gedeporteerd heeft hij hen zooveel mogelijk dwars gezeten. Zoo werden zij alhier belast met steenkolen lossen en verschillende van hen met bewaking van de tramlijn te Sommelsdijk.'*³⁷ Dit is zeker geloofwaardig, maar er zijn geen verdere bronnen van te vinden.

Financiën

Voordat de deportatie begon, werden de Joodse burgers eerst beroofd van hun eigendommen. Daartoe werd een bank opgericht met vertrouwd klinkende Joodse namen: Lippmann, Rosenthal & Co, afgekort LIRO. Na oprichting hiervan volgden de zgn. LIRO-verordeningen, waarin Joden verplicht werden hun geld en waardevolle bezittingen in te leveren bij deze 'bank'. In de eerste verordening, van 8 augustus 1941, werden Joden verplicht hun geld te storten en hun overige effecten en waardepapieren over

35 David Hoogzand, *Blijvend gedenken*, 35-39.

36 Alleen in Dirksland is deze oproep bewaard gebleven, maar waarschijnlijk is dat deze standaardbrief naar alle gemeenten verstuurd is. Streekarchief, 2010-373 (Dirksland, correspondentie 1942). Werkkampen voor Joden begonnen al in januari 1942. Overigens zijn voor de gemeenten waar geen Joden woonden (zoals Ooltgensplaat, Goedereede, Melissant) de archieven niet gecheckt.

37 Getuigenis van Elias Hartogs tegen Jac. Rotsma in een rapport van POD-officier T. van Dieren, 21 juni 1946; NL-HaNa, CABR, 2.09.09, inv.nr. 53331 Tribunaal Rotterdam.

te schrijven naar een rekening op hun naam. Slechts fl. 1000,- mocht men zelf houden. Grote aankopen waren daarmee voorbij, als men daadwerkelijk alles had ingeleverd tenminste. De tweede verordening, VO 58/42, trad in werking op de dag van afkondiging: 21 mei 1942, kort na het invoeren van de Jodenster en voor het begin van de deportaties. Het maximale bedrag dat Joden nu nog contant mochten bezitten, werd verlaagd naar fl. 250,-. Ook zilveren en gouden sieraden, schilderijen en edelstenen moesten nu ingeleverd worden. Het bleef nog tot eind december 1942 mogelijk om maandelijks een beperkt bedrag van de rekening op te nemen. Deze mogelijkheid hield toen ook op: wie inderdaad alles had ingeleverd, was vanaf dat moment afhankelijk van de ondersteuning van de Joodse Raad. Veel Joodse families op Goeree-Overflakkee brachten contanten en sieraden onder bij burens en bekenden, zo blijkt uit de NBI-dossiers. Na de oorlog zou dit nog tot heel wat getouwtrek leiden om deze terug te krijgen bij de nabestaanden (zie hoofdstuk 7). Hoeveel men wel had ingeleverd is onbekend: het archief van de LIRO-bank is heel fragmentarisch bewaard gebleven en er is van geen van de Joodse eilandbewoners een dossier bewaard.³⁸

De LIRO-verordeningen hadden vanzelf grote impact op het leven van de Joodse eilandbewoners. Er was geen gemeentelijke betrokkenheid bij de uitvoering of controle. De enige referentie eraan is te vinden in een briefje van de Dirkslandse burgemeester over een inwoner die tot mei 1942 financieel werd ondersteund door een Jood. Nu zijn vermogen 'onder beheer der firma Lipmann, Rosenthal is gesteld geworden' vroeg deze firma om een bewijs van de behoefte van deze inwoner.³⁹

Het werd daarnaast Joden ook steeds moeilijker gemaakt om geld te verdienen. Op het eiland waren de Joden vooral kleine ondernemers. Op last van de bezetter werden in de loop van 1942 steeds meer van hun bedrijven gesloten (zie verder hierover hoofdstuk 4). Om toch in het levensonderhoud te voorzien, zochten de Joodse eilandbewoners naar alternatieve inkomstenbronnen. Jacob Hammelburg mocht niet meer vanuit de winkel verkopen, dus ging hij voortaan als knecht van slager Maan met een fiets de boerderijen af. Hartog Gazan deed hetzelfde voor de slagerij van zijn broers. De 22-jarige Elias Mesritz ging als hulp van fotograaf Dirk Horseling op stap. Zij werden echter betrapt. Aangezien het inmiddels zowel verboden was om een Jood in dienst te hebben als om een camera over straat te vervoeren, werd Horseling op last van de *Ortskommandant* vastgezet. Na de oorlog werd aan fotograaf Jacob Rotsma ten laste gelegd dat dit aan zijn

38 NL-HaNa, Archief van de *Liquidatie van Verwaltung Sarphatistraat* (LVVS) en van de *Vermögensverwaltungs- und Rentenanstalt* (VVRA), LIRO, toegang 2.09.48.01, inv.nr. 2074-2076. Er zijn ca. 3000 persoonskaarten bewaard gebleven, deze zijn allen doorgenomen. In de NBI-dossiers staat regelmatig wel een vordering op de LIRO, maar geen verdere achtergrond hierbij.

39 Streekarchief GO, 2010-373 (Dirksland, correspondentie 1942).

verraad te wijten was, maar sluitend bewezen werd dit niet.⁴⁰ Mesritz en Horseling moesten al hun camera's inleveren. Op 4 november 1942 gaf de *SS-Sturmabfuhrer* opdracht tot verkoop van deze camera's.⁴¹ Elias Mesritz was toen al vermoord in Auschwitz.

Samenvattend

Door het op een rij zetten van alle anti-Joodse maatregelen wordt duidelijk dat het net rond de Joodse eilandbewoners in de eerste twee oorlogsjaren steeds strakker werd gesloten. Ongewild kregen de gemeenten een heel grote taak opgelegd bij de uitvoering van veel van deze bepalingen. Speelruimte was er daarbij weinig. Desondanks valt op dat er van een trage of slordige uitvoering van de omstreden maatregelen weinig te merken is, laat staan van kritiek. De burgemeesters – allen nog voor de oorlog aangesteld en geen van hen lid van de NSB – waren zeer nauwgezet en accuraat met het doorgeven van alle administratieve vragen en deden er alles aan het ongenoegen van de bezetter niet over zich af te roepen.⁴² Daaraan lag niet per se antisemitisme ten grondslag: ook toen in 1941 een 18-jarig meisje haar tong uitstak tegen een paar passerende Weermachtsoldaten, deed de burgemeester er alles aan om haar te pakken te krijgen, te verbaliseren en de situatie uitreuren te rapporteren, totdat de bezetter aangaf dat het wel goed was.⁴³ Het nauwgezet registreren en corresponderen had voor de Joodse bevolking wel fatale gevolgen. Romijn stelt: 'Bij de registratie en voortgaande beperking van de bewegingsvrijheid waren zowel de lokale bestuurders als de politie in het algemeen bruikbare werktuigen gebleken. Velen hadden weerszin, maar een minderheid probeerde ook echt tegen te werken'.⁴⁴ Van tegenwerking zijn op Goeree-Overflakkee geen sporen te vinden.

40 NL-HaNa, CABR.2.09.09, inv.nr. 98898, Politieke Recherche Afdeling Vlaarding, dossier 10194. Dossier van Jacob Rotsma, fotograaf te Middelharnis. Hij werd beschuldigd de *Ortskommandant* te hebben ingelicht. Hij schoof de schuld echter in de schoenen van een Rijksduitser die na de oorlog onvindbaar was en zei dat hij alleen voor de vertaling er door de *Ortskommandant* was bij geroepen. Wegens gebrek aan bewijs werd deze zaak hem niet ten laste gelegd.

41 NL-HaNa, 2.08.68, inv.nr. 2263, Archief van het *Reichskommissariat in den besetzten Niederlandischen Gebieten Feindvermogensverwaltung 1940-1945*.

42 Volgens de inspectie op het bevolkingsregister verdiende Dirksland in november 1945 een groot compliment vanwege de keurige staat waarin de bevolkingsregistratie zich bevindt. Dit gold ook voor Middelharnis. Zie NL-HaNa, BIZA/afdeling Binnenlands Bestuur, 2.04.87, inv.nr. 7000.

43 Streekarchief GO, 2010-372 (Dirksland, correspondentie 1941). Een ander voorbeeld van ijverig meewerken met de bezetter is ook te vinden in het Dirkslandse archief, 2010-371 (Dirksland, correspondentie 1940). De Nederlandse arbeidersbond schreef op 30 oktober 1940 aan de burgemeester dat hij wat al te voorbarig is geweest met het doorgeven van namen van mogelijke arbeiders voor Duitsland.

44 Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, 443. Croes en Tammes, *Gif*, 291 en 307, geeft voorbeelden waar Joden tot Nederlanders werden verklaard of gegevens niet werden doorgegeven. Verder (zie pag 324-325) is de lijn duidelijk: geen burgemeester trad zelf af vanwege de registratie van Joden.

Hoofdstuk 3: Deportatie

Vanaf juli 1942 startten de wekelijkse transporten vanuit Westerbork. Wekelijks - en in het begin zelfs tweemaal per week - vertrok een volle trein naar de kampen in Oost-Europa. Ook de Flakkeese Joodse bevolking werd in de loop van 1942 gedeporteerd; eerst naar Amsterdam of direct naar Westerbork, en daarvandaan verder. In dit hoofdstuk wordt de vraag beantwoord welke gemeentelijke betrokkenheid er was bij de deportatie van de Joodse eilandbewoners. Na hun vertrek werd hun woning leeggeruimd en hun bezittingen opgeslagen of vervoerd. Hoe waren de gemeenten op Goeree-Overflakkee daarbij betrokken?

Oude-Tonge en de slagerskwestie

Nog voordat de wekelijkse transporten in juli 1942 startten, was op Goeree-Overflakkee het eerste Joodse slachtoffer te betreuren: op 25 juni 1942 vond Meijer Marcus Cohen de dood in concentratiekamp Mauthausen. Dit was een gevolg van het handelen van de Oude-Tongese burgemeester Dekker en veldwachter Vos, zoals blijkt uit nog niet eerder onderzochte CABR-dossiers.¹ Daarom volgt hier een reconstructie van de gebeurtenissen die geleid hebben tot de arrestatie van dhr. Cohen.

Zoon Jacob Cohen verklaarde na de oorlog tegenover de politieke recherche het volgende:

'In 1942 kwam bij ons op 2 april in de Slagerij, de Ortscommandant van Middelharnis, veldwachter Vos van Oude-Tonge en Jacob de Vos, slager, blokleader van de Plaatselijke Toewijzingscommissie. Genoemde Ortscommandant deelde toen aan vader mede, dat de slagerij werd gesloten. De woning en slagerij werden doorzocht, de slagerij werd gesloten en het voorradige vleesch inbeslaggenomen. Dat vleesch is op toewijzing aan de andere slagers gegeven, die dat betaald zouden hebben aan genoemde Jac. de Vos. Waar het geld gebleven is, is me onbekend. Daarna is mijn vader eenige malen door den Burgemeester Dekker over deze zaak gehoord. Door Vos, de veldwachter, was intusschen de winkelinventaris opgeschreven, waaraan ontbraken een weegschaal en een snijmachine. Deze waren door ons te voren weggebracht, doch moesten weer tevoorschijn komen. Op 11 april 1942 werden we 's morgens om vijf uur uit bed gehaald en moest mijn vader Meijer Cohen met Vos mede naar Rotterdam naar de SD. Hij is daarvan nimmer teruggekomen, daar hij overgebracht is naar een concentratiekamp en op de vlucht zou zijn doodgeschoten.

¹ Zowel op Joodsmonument.nl/MeijerMarcusCohen als in Both, *Een verdwenen gemeenschap*, 151 staan redenen en datum van sluiting en arrestatie en wegvoering van Cohen anders genoemd dan blijkt uit deze niet-openbare dossiers. Zoon Jacob wordt in de verschillende stukken steeds wisselend 'Jacob' of 'Jaap' genoemd.

Later heb ik daarvan bericht gehad vanuit het kamp Mauthausen (Polen). Een en ander is gebeurd lang voor dat de eigenlijke Jodenvervolgingen in Nederland begonnen.²

Deze gang van zaken werd door andere getuigen bevestigd. Hoe kwam men tot het invalen en sluiten van deze slagerij en het oppakken van Cohen? Slager de Vos, voormalig knecht van Cohen, volgde Cohen op als hoofd van de plaatselijke Vleestoewijzingscommissie toen deze die functie neer moest leggen omdat hij Jood was. Volgens getuigen verdeelde De Vos het vlees eerlijk over alle slagers en kreeg Cohen een eerlijke portie. Toch was er onrust en ontevredenheid onder de Oude-Tongese slagers en daar wist De Vos gebruik van te maken. Zijn collegaslagers togen daarom, al dan niet op uitdrukkelijk verzoek van De Vos, naar burgemeester Dekker.³ Zij verzochten deze NSB-burgemeester met korte lijntjes naar de *Sicherheitsdienst* (SD) om slager Cohen voortaan van de vleesdistributie uit te sluiten en diens slagerij te sluiten. Dat was precies de stok die de burgemeester en de veldwachter nodig hadden. Een buurman getuigde na de oorlog:

'Omstreeks Pasen 1942 was het in Oude-Tonge een publiek geheim dat burg., veldwachter en slager er aan werkten om de joodse slager M. Cohen weg te krijgen. Een week voor Pasen zit ik voor het raam van mijn kantoortje bij de bakkerij. Over de schutting kon ik zien dat Vos voorbijkwam en naar het schuurtje ging van Jac. de Vos. Even later kwamen Vos en Jac. de Vos er samen uit, ze zagen mij niet. Ik hoorde toen Jac. de Vos vragen: wanneer gaat die jood nu weg? Veldwachter Vos hoorde ik daarop antwoorden: binnen een week is hij vertrokken. Nadat ik dit gehoord had, heb ik Cohen in mijn huis ontboden, heb ik hem het gehoorde verteld en hem aangeraden onder te duiken. Hij zag echter het gevaar niet in, of misschien had hij in zijn radeloosheid niet de moed om te vluchten. Hij is gebleven en de Vrijdag na Pasen is hij door veldwachter Vos weggevoerd.'⁴

Burgemeester Dekker verdedigde zich na de oorlog door te stellen dat de Joodse slagerij vies was en de slager oneerlijk tegenover zijn concurrenten: '

De slager Cohen te Oude-Tonge was niet erg gezien onder zijn collega's. Door verschillende, laat ik maar zeggen handigheidjes, wist hij altijd de grootste toewijzingen te krijgen en verschillende klanten van de anderen af te snoepen. Hierover kwamen zij bij mij dan hun beklag doen. Op zekeren keer verzochten zij mij den Ortscommandant er mede in kennis te stellen en heb ik deze daarover toen telefonisch gesproken. Tijdens dat gesprek bleek mij

² NL-HaNA, CABR, 2.09.09, inv.nr 53025, Tribunaal Rotterdam, dossier 509.

³ Ibidem; over wiens initiatief het was om naar de burgemeester te gaan, lopen de verklaringen uiteen. De Vos legde het geheel bij zijn collegaslagers neer. Deze werden allen gehoord. Door hen werden verschillende initiatiefnemers voor het gesprek genoemd en ook het doel van het gesprek steeds anders benoemd. Daarom is het De Vos uiteindelijk niet ten laste gelegd. Duidelijk is dat de collega-slagers die bij het gesprek met de burgemeester aanwezig waren, niet geheel vrijuit gaan.

⁴ NL-HaNA, CABR, 2.09.09, inv.nr 53025, Tribunaal Rotterdam, dossier 509.

dat de Ortscommandant er reeds mede op de hoogte was. Door wien of waardoor, weet ik niet. Of Vos hierin de hand heeft gehad, kan ik niet verklaren. (...) De slagerij moest worden gesloten, meer nog omdat het geheel een vieze indruk maakte, het aanwezige vleesch werd verdeeld onder de slaggers en Vos, de blokleader van de PTC, kreeg het beheer over de zaak.⁵

Kort na de gedwongen winkelsluiting werd Cohen daadwerkelijk afgevoerd door de *Sicherheitsdienst* naar Rotterdam. Volgens verklaring van de NSB-directeur van het gasbedrijf te Oude-Tonge gebeurde dit ook op instigatie van burgemeester Dekker en veldwachter Vos. Hij getuigde in het naoorlogse proces tegen de veldwachter:

‘Vos heeft alles in het werk gesteld om het Joodsche gezin van Cohen uit Oude-Tonge weg te werken. Daartoe hebben Dekker en Vos bij de SD te Rotterdam mededeeling gedaan over feiten die Cohen in strijd met de bepalingen zou hebben gedaan en welke tot diens arrestatie hebben geleid met alle nadeelige gevolgen van dien. Meijer Cohen is dan ook naar de SD gebracht, reeds lang voor de eigenlijke Jodenvervolgingen in Nederland plaatsvonden.’⁶

Welke bepalingen Cohen precies zou hebben overtreden is niet duidelijk.⁷ Veldwachter Vos verklaarde na de oorlog dat hij de winkel gesloten had ‘omdat het er vuil was’ en dat hij de daaropvolgende dag Cohen naar de SD had gebracht op last van de burgemeester. Volgens zijn verklaring vond dit plaats in het najaar van 1942, maar na doorvragen gaf hij toe dat het plaatsvond voorafgaand aan de overige deportaties. Dat afwezige hygiëne meer een achteraf gezochte, dan een toen daadwerkelijk geldende reden was, is plausibel.⁸ Door geen van de andere getuigen werd het genoemd. Bovendien veranderde het handelen van burgemeester en veldwachter niet toen bekend werd dat de arrestatie van Meijer Cohen na enkele maanden op zijn dood was uitgelopen. Burgemeester Dekker schreef desondanks een brief naar de SD in Rotterdam waarin hij er op aandrong de twee zoons van Cohen ook te laten afvoeren.⁹ Ook had hij al weten te bewerkstelligen dat de arbeidsvergunning van zoon Jaap – van het arbeidsbureau te Middelharnis – was ingetrokken. De zoons werden echter niet meer opgepakt door de SD. Volgens een naoorlogse brief van de burgemeester uit Oude-Tonge werd Jacob Cohen op 14 augustus opgeroepen ‘voor tewerkstelling in Duitsland.’¹⁰ Dit is een eufemisme dat de bezetter

5 NL-Hana, CABR, 2.09.09, inv.nr. 71246, Bijzonder Gerechtshof Den Haag, dossier 4307.

6 Ibidem.

7 Both, *Een verdwenen gemeenschap*, 151 noemt als reden dat Cohen zijn klanten adviseerde bij een niet-Duitsgezinde slager hun inkopen te doen. De datum van de arrestatie die daar genoemd wordt (omstreeks 21 mei 1942) is te laat.

8 NL-HaNa, CABR, 2.09.09, inv.nr. 71246, Bijzonder Gerechtshof Den Haag, dossier 4307. Die datum kan sowieso niet kloppen, omdat Cohen dan al is vermoord.

9 Op aandringen van slager De Vos, blijktens NL-HaNa, CABR, 2.09.09, inv.nr. 53025, Uitspraak Tribunaal Rotterdam, dossier 509.

10 Streekarchief GO, 2020-229 (Oude-Tonge, correspondentie 1948).

gebruikte; na de oorlog was zéker duidelijk dat het niet om tewerkstelling ging.¹¹ Jaap Cohen gaf geen gehoor aan deze oproep, maar dook direct onder. Zijn moeder en jongere broer Louis volgden dit voorbeeld enkele weken later. De doodstijding van hun vader en de vele waarschuwingen over anti-Joodse uitlatingen in hun omgeving zullen deze stap minder groot gemaakt hebben.¹² Louis en mevrouw Cohen werden in oktober in Den Haag op straat opgepakt.

**HOOFDCOMMISSARIAAT
DER GEMEENTEPOLITIE
VAN 'S-GRAVENHAGE**

LAAN CORPS VAN CATTENBURCH 19
TELEFOON 22 - INTERC. LETTER R
POSTBUS N° 204 - 'S-GRAVENHAGE

Men gelieve correspondentie uitsluitend
te richten aan den HOOFDCOMMISSARIS
VAN POLITIE, POSTB. 264, 'S-GRAVENHAGE

aan
den Heer Burgemeester
der gemeente OUDE TONGE.

No. Doss: 63/459

BELAGEN:
BERICHT OF SCHRIJVEN VAN

No. _____

'S-GRAVENHAGE, 16 Oct. 1942.

Documentatiedienst.

Ik deel U mede, dat op 10 October 1942 door personeel van mijn corps ahier werden aangehouden:

Louis David COHEN, geboren 22 Februari 1920 te Oude Tonge, landarbeider, wonende aldaar; en
Sophia ROSENBERG, geboren 31 Juli 1885 te Zevenaar, zonder beroep, wonende ten Uwent.

Bedoelde joden droegen geen ster en waren in het bezit van persoonsbewijzen, waarop de "J" onzichtbaar was gemaakt. Zij zijn deswege ter beschikking van de Sicherheitspolizei gesteld.

Ik moge U verzoeken hun woning te willen doen verzegelen, alsmede de overige noodige maatregelen te willen treffen tot zekerstelling van hun vermogen.

DE HOOFDCOMMISSARIS VAN POLITIE,
namens dezen:
De Commissaris van Politie
Chef v/d Documentatiedienst.

[Handwritten signature]

Z. o. z.

Gemeente Oude-Tonge
Ingekomen
den 20 Oct. 1942
Agendnummer 175

Gen. 38707 K 1038

Bericht van arrestatie en verzoek aan de burgemeester om de goederen van de familie Cohen in verzekering te stellen.¹³

11 Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, 452.

12 In het dossier van slager De Vos staan meerdere van deze opmerkingen, bijvoorbeeld: 'Gezien wat voor fietsen die rot-jood heeft, moet Jaap niet proberen om er een van achter te houden of banden te verruilen, want dan gaat hij ook naar de bliksem, gelijk zijn vader.' NL-HaNa, CABR, 2.09.09, inv.nr. 53025, Tribunaal Rotterdam, dossier 509.

13 Streekarchief GO, 2020-0229 (Oude-Tonge, correspondentie 1942). Brief van de Haagse gemeentepolitie aan de burgemeester van Oude-Tonge, dd 16 oktober 1942.

Na telefonisch verzoek van de SD bracht veldwachter Andriessse twee dekens, kledingstukken en een vork, lepel en mes naar de gevangenis.¹⁴ De kosten voor deze reis, fl. 3.50, kwamen voor rekening van de gemeente.¹⁵ Louis werd doorgestuurd naar Vught, waar hij op 27 januari 1943 overleed. Mevrouw Cohen kwam op 24 oktober aan in Westerbork. Als 'strafgeval' moest ze met de eerstvolgende trein mee op transport naar Auschwitz. Nog geen week later was ze vermoord.

Deportatie: 'Ik heb het wel honderden keren voor ogen teruggezien'

Op 14 augustus 1942 werd de eerste groep Joden vanaf Goeree-Overflakkee weggevoerd. Met de samenstelling van de transportlijsten werden de burgemeesters niet belast; dit werd gedaan door de *Zentralstelle für jüdische Auswanderung*. Van enige logica was geen sprake: de selectie ging dwars door gezinnen heen. Zo werd Philip Gazan uit Dirksland in augustus opgeroepen, maar zijn dochter Sebilla in november 1942. Zijn broer en schoonzus Hartog Gazan moesten juist hun kinderen laten vertrekken in augustus, om zelf in november gedeporteerd te worden.¹⁶

Op 14 augustus werden van het eiland afgevoerd: Floretha Gazan, Sebilla Gazan, Salomon Gazan, Lion Haagens, Annie Haagens-Roos, Elias Mesritz, Eva Mesritz, Leon Mesritz, Elisabeth Polak en Mozes Polak uit Middelharnis; Salomon Izaäk Gazan, Simon Izaäk Hammelburg, Jacob Louis Hammelburg, Elisabeth Hammelburg-Zwarenstein en Hester Cato Hammelburg¹⁷ uit Sommelsdijk; Philip Gazan uit Dirksland; Levie de Winter¹⁸ en vermoedelijk ook Cato Cohensius uit Oude-Tonghe.

14 Ibidem, aantekening met potlood over telefoontje.

15 Streekarchief GO, 2020-795 (Oude-Tonghe, gemeenterekening 1942, bijlagen uitgaven).

16 Zie hierover Croes en Tammes, *Gif*, 129. Citaat daar van Ferdinand aus der Fü nten, de hoogste nazi die belast was met de organisatie van de Jodenvervolgung in Nederland: De Joden 'werden willekeurig uit de cartotheek genomen, nu eens de personen wier familienaam met een A begon, dan weer personen wier familienaam begon met een andere letter.'

17 De wegvoering van Jacob Hammelburg, Elisabeth Hammelburg-Zwarenstein en Hester Cato Hammelburg op 14 augustus wordt in Both, *Een verdwenen gemeenschap*, 126 als waarschijnlijk gezien. Dat dit inderdaad zo was, bewijzen hun Joodse Raad kaarten. Zie bijvoorbeeld de kaart van Jacob Hammelburg: hij kwam op 15 augustus 1942 in Westerbork aan en werd op 17 augustus naar het oosten gedeporteerd. Zie https://collections.arolsen-archives.org/en/archive/130302176/?p=1&s=jacob%20%20hammelburg&doc_id=130302176. Blijkens Both, *Een verdwenen gemeenschap*, 127, herinnerde Boomsma zich, deels abusievelijk, in 1987 de deportatie. In zijn herinneringen die hij kort na de oorlog op schrift stelde, komt nog geen enkele herinnering of referentie aan Jodenvervolgung voor. Zie NIOD - Archiefnummer:249-0438A, inv.nr. a1.

18 In Both, *Een verdwenen gemeenschap*, 125, staat 'zomer 1942'. De aanname op pag. 126 is dat het waarschijnlijk is dat hiervoor de datum van 14 augustus geldt. Dat deze aanname juist is, bewijst zijn de Joodse Raad kaart: aankomst op 15 augustus in Westerbork. https://collections.arolsen-archives.org/en/archive/130401227/?p=1&s=levi%20de%20winter&doc_id=130401227

Begin november volgde de tweede grote deportatieronde. Intussen waren in september en oktober nog wel enkele individuen opgeroepen. In september ging dat bijvoorbeeld om Izaäk Mesritz, in oktober om Philip Slager en Levi en Abraham Polak. Met het transport van november moesten mee: Hartog en Antje Gazan, David Haagens, Henri en Margaretha Haagens met hun kinderen Clara en Henk Benno, Lion en Annie Haagens, Elias en Adriana Hartogs, Marcus en Lenie Kooperberg, Grietje De Winter, Debora Polak¹⁹, Margaretha Polak, Louis en Betje Rood, David en Eva Slager met hun dochter Leentje Slager uit Middelharnis, Maurits en Rosalie Cohen, Sebilla Gazan en Bernard en Wilhelmina Haagens met hun dochter Sara uit Dirksland en Sara de Winter uit Oude-Tonghe. De datum van deportatie van Sara de Winter is alleen impliciet vast te stellen, maar kan niet anders dan in november zijn. Haar broer was al eerder gedepor-teerd, de familie Cohen was ondergedoken, Cato Cohensius was in de zomer afgevoerd. Toch betaalde de gemeente Oude-Tonghe een nota aan de gemeente Middelharnis voor 'het vervoer van Joodsche burgers op 4 November 1942', uitgeschreven op 12 november 1942, voor een bedrag van fl. 11,25.²⁰ Sara was toen nog de enige Joodse burger uit Oude-Tonghe en dus moet zij toen gedepORTEERD zijn. Het is alsnog een rijkelijk hoog bedrag voor het vervoer van slechts één persoon.

De bekendmaking dat men gedepORTEERD zou worden, kon op verschillende manieren gebeuren. Soms ontving men een oproep om op een bepaald tijdstip te melden, vaak slechts een etmaal vooraf. Zo'n oproep vooraf kreeg in ieder geval Jacob Cohen. Ook van de Joden in Middelharnis en Sommelsdijk lijkt dit waarschijnlijk, omdat uit veel verhalen blijkt dat veel mensen op de hoogte waren van tijdstip van vertrek.²¹ Mevrouw Keijzer-Tieleman woonde tijdens de oorlog op de Westdijk in Middelharnis en was een buurmeisje van de familie Gazan. Ze herinnert zich het vertrek van de drie jongeren nog heel goed.

'De drie kinderen moesten eerst weg, maar hun ouders gingen toen nog niet. Op de Dijk was het heel druk met mensen, iedereen wist dat ze gingen en wilde hen zien vertrekken. Mijn ouders werden toen, als goede burens, gevraagd om achterom te komen bij het Spui, om gedag te zeggen. Ik zie de drie nog gaan. Bets en Floretta voorop en daarachter Sam. Hij had zo'n gevlochten koffertje vast. Ze gingen lopend, naar het tramstation aan de Julianaweg. Langs het Spui en toen bij het volgende slop weer omhoog de Dijk op. Ik heb het wel honderden keren in mijn leven voor ogen teruggezien, zo aangrijpend was het. Hij liep een stukje en dan kwam hij weer terug naar zijn moeder; en dan liep hij weer, en kwam weer terug. En mevrouw Gazan maar roepen. Ze had zo'n hese stem, ik hoor haar nóg

19 Op een lijst uit Stadsarchief NIG, 29, dossier 978 staat dat Deborah Polak op 14 augustus had moeten worden gedepORTEERD, maar uitstel krijgt tot 15 september. Waarom, en waarom dit uiteindelijk november werd, is niet duidelijk.

20 Streekarchief GO, 2020-795 (Oude-Tonghe, Gemeenterekening 1942: bijlagen uitgaven).

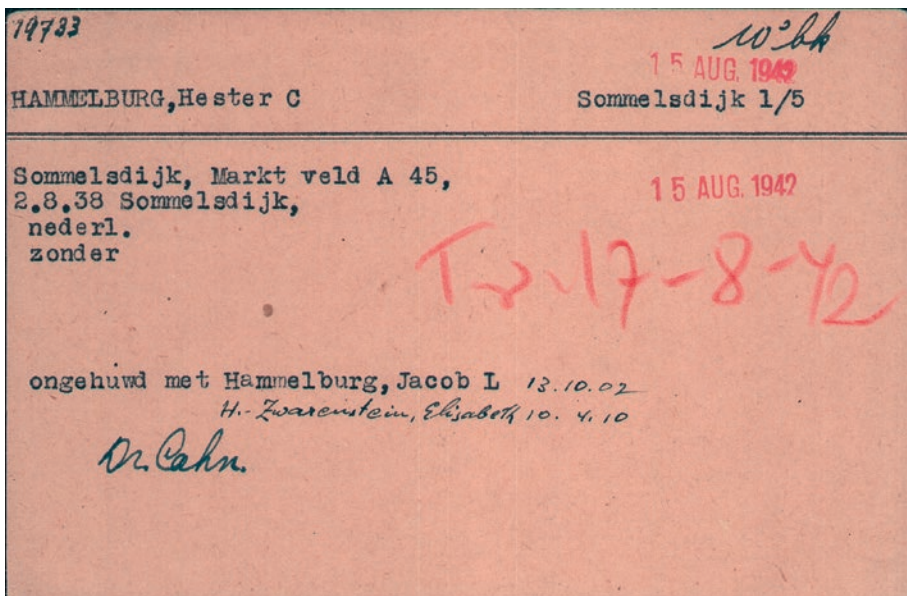
21 Zie ook Both, *Een verdwenen gemeenschap*, 126.

De tweeling Sebilla (Bets) en Florettha (Floor) Gazan dragen hun buurmeisje, nu mevr. Keijzer-Tieleman. Hun broertje Salomon (Sam) zit voor hun voeten.

roepen. We wisten niet wat er met ze ging gebeuren, maar wisten wel dat dit niet goed zou komen.²²

Ook de familie Hammelburg uit Sommelsdijk ontving een oproep om zich te melden. Mevrouw De Man-Kaptein: 'Hammelburg vertelde tegen mijn vader dat ze een oproep hadden gekregen om zich te melden. Al voor de volgende dag of over twee dagen. Toen ging het verhaal dat ze naar Siberië zouden moeten gaan, vreselijk koud zou het daar zijn. 'Dat is ver weg' dacht ik als klein meisje. Mijn moeder ging warme kleren uitzoeken voor Hammelburg, ik zei: 'Geef die bivakmutsen en handschoenen maar mee. Ze gingen met zijn drieën, de kleine Hesje in het midden, ieder een grote koffer en een tas, eigenlijk niet veel, allemaal één ding. Mijn broer vertelde dat buurman Keijzer riep: 'Hammelburg, ga niet weg, blijf thuis'. Iedereen wist dat het niet goed was, maar niemand heeft echt beseft dat het zo erg zou zijn.²³

De persoonskaart van het jongste Flakkeese Joodse slachtoffer. Hester Cato ('Hesje') werd geboren op 22 augustus 1938 (er is een 2 weggevallen op de kaart, zulke foutjes komen heel vaak voor). Ze kwam 15 augustus 1942 in Westerbork aan en werd twee dagen later al op transport gesteld. Ze was toen dus net vier jaar oud.²⁴

22 Interview mevrouw Keijzer-Tieleman, 22 september 2021.

23 Interview mevr. J. (Janny) De Man-Kaptein, 23 maart 2020.

24 https://collections.arolsen-archives.org/en/archive/130302170/?p=1&s=hester%20hammelburg&doc_id=130302170 Op deze website zijn alle kaarten uit de cartotheek van de Joodse Raad - met daarop relevante persoonsgegevens, bijgehouden in opdracht van de bezetter - te raadplegen. Op <https://jck.nl/verhalen-en-verdieping/joodse-raad-cartotheek> is uitleg te vinden hoe de gegevens op deze kaarten geïnterpreteerd dienen te worden.

In Dirksland werden de familie Cohen, de familie Haagens en Sebilla Gazan tegelijk opgeroepen. Meneer Rooij herinnert zich dit: *'De familie Mijnders heeft hen uitgezwaaid met een laken, de tram ging zo over de brug heen, dat was emotioneel hoor. Ze zijn samen in de tram gestapt naar Middelharnis. Het besef dat we ze niet meer zouden zien, dat wisten we wel.'*²⁵

De kinderen Gazan meldden zich zelfstandig bij het verzamelpunt op het Havenhoofd in Middelharnis. Wie daar niet toe in staat was, werd thuis opgehaald. Dat gold bijvoorbeeld voor de bejaarde Gazannen in Sommelsdijk. Toenmalig buurjongen Van Splunter: *'Er was geen politie bij, alleen een Flakkeese NSB 'er, die heeft hen naar de tram gebracht.'*²⁶ Ook de bejaarde mevrouw Cohensius werd thuis opgehaald. Mevrouw Van Peer, die tijdens de oorlog tegenover haar woonde: *'Ik heug me goed dat vader ons riep: 'jullie moeten allemaal naar de ververij komen, want ze zijn Cato aan het ophalen'. Er stond een Duitse soldaat met een geweer aan zijn schouder voor onze deur, omdat we niet naar buiten mochten komen. En toen reed Cato voorbij in een auto, toen zei m'n vader: 'we zien haar nooit meer terug.'*²⁷

Een vriend van Henri en Margaretha Haagens herinnert zich hun deportatie: *'Als lid van de Joodse Raad waren hij en zijn gezin bij het laatste transport, dat onder strenge bewaking van marechaussee in een speciale wagon der RTM van Flakkee werd afgevoerd. Hoewel voorzien, kwam het bevel toch nog onverwacht en ik kreeg er pas kennis van toen ze reeds in de tram zaten. Het was een koude, regenachtige morgen en ademloos kwam ik het perron opgerend. De bewaking was berekend op minstens vijf potige moordenaars. Het was miselijk om te zien hoe een aantal gewapende marechaussees, met aan het hoofd de nobele Oskam, een gezelschap zielige verdoemden bewaakte. Zonder erbij na te denken liep ik de marechaussees voorbij, opende de wagon en trad binnen. Ik herinner me nog dat ik Louis Rood zag staan en toen viel mijn blik op Harry, Greet en hun twee kinderen. Snel drukte ik hen de hand, zei nog iets en liep toen aan de andere kant van de wagon weer uit. De vertwijfelde blik in die ogen, met bovenmenselijke inspanning droog gehouden om de kinderen niet te verontrusten, moet een strijd hebben gekost die we ons niet kunnen indenken.'*²⁸

Bewust zijn hier deze citaten opgenomen, omdat daarmee een aantal feiten duidelijk worden waarvan verder in papieren archieven geen weerslag van te vinden is. Veelal

25 Interview dhr. J. (Jan) Rooij, 7 juni 2021.

26 Interview dhr. J. (Joo) van Splunter, 12 april 2021.

27 Interview mevr. F. (Fien) van Peer, 22 maart 2022; dhr. Van Kempen herinnert zich ook een auto en (hardhandige) soldaten. Er is geen precieze datum bekend van de wegvoering van Cato Cohensius. Er is van haar geen Joodse Raad kaart bewaard gebleven. Volgens bericht in het *Eilanden-Nieuws*, 14 februari 1986, pag 6, is zij in de zomer van 1942 weggevoerd. Op 16 februari werd ze getransporteerd naar Auschwitz, waar ze direct na aankomst op 19 februari 1943 is vermoord.

28 Servaas van der Valk, Mijmeringen CIX. Collectie Jolanda van Rij. Van der Valk was van 1946-1954 auteur van de 'Mijmeringen' in de Flakkeese Nieuwsbode. De archieven van deze periodiek zijn niet bewaard gebleven.

werden Nederlandse burgemeesters kort vooraf op de hoogte gesteld van de aankomende deportatie. Ondanks protesten werden de gemeentelijke veldwachters regelmatig ingeschakeld bij het bezorgen van de oproepen en regelmatig ook bij het transport.²⁹ In geen van hierboven geciteerde verhalen van omstanders is die inzet van gemeentelijke veldwachters genoemd. Wel noemt men de inzet van marechaussees en NSB'ers bij de bewaking. Dat wil niet zeggen dat er geen Flakkeese veldwachters zijn ingezet; wel dat men zoveel mogelijk zichtbare betrokkenheid heeft geprobeerd te vermijden. Daarmee handelde men in lijn met die van secretaris-generaal Frederiks: zoveel mogelijk betrokkenheid vermijden, maar het verder laten gebeuren zonder obstructies te plegen.³⁰

De gemeenten betaalden in eerste instantie de kosten voor het transport. Gemeente Middelharnis schoot de kosten van het vervoer op 4 november voor aan de drie andere betrokken gemeenten en declareerde vervolgens aan elk van hen hetzelfde bedrag: fl. 11,25. Daarnaast declareerde NSB'er en opperwachtmeester van de marechaussee Deegens ruim fl. 9,- aan reis- en verblijfskosten voor het vervoer van Joden bij de gemeente Sommelsdijk.³¹ Gezien dat bedrag lijkt het waarschijnlijk dat hij met hen was meegereisd naar de plaats van bestemming.

In diverse naoorlogse burgemeestersdossiers is een vragenlijst van het Binnenlands Bestuur te vinden uit januari 1945 over het handelen van de burgemeester in gevoelige dossiers, veelal beantwoord door (dan nog ondergrondse) leden van de Binnenlandse Strijdkrachten (BS). Eén onderwerp was het beoordelen van hun houding ten opzichte van anti-Joodse maatregelen. Daarvoor moesten drie vragen beantwoord worden:

1. Heeft hij medegewerkt aan het arresteren van joden?
2. Heeft hij daartoe opdrachten gegeven aan het politiepersoneel?
3. Heeft hij, indien hij medewerkte het arresteren van de joden gesaboteerd?
Zo ja, hoe?

Voor de Dirkslandse burgemeester Visscher zijn de drie vragen beantwoord met de ene zin 'alle verordeningen van de bezettende macht hieromtrent werden door hem stipt uitgevoerd. Voor sabotage was hij nooit te vinden in welk opzicht het ook was'.³² De burgemeester van Sommelsdijk heeft volgens de vragenlijst niet meegewerkt aan het transport, maar 'liet dit over aan de politie, voornamelijk door den N.S.B.-luitenant J.C. v.d. Wedden in opdracht van hem.' Bij de vragen twee en drie staat als antwoord: 'Heeft

29 Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, 452-460.

30 Croes en Tammes, *Gif*, 341-347.

31 Streekarchief GO, Sommelsdijk (Bijlage bij de rekening, 1942).

32 NL-HaNa, Biza, 2.04.57, inv.nr. 2053.

alleen de stokoude Joden laten vervoeren door hun een auto ter beschikking te stellen om hen naar het station der R.T.M. te brengen.³³

In oktober 1943 vroeg het ministerie van Buitenlandse Zaken welke kosten gemeenten hadden gemaakt voor het vervoer van Joden, maar ook voor het bewaken van hun inventaris en het leeghalen van hun woningen. Alleen de reacties van Middelharnis en Sommelsdijk zijn bewaard. Deze – zelfde – burgemeester declareerde voor beide gemeenten alleen het vervoer: in Middelharnis een bedrag van fl. 37.42 en in Sommelsdijk een bedrag van fl. 20.29.³⁴ Voor andere posten (ontruiming van woningen, bewaking van de inventaris) werd niets gerekend. Dirksland en Oude-Tonge hebben geen opgaaf van de kosten gedaan. Het ministerie vergoedde deze transportkosten overigens vanuit de LIRO-tegoeden. Joden betaalden dus zelf, zonder dat zij dit wisten, voor de transportkosten van hun deportatie. Secretaris-generaal Frederiks motiveerde en weerlegde dat dit niet te vergelijken zou zijn met 'de positie van een heler, want deze gelden zijn bestemd te 'verdwijnen', voor zover deze in handen van de Nederlandsche Overheid kunnen worden gebracht is dit toe te juichen'.³⁵ Na de oorlog werd het 'geleende' bedrag op aanhoudend verzoek van het NBI door het ministerie weer teruggestort bij de LIRO.

Huisraad

Als bagage mochten de Joden slechts één koffer meenemen op transport. De rest van hun bezittingen bleef achter. Wat gebeurde daarmee? Mevr. Keijzer-Tieleman herinnert zich: *'Toen de kinderen weggevoerd zijn heeft mevrouw Gazan hun kleding en misschien nog wat spullen bij mijn moeder gebracht. Voor als ze terug zouden komen. Mijn moeder heeft dat al die tijd in onze kamer bewaard, in een dekenkist. Wij wisten daar niets van, mijn moeder had gezegd dat het spullen van de winkel waren waar we echt niet aan mochten komen.'*³⁶

Ook de familie Haagens bracht hun bezittingen onder. Jolanda van Rij, kleindochter van Henri en Margaretha Haagens: *'Alleen de spullen die op de lijst van Leentje van Baalen stonden zijn teruggekomen. Want eigenlijk mochten de Joden niets meer hebben. Mijn opa en oma hadden besloten om toch spullen in bewaring te geven bij Leentje en zij is gelukkig zo eerlijk geweest om ze na de oorlog bij de notaris aan te geven. Er schijnt ook een geldbedrag weg te zijn. En er is een volmacht gestuurd naar de notaris.'*³⁷ Uit de cartotheek van

33 NL-HaNa, Biza, 2.04.57, inv.nr. 2029. Van burgemeester Dekker van Oude-Tonge is de vragenlijst niet bewaard gebleven.

34 NL-HaNa, Biza, 2.04.57, inv.nr. 2380. De gemeenten kregen de transportkosten overigens vergoed vanuit LIRO-tegoeden. Joden betaalden dus zelf voor dit transport. Na de oorlog werd het bedrag dat van de LIRO was ontvangen, weer teruggestort.

35 Ibidem, notitie 4 mei 1944.

36 Interview Mevr. Keyzer-Tieleman, 22 september 2021.

37 Interview Mevr. J. (Jolanda) van Rij, 27 februari 2021.

de Joodse Raad blijkt inderdaad dat Henri Haagens op 19 juli 1943 vanuit Westerbork een volmacht heeft verstuurd. Op de 21^e werd op zijn kaart genoteerd dat deze verzonden was. Haagens heeft dat zelf niet meer gehoord; op 20 juli was hij op transport naar het oosten gezet.³⁸ De meubels van de Haagens werden opgeslagen in de interieurzaak van de firma Campfens. Hoe ze daar terechtgekomen waren, is niet duidelijk.³⁹ In een verordening uit maart 1942 werd het namelijk Joden verboden om huisraad uit hun woning te 'ontvreemden'. Na de oorlog diende de firma Campfens een rekening van fl. 67,60 voor boedelberging in, die de erfgenamen van Henri en Margaretha dienden te betalen.⁴⁰ Eén onderdeel van de inventaris kwam op een wel heel bijzondere manier na de oorlog bij dochter Catharina Amalia. De binnenvaartschipper die tijdens de oorlog huisraad van de Haagens verscheepte, vond bij het leegruimen van het scheepsruim een gebedenboek. Zijn vrouw bewaarde het jarenlang, niet wetend aan wie ze het zou kunnen teruggeven. Eind jaren tachtig las ze in *Eilanden-Nieuws* een artikel over de Haagens en herkende de naam van Margaretha. Zo kwam het gebedenboek, met aantekeningen van Margaretha over haar gezin en familie, weer terug in de familie.⁴¹

Tussen de eerste en de tweede wegvoering vond er in Middelharnis een concentratie plaats van enkele Joodse gezinnen in één woning, op Zandpad B269. Deze woning werd bewoond door Max Hartogs en zijn echtgenote Helene Kooperberg. Bij hen trokken op 17 augustus, drie dagen na het eerste transport, Max' vader Elias en zijn vrouw Adriana (Jane) in, en daarnaast ook Henri en Margaretha Haagens met hun twee kinderen. Op 5 oktober kwam ook David Haagens er nog bij. In wiens opdracht dit gebeurde is niet duidelijk. In andere plaatsen gebeurde dit wel in opdracht van de burgemeester.⁴² Dat het een eigen keus was om met negen personen, waaronder twee jonge kinderen, op een bovenverdieping te gaan wonen is onwaarschijnlijk, temeer omdat deze Joodse families over mooie huizen beschikten.

Een gebruikelijke gang van zaken bij de ontruiming van de Joodse woningen was dat er tijdens of kort na de deportatie enkele leden van de *Hausraterfassung* (een afdeling van de *Zenstralstelle* die de Jodenvervolging organiseerde) aanwezig waren en iemand namens

38 <https://collections.arolsen-archives.org/en/search/person/130299739?s=Haagens,%20Henri&t=2574939&p=0>

39 Both, *Een verdwenen gemeenschap*, 188. De connectie kon zijn gegaan via Leentje van Balen, het dienstmeisje van de Haagens. Zij woonde dicht naast de opslagplaats van deze winkel en was evenals de familie Campfens rooms-katholiek. David Haagens, de broer van Henri, zat samen met dhr. Campfens in het bestuur van de plaatselijke Oranjevereniging, als middenstanders zal men elkaar sowieso gekend hebben. Er was ook sprake van een vordering voor huisraadschade van ruim 1000 gulden. Op wie en of deze vordering is betaald is niet duidelijk. NL-HaNa, NBI, Beheersdossiers, 2.09.16.06. inv.nr. 84811.

40 NL-HaNa, NBI Beheersdossiers, 2.09.16.06. inv.nr. 84811.

41 Jolanda van Rij, *Mijn moeder, het bonuskind. Een zoektocht naar de jeugd van mijn moeder* (2020) 30-31.

42 Zie Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd, 449-450*: 'Het lijkt erop dat dit afhing van de willekeur van Duitse en Nederlandse machthebber ter plaatse, die hun kans schoon zagen om zichzelf en geestverwanten te bevoorraden.'

Zandpad B269, de woning en juwelierswinkel van de familie Hartogs, in 1951.

de LIRO.⁴³ Zij registreerden de inboedel, namen waardevolle zaken in beslag en leverden de sleutel in bij de *Zentrale* of de *Einsatzstab Rosenberg*. Deze laadden dan de inboedel in verhuisauto's. Via binnenschepen werd deze vervolgens verder vervoerd. Bij dit vervoer verleenden overheidsinstanties hun meewerking.⁴⁴ Op Goeree-Overflakkee lijkt dit in grote lijnen ook zo te zijn gegaan, al kregen hier burgemeesters veelal de sleutels van de Joodse woningen in bezit. Zij hadden instructie ontvangen deze sleutels alleen af te geven aan personen die hiervoor de juiste papieren en stempels hadden gekregen. Burgemeester Den Hollander wees daar op toen hij een verzoek kreeg tot afgifte van de sleutel van de winkel van de familie Gazan, die uiteindelijk toch in handen kwam en bleef van degene die de grootste oorlogskoper zou worden, fotograaf Jacob Rotsma.⁴⁵ Ook andere burgemeesters bewaarden de sleutels, totdat zij door bevoegde instanties werden opgeroepen deze te overhandigen aan andere partijen, veelal oorlogskopers.⁴⁶

43 Aldus Lou de Jong, met inleidingen en redactie van Conny Kristel, Boudewijn Smits en Frank van Vree, *Jodenvervolgving in Nederland 1940-1945 II* (Almere 2018), 1059-1060.

44 *Ibidem*, 1062.

45 Blijkens NIOD, archief 94f Omnia, inv.nr. 4863. Deze persoon gaf actief Joden aan bij de SD aan het begin van de oorlog, bekladde de synagoge, kocht veel panden en betuigde ook na de oorlog geen enkele spijt. NL-HaNA, CABR, 2.09.09, inv.nr. 98898, Politieke Recherche Afdeling Vlaardingen, dossier 10194.

46 In dossier Dirksland is bijvoorbeeld correspondentie te vinden tussen burgemeester en instanties als ANBO over Joodse panden, totdat burgemeester instructie kreeg sleutel over te geven aan de koper. Streekarchief GO, 2010-373.

Er is weinig documentatie overgebleven over hoe het ontruimen van de woningen op Goeree-Overflakkee is gegaan.⁴⁷ Het volgende is te reconstrueren uit de archieven:

- Zandpad B269 te Middelharnis, het pand van Max Hartogs waar tot de deportatie van november verschillende Joodse families hadden gewoond, was al in november 1942 leeggeruimd.⁴⁸
- Kerkstraat 3, de woning van de familie Cohen te Oude-Tonge, werd op 24 juni 1943 geruimd door de *Einsatzstab Rosenberg*.⁴⁹
- Emmalaan 61, de woning Henri en Margaretha Haagens te Middelharnis, was in ieder geval in juli 1943 geruimd.⁵⁰
- Marktveld A45, het pand van de familie Hammelburg in Sommelsdijk, was op een onbekend tijdstip geruimd door een Duitse *Dienststelle*. Hierbij was ook een plaatselijke NSB'er betrokken.⁵¹
- Zandpad B235 te Middelharnis, de woning van Levi Polak, werd na diens deportatie door de bezettende macht leeggehaald, vermoedelijk door de *Einsatzstab Rosenberg*.⁵²

Uit naoorlogse schadedossiers blijkt dat vrijwel alle andere huizen ook leeggeruimd waren en de inventaris van het eiland was afgevoerd, zonder dat er details bewaard zijn over de datum en daders.⁵³ Het direct ontruimen van de huizen was in lijn met de instructie van de Rijkscommissaris van 16 juni 1942, die verordende dat alle inboedels die beschikbaar kwamen door vertrek of deportatie van Joden ter beschikking moesten worden gesteld aan de *Einsatzstab Rosenberg*. Van mevrouw Haas-Franken is bekend dat enkele waardevolle spullen gedurende de hele oorlog werden bewaard op het

47 Van gemeenten elders in het land zijn soms lijsten bewaard van de *Einsatzstab Rosenberg*. Van gemeenten op Goeree-Overflakkee is geen enkele lijst bewaard, ook niet van de panden waarvan bekend is dat de *Einsatzstab* daar geweest is. NIOD, archief 093a *Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg*, is gecheckt op alle plaatsnamen van Goeree-Overflakkee.

48 Stadsarchief Amsterdam, Archief van de Stichting Joods Maatschappelijk Werk (JMW), 1168, inv.nr. 53565 (dossier David Haagens).

49 NIOD, archief 94f Omnia, inv.nr. 560. Verwarrend is overigens dat hier en ook bij andere panden in deze periode de straatnummering is aangepast. Kerkstraat 3 was eerst Kerkstraat 1, beide nummers worden door elkaar genoemd. Op de woningkaart is nr. 1 doorgestreept en 3 er onder gezet. Het gaat steeds om hetzelfde pand.

50 Stadsarchief Amsterdam, JMW, 1168, inv.nr. 31104 (dossier Henri Haagens).

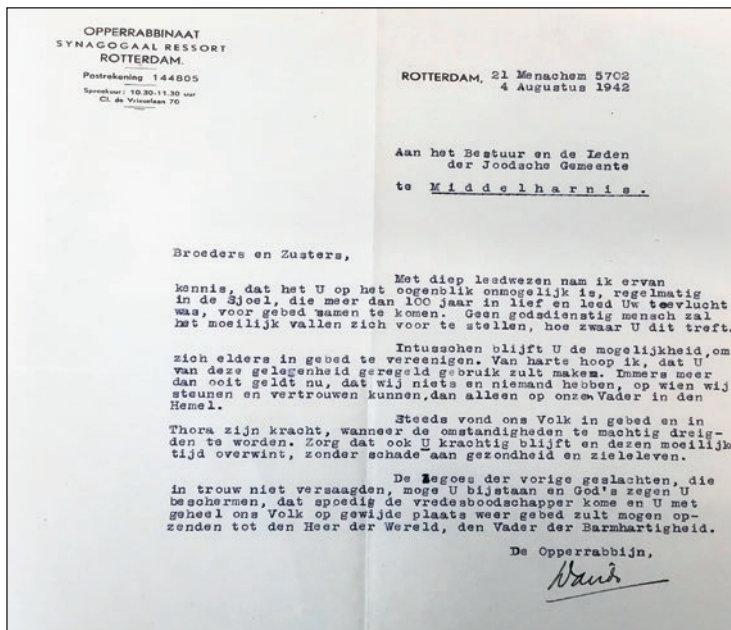
51 NIOD, archief 94f Omnia, inv.nr. 3328. Het is in ieder geval gebeurd vóór februari 1943, omdat dan wordt geschreven dat de woning al geruimd is.

52 Blijkens schrijven van de gemeente Middelharnis dd 11 aug 1961, als antwoord aan CADSU (Centraal Afwikkelingsbureau Duitse Schadeuitkeringen). Streekarchief GO, 2021-962.

53 Bijvoorbeeld uit het beheerdossier van Helena Hartogs-Kooperberg, waarin een bedrag voor huisraadschade vermeld staat. NL-HaNa, NBI, Beheerdossiers, 2.09.16.08.inv.nr. 107471. Evenzo in dossier van Henriëtte Israëls-Cohen, voor het huisraad van haar ouders aan de Boezemweg in Dirksland. NL-HaNa, NBI, Beheerdossiers, 2.09.16.07 inv.nr. 69431.

gemeentehuis. Na de oorlog konden deze worden overhandigd aan de dochter van de vermoorde mevrouw Haas.⁵⁴

Een bijzonder verhaal is de ontruiming van de synagoge. Uit een naoorlogs rapport valt op te maken dat de hele inventaris – bestaande uit o.a. een podium met trappen en een balustrade, kerkbanken, een spreekgestoelte, lopers en kleden – al was verwijderd op 27 juli 1942 door de bezettende macht.⁵⁵ Op dat moment was de Joodse gemeenschap zelf nog aanwezig op het eiland en deze leegroving was dus uitermate pijnlijk. De opperrabbijn van Rotterdam stak de verdrietige gemeenschap een hart onder de riem in een hartelijke brief:

Brief van opperrabbin Davids naar aanleiding van de leegroving van de synagoge.⁵⁶

Na de oorlog getuigde boekhouder Gerben Mooiweer over de inboedel van David Slager: *'Ik heb geen inboedel verkocht van de zaak Hartogs of uit diens woning. Ik verkocht wel meubelen uit de woning van Slager, de Joodsche rabbi. Ik kreeg hiertoe opdracht van den Inspecteur voor niet-commerciële verenigingen. Deze kwam naar me toe met een politiemans. Ik heb de inboedel van Slager aan de burgers van Middelharnis en omstreken*

54 Streekarchief GO, Ouddorp, brief van gemeente dd 18 juli 1945.

55 JCK, D005954, Rapport no 125 (schade Middelharnis).

56 SA, archief 29 NIG, 1617.

verkocht. Het geld wat ik daarvoor ontving heb ik in zijn geheel afgedragen aan genoemde inspecteur.⁵⁷

Ook uit dit citaat blijkt: de gemeente was geen opdrachtgever van de maatregelen. Wel was zij ervan op de hoogte en – door de aanwezigheid van de politiemans – betrokken bij de uitvoering ervan, zoals ze dat ook was door het bewaren van de sleutels van de gedeporteerde Joden.

Samenvattend

In het geval van Meijer Cohen was er sprake van acties van de burgemeester en de veldwachter: zijn winkel sluiten, overtredingen actief aan de SD melden, arbeidsvergunningen intrekken, het waren acties van de burgemeester zelf, zonder bevel van hogerhand. Door deze actieve bemoeienis werd Cohen nog voordat de deportaties begonnen, afgevoerd. Dat zijn arrestatie tot zijn dood zou leiden, kon men niet weten.⁵⁸ Het vernemen van zijn doodstijding deed de burgemeester en veldwachter echter niet van koers veranderen. In geen van de andere dorpen werd een zo actieve bemoeienis gevonden bij de deportatie. Volgens instructie van de secretaris-generaal hield men zich zoveel mogelijk afzijdig en liet men de uitvoering en begeleiding van de transporten over aan marechaussees en NSB'ers. Of gemeentebestuurders daarmee ook niet verantwoordelijk waren voor de behandeling van hun Joodse burgers, is een andere de vraag.⁵⁹

57 NL-HaNa, CABR, 2.09.09, inv.nr. 109246, Procureur-Fiscaal Den Haag, dossier 6391 (Proces-verbaal POD 30 oktober 1945).

58 Wat men wel en wat men niet kon weten is onderwerp van debat. Zie Bart van der Boom, *Wij weten niets van hun lot. Gewone Nederlanders en de Holocaust* (Amsterdam 2012). Auschwitz was nog onvoorstelbaar; dat het de Joden niet goed zou gaan na arrestatie had de burgemeester wel kunnen bedenken, zeker na het overlijdensbericht van Meijer Cohen.

59 Zie hierover ook Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, 259-260.

Hoofdstuk 4: Joodse ondernemingen

In dit hoofdstuk staat het lot van de Joodse ondernemingen op Goeree-Overflakkee centraal. Eerst wordt uiteengezet welke maatregelen de bezetter nam om Joden uit het bedrijfsleven te weren. Vervolgens wordt voor iedere Flakkeese Joodse onderneming beschreven op welke wijze deze werd geliquideerd. De Joodse bevolking van Goeree-Overflakkee was een gemeenschap van neringdoenden. De maatregelen rondom de bedrijven raakten dus vrijwel alle families.

Arisering of liquidatie

Dat het de bezetters er om te doen was de Joden uit het economisch leven te verdrijven, was al in een vroeg stadium van de oorlog duidelijk. Al in oktober 1940 bepaalde de bezetter in VO 189/1940 dat alle ondernemingen die een Joodse eigenaar, directeur, venoot of commissaris hadden, moesten worden aangemeld bij de *Wirtschaftsprüfstelle*, een instantie die was opgericht om het bedrijfsleven te ariseren. Dat aanmelden moest gebeuren via de Kamer van Koophandel. Het benodigde formulier kostte twee kwartjes. Daarmee kon het kantoor van de *Wirtschaftsprüfstelle* worden ingericht. Tussen bekendmaken van de verordening en de uiterlijke aanmelddatum zat vijf weken; uiterlijk 30 november moesten de meldingen binnen zijn. Het overgrote deel van de bedrijven had zich voor die tijd inderdaad aangemeld.¹

Met deze gegevens in handen kon de bezetter besluiten welk beleid passend was bij iedere onderneming. Voor kleine zaken, die geen belangrijke bijdrage leverden aan de economie, werd veelal gekozen voor liquidatie. Zaken met meer omvang of belang wilde men in niet-Joodse handen laten overgaan. Omdat veel Joodse eigenaren dit voorzagen, droegen velen zelf al op vrij grote schaal hun bedrijf over aan niet-Joden.² Met VO 48/1941 werd dit in maart 1941 onmogelijk gemaakt. Voortaan mocht er zonder toestemming van de bezetter geen wijziging meer worden aangebracht in de juridische status van een bedrijf. Bovendien werd in deze verordening vastgelegd dat de bezetter een beheerder mocht aanwijzen. Deze zgn. *Verwalter* diende door het bedrijf betaald te worden en kreeg de bevoegdheid 'de onderneming geheel of gedeeltelijk te vervreemden en de voorwaarden ener vervreemding vast te stellen.'³

In de loop van de oorlog zouden de meeste kleine bedrijven geliquideerd worden. Grotere bedrijven werden daarentegen geariseerd. Het liefst had men daarvoor Nederlandse

1 Gebaseerd op De Jong, *Jodenvervolging in Nederland II*, 600 ev.

2 De Jong, *Jodenvervolging in Nederland II*, 605.

3 Ibidem.

kopers, omdat men hen zo zou kunnen betrekken bij de anti-Joodse politiek.⁴ Dege-
nen die als *Verwalter* met de taak belast waren om een zaak te liquidieren, hadden hier
persoonlijk baat bij: ze kregen een percentage van de winst. *Verwalters* handelden in
opdracht van de *Omnia-Treuhandgesellschaft*, een Duits accountantskantoor in Den
Haag met veelal Nederlandse medewerkers. Men moest aan deze organisatie verant-
woording afleggen.⁵ De door *Omnia* aangetroffen bedrijfshulpmiddelen werden aan
geïnteresseerden verkocht. Het saldo van de verkoopsom – gemiddeld was dit nog geen
fl. 500,- per bedrijfje – zou officieel in 25 jaar tijd worden terugbetaald aan de Joodse
eigenaars. Men wist echter dat de deportaties binnen afzienbare tijd zouden beginnen
en dat hiervan weinig terecht zou komen.⁶

Flakkeese bedrijven

Om te achterhalen hoe is omgegaan met de Joodse bedrijven op Goeree-Overflakkee
en of er gemeentelijke betrokkenheid was bij het *entjuden* van deze ondernemingen,
is in verschillende archieven gezocht. Het belangrijkste archief zijn de dossiers van
Omnia, die zich bevinden in het NIOD.⁷ Helaas zijn de meeste dossiers vernietigd en
zijn slechts van een viertal Flakkeese Joodse ondernemingen de complete liquidatie-
dossiers bewaard gebleven. Het Handelsregister van de Kamer van Koophandel (kamer
Dordrecht) in het Nationaal Archief geeft inzicht in de officiële data van liquidatie of
overname door een *Verwalter*.⁸ Verder zijn in het Nationaal Archief ook nog de persoons-
dossiers van het Nederlands Beheersinstituut, die na de oorlog de taak kreeg de ver-
mogens te beheren van zowel niet teruggekeerde Joden als van geïnterneerde ‘foute’
Nederlanders.⁹ Er zijn ook nog enkele snippets correspondentie in de gemeentelijke
archieven bewaard gebleven. De persoonlijke dossiers van Joodse nabestaanden, die in
de tweede golf van rechtsherstel gevormd zijn, zouden ook een bron kunnen zijn. Alleen
rechtstreekse nabestaanden hebben echter toegang tot deze archieven, dus deze zijn
niet geraadpleegd.¹⁰

4 De Jong, *Jodenvervolging in Nederland II*, 609.

5 Duijvendak, *Lege plekken*, 43.

6 De Jong, *Jodenvervolging in Nederland II*, 613.

7 Zie <https://www.oorlogsgetroffenen.nl/archiefvormer/Omnia> voor een korte beschrijving van totstandkoming en inhoud van dit archief.

8 Zie <https://www.nationaalarchief.nl/onderzoeken/zoekhulpen/bedrijven-in-zuid-holland-kamers-van-koophandel-1921-1995> voor informatie over dit archief.

9 Zie https://www.oorlogsgetroffenen.nl/archiefvormer/Nederlandse_Beheersinstituut voor informatie over dit archief.

10 Een tweetal zgn. Jokosdossiers van de familie Haagens zijn door Jolanda van Rij ter beschikking gesteld en zijn dus wel gebruikt. Stadsarchief Amsterdam, SMW, 1168, inv.nr. 53565 en inv.nr. 31104.

In onderstaande tabel zijn alle Joodse ondernemingen die aan het begin van de Tweede Wereldoorlog actief waren, opgenomen. Van enkele bedrijven is geen inschrijving in het Handelsregister bekend, ook al was dit vanaf 1921 wel verplicht.¹¹

	Plaats	Soort bedrijf	Naam	Vermeld in KvK
1	Dirksland	Textielhandel	Wed. L. Cohen en zonen	Ja
2	Dirksland	Manufactureenzaak	Fa. B. Haagens	Ja
3	Middelharnis	Manufactureenzaak	Fa. B. Haagens	Ja
4	Middelharnis	Hoeden en petten	Fa. Rood	-
5	Dirksland	Slagerij	Ph. Gazan	Ja
6	Sommelsdijk	Slagerij	I. En A. Gazan	Ja
7	Sommelsdijk	Slagerij	J. Hammelburg	Nee
8	Oude-Tonge	Slagerij	M. Cohen	Ja
9	Middelharnis	Juwelier	Fa. E. Hartogs	Ja
10	Middelharnis	Goud- en zilversmid	Fa. D. Hartogs	Ja
11	Middelharnis	Manufacturen	D. Polak	Ja
11	Oude-Tonge	Lompen	L. de Winter	Nee
12	Middelharnis	Tabak	H. Gazan	Nee
13	Middelharnis	Manufacturen	L. Polak	Nee

Joodse bedrijven op Goeree-Overflakkee tijdens de Tweede Wereldoorlog

Per zaak wordt nu doorgenomen hoe deze in de oorlog werd voortgezet dan wel geliquideerd. Bij de liquidatie gaat het alleen om de aanwezige bedrijfsinventaris; de bedrijfspanden – vaak ging het om een combinatie van een woon- en winkelgedeelte – waren in beheer van de *Niederlandsche Grundstückverwaltung (NGV)* en werden veelal in de loop van de oorlog verkocht. Daarover handelt hoofdstuk 5.

1. Wed. L. Cohen en Zonen, Dirksland

De textielhandel van Wed. L. Cohen en zonen was na het overlijden van hun moeder eigendom van de twee broers Leo en Maurits. Leo woonde bij de zaak aan de Voorstraat, Maurits aan de Boezemweg. Op 1 januari 1939 overleed Leo plotseling aan een hartinfarct. Zijn weduwe verhuisde naar haar kinderen in Rotterdam en wist met hen en haar

¹¹ Een mogelijke verklaring zou kunnen zijn dat deze bedrijven waren ingeschreven onder een naam die niet te herleiden is tot de eigenaar. Bijvoorbeeld 't Snoepie' voor een snoepwinkel. In het Handelsregister zijn enkele namen die zouden passen bij de omschrijving van de winkel gecheckt, maar niet allen – daar is geen beginnen aan, omdat alleen in Middelharnis al ruim 1300 ondernemingen staan geregistreerd. Van slagerij Hamelburg is zeker dat er geen inschrijving was; dit wordt in het betreffende *Omnia*-dossier namelijk expliciet genoemd. Het meest waarschijnlijk lijkt dat deze ondernemingen de moeite niet hebben genomen zich in te schrijven omdat de omzet te gering was.

kleinkinderen tijdens de oorlog in Gelderland onder te duiken en zo te overleven. De zaak werd voortgezet door Maurits Cohen. Per 1 november 1941 werd de zaak opgeheven, zo ondertekende Maurits Cohen nog zelf in het Handelsregister.¹² Op 30 maart 1943 verklaarde *Omnia* dat de zaak geliquideerd was.¹³

Leo Maurice en Eefje Cohen achter de toonbank in hun zaak aan de Voorstraat, jaren dertig.¹⁴

2. en 3. Firma Haagens, Dirksland en Middelharnis

De hoofdvestiging van de manufacturenhandel B. Haagens bevond zich op de Westdijk in Middelharnis. In april 1942 werd als bewindvoerder van deze zaak C. van Wezel benoemd. Deze NSB'er uit Loosduinen zag zijn kans schoon, nadat hij eerder een andere aantrekkelijke zaak aan zijn neus had voorbij zien gaan. Beheerder zijn was een winstgevend verhaal, zo leek althans tijdens de oorlog: het bewind voeren over beide zaken leverde een basisuitkering van maar liefst fl. 550,- per maand op.¹⁵

De zaak in Middelharnis werd niet opgeheven, maar voortgezet door Van Wezel. Volgens zijn naoorlogs verweer was voortzetting in het belang van de Flakkeesche bevolking: *'In deze zaak heb ik zeer hard gewerkt. Ieder dag stond ik klaar voor iedereen, ik heb, dat is*

¹² NL-HaNa, KvK, Handelsregister Dordrecht, 3.17.01.02.104 inv.nr. 2012.

¹³ Ibidem.

¹⁴ Zij bezaten deze zaak samen met Maurits Cohen, die aan de Boezemweg woonde. Leo Maurice staat op zijn grafsteen als Leo Maurice, bij de burgerlijke stand werd zijn naam steeds gespeld als Leo Mourice.

¹⁵ NL-HaNa, CABR, 2.09.09. inv.nr. 98907, Politieke Recherche Afdeling Vlaardingen, dossier 10246: fl. 250,- voor Dirksland, 300 voor Middelharnis, vanaf januari 1943 zelfs fl. 300,- voor Dirksland en fl. 350,- voor Middelharnis.

u bekend , ook in deze zaak dag in dag uit ons volk gediend. (...)het was algemeen bekend de eenigste winkel waar je nog wat kon kopen, dat was bij ons fa. Haagens. Iedere Vrouw weet dat op Flakké¹⁶

Hoe dat 'volk dienen' er precies uitzag, wordt niet helemaal helder. Op het briefpapier van de firma Haagens correspondeerde Van Wezel over zijn diensten bij de vrijwillige hulppolitie, over het colporteren voor *Volk en Vaderland* en zelfs over het aan de man brengen van het antisemitische krantje *de Zwarte Soldaat*.

De firma Haagens had sinds januari 1938 ook een zelfstandige onderneming in Dirksland, eigendom van de broers Bernard en Henri. In juni 1942, nog voordat de familie was weggevoerd dus, werd Van Wezel als *Verwalter* over deze onderneming benoemd. Hij kreeg de opdracht de onderneming te liquideren. Vaart liep dat niet: in maart 1944 was Van Wezel nog steeds *Verwalter* en ontving hij bericht dat er een koper zou zijn voor het winkelpand.¹⁷ Om onbekende redenen ging deze aankoop niet door. Van Wezel werd in mei 1944 nogmaals benoemd voor een paar maanden. Per augustus 1944 werd het beheer overgenomen door de *Wirtschaftsprüfstelle*. Van een liquidatie was geen sprake meer. De eerste aantekening na deze mededeling was van september 1945, waarin notaris Hempenius als beheerder werd ingeschreven. Of de inventaris bewaard is gebleven vanwege de uitgestelde liquidatie, is niet bekend.

4. Firma Rood, Middelharnis

De officiële naam van deze zaak was *Firma Rood, kleinhandel in hoeden en petten*. Louis, Debora en Elisabeth(Betje) Rood waren als broer en zussen eigenaar. Alleen Debora overleefde de oorlog. Zij zette de zaak voort tot maart 1955. Daarvan is wel verslag gelegd in het Handelsregister; van de oorlogsjaren echter niet. Omdat er ook geen *Omnia*-dossier is bewaard gebleven, is niet te achterhalen wat met deze zaak is gebeurd tijdens de oorlog. Omdat het om een kleine zaak ging, ligt een vroege sluiting en daaropvolgende liquidatie voor de hand.¹⁸

5. Slagerij Ph. Gazan, Dirksland

Bij het NIOD zijn, toevallig of niet, alleen van de vier slagerijen van het eiland de liquidatiedossiers bewaard gebleven. Drie daarvan hadden dezelfde *Verwalter*, ene dhr. Wartig.

16 NL-HaNa, CABR, 2.09.09. inv.nr. 98907, Politieke Recherche Afdeling Vlaardingen, dossier 10246. Onderstreping en spelling zijn overgenomen van het origineel.

17 NL-HaNa, CABR, 2.09.09, inv.nr. 52590 Tribunaal Rotterdam. Brief van de ANBO aan Van Wezel. Jacob de Vos had van Van Wezel gehoord dat het pand van Haagens in Dirksland te koop was en had belangstelling hiervoor, zo schreef hij in een brief aan de ANBO. Er is nergens vermelding van deze koop terwijl de dossiers van De Vos verder compleet zijn, dus het is onwaarschijnlijk dat dit gebeurd is.

18 Zie ook Duijvendak, *Lege Plekken*, 46, 51.

Gemiddeld had een *Verwalter* zo'n 150 bedrijven te liquideren.¹⁹ Dhr. Wartig had niet al te veel haast met het liquideren van de Flakkeese slagerijen. In het geval van slagerij Gazan had dat met een dwarsliggende burgemeester te maken, aldus Wartig in reactie op de vraag van *Omnia* waarom de liquidatie zo lang op zich liet wachten.²⁰ De burgemeester van Dirksland had namelijk direct na sluiting van de slachterij een runderschietmasker in beslag genomen, vanwege 'das Waffepatent' uit VO 139/1941. De burgemeester stelde dat het in bezit hebben van dit masker alleen toegestaan was voor personen die een vergunning hadden 'ingevolge artikel 3 van bovengenoemde verordening.'²¹ Volgens Wartig was dat niet legitiem, omdat het in deze verordening over schietwapens ging, en het masker tot de inventaris van de slagerij behoorde. Na onderzoek van *Omnia* zelf bleek dat de burgemeester de wet inderdaad juist had uitgelegd en terecht het masker had ingenomen. Vertraging leverde ook nog het 'in gebruik nemen van de inventaris' door een *Wehrmacht*seenheid op. Uit het gemeentearchief blijkt dat het ging om een nog vrij jonge auto, een Ford uit 1932.²² In augustus 1944 was de liquidatie eindelijk afgerond. Er werd fl. 42,50 op rekening van Ph. Gazan geschreven: meer restte er niet na aftrek van alle kosten. Philip Gazan leefde toen niet meer. Of de roofof bank dit bedrag na de oorlog gerestitueerd heeft aan zijn weduwe is uit de aanwezige dossiers niet op te maken.²³

6. Slagerij I. en A. Gazan, Sommeldijk

Op 12 mei 1943 ontving de politie te Sommeldijk van de *Verwalter* een verzoek om inlichtingen over de Gazans en hun slagerij. De burgemeester reageerde dat de zaak reeds gesloten was voordat de eigenaren – in augustus 1942 – waren afgevoerd. De burgemeester had de sleutel in zijn bezit en wilde deze alleen afgeven als men een volmacht van bevoegde instanties kon voorleggen. Desondanks had enkele weken later NSB'er Rotsma de sleutel in handen en hield hij deze in eigen beheer totdat het pand verkocht was. De winkelinventaris leek hem waardeloos: 'Blijkbaar zijn de beste spullen er of door de joden, of door anderen uitgehaald.'²⁴ Om dat oordeel te onderbouwen, zou het goed zijn om een collegaslager te laten inventariseren, zo schreef hij aan de *Verwalter* – en regelde dit direct voor een stevige vergoeding van fl. 15,-. Het taxatierapport van deze slager bevatte een heel andere boodschap: de waarde van de koelkast zou fl. 500,- zijn

19 Lou de Jong, *Jodenvervolging in Nederland II*, 660.

20 NIOD, archiefnr. 094f *Omnia*, inv.nr. 4863.

21 Streekarchief GO, 2010-374(Dirksland, correspondentie 1943).

22 Streekarchief GO, 2010-374 (Dirksland, correspondentie 1944).

23 Om welke bank het precies ging – de Bank voor Nederlandse Arbeid of LIRO bijvoorbeeld – is niet duidelijk. Het ging in ieder geval om een roofof bank. Op de naoorlogse verrekeningen in het beheersdossier stonden andere bedragen genoemd voor bedrijfsschade zonder specificatie. NL-HaNa, NBI Beheersdossiers, 2.09.16.05, inv.nr. 62888.

24 NIOD, archiefnr 94f *Omnia*, inv.nr. 4863 (Rotsma aan 'kameraad', 7 sept 1943).

en de overige inventaris zou ook nog eens dat bedrag waard zijn, dus totaal was de inventaris fl. 1000,- waard.²⁵

Ondanks die toegeschreven waarde lukte het niet de inventaris van de hand te doen op Goeree-Overflakkee, ook al waren er slagers genoeg. Rotsma aan de *Verwalter*: *'Ik heb verschillende slagers aangeschreven en gevraagd om de inventaris van Gazan te kopen maar er is er niet een die er wat voor voelt, het is niet anders dan angst, de stummers zeggen het niet openlijk maar ze denken stellig dat de joden binnenkort retour komen. Het lijkt my het beste dat U het zaakje per schip naar Rotterdam laat komen. U maakt dan ook een veel hogere prijs omdat de Zwarthandelprijs veel hoger ligt dan de prijs die Smit opgaf, deze heeft natuurlijk de riele waarde getaxeerd (...) Heil Hilter'*.²⁶

De *Verwalter* deed talloze pogingen om de inventaris te slijten op het eiland, omdat het vervoer naar Rotterdam lastig was. Begin december was er een belangstellende, die blijkens eerdere aankopen van Joodse panden geen bezwaar had tegen de herkomst van de inventaris. Ook deze haakte echter af, waarschijnlijk vanwege de hoge prijs. Ten einde raad vroeg de *Verwalter* per brief aan deurwaarder Groenendijk of hij de inventaris van Gazan wilde verkopen. Deze antwoordde echter per omgaande dat hij zich niet wilde belasten met deze verkoop.

Uiteindelijk werd in april 1944 een Rotterdamse firma bereid gevonden om de inventaris op te halen en naar de veiling te vervoeren. Daar bracht de inventaris in plaats van de getaxeerde fl.500,-, slechts fl. 32,80 op. Dat was nog te weinig om alleen al de transportkosten te voldoen. De ingebouwde ijskast kon niet meegenomen worden, dus stelde de *Verwalter* alles in het werk om de oorlogskoper van het pand te overtuigen dat zij hiervoor extra diende te betalen. Zij beschouwde deze ijskast echter als behorende tot het onroerende goed en was niet bereid er iets extra voor te betalen. Op 1 augustus 1944 kon de *Verwalter* dan eindelijk rapport uitbrengen van de afgesloten liquidatie. Er werd niets op de rekening van de firma I. en A. Gazan gestort, omdat de kosten van de liquidatie hoger waren dan de opbrengsten.

7. Slagerij Hammelburg, Sommelsdijk

De slagerswinkel van Hammelburg aan het Marktveld was klein, zo herinnerden zich dorpsgenoten. Deze was dan ook niet ingeschreven in het Handelsregister van de Kamer van Koophandel.²⁷ De wachmeester van de marechaussee had in opdracht van de burgemeester van Sommelsdijk bekeken wat er aan inventaris aanwezig was in deze slagerij, en had geconcludeerd dat deze weinig waarde had.²⁸ Dat was ook de inschat-

25 NIOD, archiefnr. 94f *Omnia*, inv.nr. 4863 (Rotsma aan 'kameraad' 16 sept 1943).

26 *Ibidem*; spelling is niet aangepast.

27 De *Verwalter* noemde al dat er geen inschrijving bekend was. NIOD, archiefnr. 94f *Omnia*, inv.nr. 3328.

28 NL-HaNa, CABR, 2.09.09, inv.nr. 53025, Tribunaal Rotterdam, dossier 509.

ting van de slager-taxateur die de inboedel van slagerij Gazan wel hoog had getaxeerd. De messen, mand en hakblok zouden niet meer dan fl. 50,- opbrengen. Taxatie ervan kostte al fl.10,-. Volgens instructie werd er nog een tweede taxatie uitgevoerd, waarbij de inventaris op fl. 55,- geschat. Dit bedrag werd uiteindelijk betaald door de oorlogskoper, die het pand met inventaris en al overnam. Na aftrek van de liquidatiekosten bleef er bij de liquidatie in augustus 1944 nog fl. 33,30 over. Ondanks dat er geen sprake was van vertragende factoren, nam ook hier het liquidatieproces anderhalf jaar in beslag.

8. Slagerij Cohen, Oude-Tonge

De slagerij van Meijer Cohen werd in april 1942 gesloten (zie hoofdstuk 3). De liquidatie van het bedrijf vond in dezelfde periode plaats als die van de andere slagerijen die door *Verwalter Wartig* werden geliquideerd. Volgens het dossier bij de Kamer van Koophandel werd het bedrijf op 2 maart 1943 opgeheven.²⁹ In augustus 1944 volgde de definitieve liquidatie. De woning werd op 24 juni 1943 geruimd door de *Einsatzstab Rosenberg*. Er is geen lijst van de inboedel van de woning bewaard gebleven, wel een notie dat deze fl. 148,- waard was.³⁰ De inventaris van de winkel werd in september 1943 getaxeerd op een waarde van fl. 120,-. De kosten voor deze taxatie bedroegen slechts fl.1,50. Dat bewijst nogmaals hoe absurd de bedragen voor de Sommelsdijkse taxatierapporten waren.

Advertentie uit het *Eilanden-Nieuws*, 1 januari 1937. Cohen was geen puur koosjere slager, gezien de naam 'spek-slagerij' en de afbeelding van het varken.

De inboedel werd voor het getaxeerde bedrag door de plaatselijke slager De Vos overgenomen. Van de fl. 120,- bleef na aftrek van reiskosten, taxatiekosten en liquidatiekosten nog fl. 88,25 over. Het pand bleef onder beheer van de NGV en was nog niet verkocht toen Oude-Tonge in 1944 ontruimd werd vanwege de inundatie.

29 NL-HaNa, KvK Dordrecht, 3.17.01.02, inv.nr. 363, dossier 007288.

30 NIOD, archiefnr. 94f *Omnia*, inv.nr. 560.

9. Firma Hartogs, Middelharnis

De juwelierszaak van Elias Hartogs was een begrip in de wijde omtrek. Op 1 juli 1937 nam zoon Marcus Salomon, in de volksmond Max genoemd, de zaak van zijn vader over.³¹ Max werd in de oorlog met zijn vrouw in Auschwitz vermoord; zijn vader Elias Hartogs overleefde in de onderduik. In een naoorlogs proces tegen de oorlogskoper getuigde hij over het beheer en de ontruiming van zijn zaak.³²

Met het beheer van de juwelierszaak was de vroegere boekhouder Mooiweer belast, in opdracht van de *Verwalter van Omnia*. Dit was al geregeld voordat Hartogs wordt afgevoerd.³³ De dag na de deportatie van familie Hartogs kwam de SD. Het personeel moest alle gouden en andere waardevolle sieraden en ook het handelsgeld bij hen inleveren. Een personeelslid leverde deze koffer onder begeleiding van de veldwachter van Middelharnis af bij de *Verwalter* in Rotterdam.

In het dossier dat gevormd is voor het naoorlogs proces, bevindt zich ook een verklaring van een gemeentewerkman: *'Als gemeentewerkman heb ik wel eens in 1942 eenige vrachten gereden van goederen die uit de jodenhuizen gehaald werden door Mooiweer. Ik bracht een vracht naar de beurtschipper M. Zoon die te Middelharnis in de haven lag. (...) Ook bracht ik een vracht goed van den inboedel van Hartog bij Mooiweer zelf. Ik heb wel eens gezien dat in de woning en zaak van Hartog verschillende mensen uit Oostflakkee kwamen en goederen haalden. Ik kon die mensen echter niet. Ik bracht ook nog een vracht meubelen, als stoelen en tafels enz. bij firma Wijnhof te Middelharnis, alles in opdracht van Mooiweer. Ik heb ook nog eens een vracht banken gehaald bij den Joodschen Rabbi den heer Slager te Middelharnis en vervoerd naar de Groen van Prinstererschool, welke aldaar zijn opgeborgen, eveneens in opdracht van Mooiweer.'*³⁴

Niet alles werd verzonden, zo verklaarde ook boekhouder Mooiweer. *'Ik heb geen inboedel verkocht van de zaak Hartogs of uit diens woning. Ik verkocht wel meubelen uit de woning van Slager, de Joodsche rabbi. Ik kreeg hiertoe opdracht van den Inspecteur voor niet-commerciële verenigingen. Deze kwam naar me toe met een politiemann. Ik heb de inboedel van Slager aan de burgers van Middelharnis en omstreken verkocht.'*³⁵

31 NL-HaNa, KvK Dordrecht, 3.17.01.02.inv.nr. 412, dossier 8248.

32 NL-HaNa, CABR, 2.09.09, inv.nr. 109246, Procureur-Fiscaal Den Haag, dossier 6391.

33 In het Handelsregister van de Kamer van Koophandel staat wel november 1942 genoemd, maar het blijkt vaker zo dat deze data iets later zijn dan de data dan in andere akten genoemd staan. Tijdens het proces werd door verschillende partijen bevestigd dat het beheer al in gang gezet was voor het transport. NL-HaNa, KvK Dordrecht3.17.01.02. inv.nr. 412, dossier 8248.

34 NL-HaNa, CABR, inv.nr. 109246, Procureur-Fiscaal Den Haag, dossier 6391.

35 Ibidem. In dit dossier zijn ook brieven bewaard uit de oorlog, waarin Mooiweer verzocht aan Duitse instanties om hem een machtiging te verstrekken voor het betreden van Joodse huizen op het eiland Goeree-Overflakkee, om deze te mogen inventariseren.

In november 1942 werd de inschrijving van *Omnia* vermeld in het Handelsregister van de Kamer van Koophandel.³⁶ De juwelierszaak werd stilgelegd, maar er is geen bewijs van liquidatie van de zaak. Dat er uit de zaak van Hartogs gestolen was, verklaarde na de oorlog onder andere deurwaarder Groenendijk.³⁷ Hij verstreekte daarom na de oorlog aan de werknemers van Hartogs een restvoorraad monturen en glazen die in het veilinggebouw van Middelharnis bewaard werden, omdat ze van een geïnterneerde oorlogskoper waren. Deze brillen zouden uit Hartogs eigen winkel afkomstig zijn. Dat nam de oorlogskoper hoog op. Hij beschuldigde Hartogs dat hij hem bestolen had, een beschuldiging die door de politie uitgebreid werd onderzocht.³⁸ De beschuldiging bleek onterecht: de werknemers van Hartogs hadden inderdaad brilmonturen opgehaald bij het veilinggebouw, maar hadden daar netjes voor betaald. Een en ander illustreert wel de moeite die een Joodse winkelier moest doen om enige inventaris terug te krijgen.

10. Firma D. Hartogs, Middelharnis

Er was nóg een Joodse juwelierszaak op de Westdijk, de zaak van David Hartogs (slechts in de verte familie van Elias Hartogs). In maart 1941 stierf David een natuurlijke dood. Kort daarvoor liet hij zijn zaak door zijn zoon Jacques Ernest Hartogs opheffen, per 31 december 1940. Zijn zoon verkocht ook proactief enkele hectares landbouwgronden die zij in bezit hadden en wist deze zo uit handen van de bezetter houden.³⁹ Dat doet vermoeden dat ook deze verkoop bedoeld was om dit bedrijf op tijd aan niet-Joden over te doen. In mei 1943 werd nog wel een bewindvoerder benoemd over het bedrijf. Aangezien dit niet meer bestond, werd het dossier gesloten. Er was dan ook voor de winkelier die het pand kocht in april 1942, geen rechtsherstel nodig na de oorlog.⁴⁰

11. Manufacturen B. Polak, Middelharnis

In het Handelsregister stond bovengenoemde zaak ingeschreven als een manufacturenzaak. In 1939 erfde de ongehuwde Debora Polak de nering van haar vader. In mei 1942 tekende ze in het Handelsregister voor opheffing. *Omnia* bevestigde deze opheffing begin januari 1943. Namens de *Verwalter* van *Omnia* trad ook hier boekhouder Mooiweer

36 NL-HaNa, KvK Dordrecht, 3.17.01.02. inv.nr. 412 dossier 8248.

37 NL-HaNa, NBI, Beheersdossiers, 2.09.16.08, inv.nr. 115811 (beheerder Groenendijk in een verklaring aan het NBI, 30 oktober 1948).

38 Proces-verbaal inclusief getuigenverklaringen bevindt zich in het NBI-dossier van Korvink, NL-HaNa, NBI, Beheersdossiers, 2.09.16.08, inv.nr. 115811.

39 Zie hoofdstuk 5.

40 NL-HaNa, Raad voor het rechtsherstel, afdeling rechtspraak, 2.09.48.02, inv.nr. R3008. Het pand heeft tijdens de oorlog niet onder beheer gestaan van de NGV, zo blijkt uit de kadastrale leggers. Kadaster Archiefviewer, MDH00, leggerartikel 1635 en 3703. Waarom het dan toch als oorlogstransactie in de *Verkaufsbücher* is terecht gekomen, is onduidelijk.

op, die haar spullen inpakte en liet verschepen.⁴¹ Er zijn geen verdere gegevens bekend over de financiële afrekening, omdat het *Omnia*-dossier niet bewaard is gebleven.

12. Manufacturen L. Polak Middelharnis

Van de onderneming van Levi Polak en zijn echtgenote Margaretha Polak-Gazan is geen inschrijving in het Handelsregister gevonden. Ook het dossier van *Omnia* is verloren gegaan. Omdat er in het beheersrapport wel uit geciteerd werd, zijn er nog wel enkele gegevens bekend.⁴² Levi en Margaretha dreven een textielzaak aan de Westdijk in Middelharnis. Levi trok er zelf met paard en wagen op uit om in andere gemeenten op Goeree-Overflakkee zijn waren aan de man te brengen. Uit liefhebberij handelde hij ook in pony's. In oktober 1941 legde *Distex*, het Rijksbureau voor distributie van textiel, beslag op de aanwezige winkelvoorraad. Vervolgens werd de winkel gesloten en geliquideerd.

13. en 14. Tabakswinkel Hartog Gazan (Middelharnis), Lompenhandel Levie de Winter (Oude-Tonge),

Van deze ondernemingen zijn geen inschrijvingen in het Handelsregister bekend. Het ging om kleine ondernemingen zoals er talloze waren. Vaak werden deze winkeltjes gedreven door de vrouw, terwijl de man werk buitenshuis had.⁴³ Mevrouw Keyzer-Tielemans herinnert zich dat dit ook het geval was bij familie Gazan:

*'Vooraan was de tabakswinkel. Dat was heel klein, het was echt maar een pijpenla. Mevrouw Gazan stond altijd achter de toonbank, de vader herinner ik me niet daar.'*⁴⁴

Ondanks de geringe omvang van deze bedrijfjes bemoeide de bezetter zich toch met hen. Dat blijkt uit correspondentie over het tabakswinkeltje van familie Gazan. Gazan moest zijn winkel op 15 augustus 1941 sluiten op last van de Rijkscommissaris. Hij had toen nog maar een kleine voorraad rookartikelen in bezit. Op 26 januari 1942 verzocht de Rijkscommissaris aan de burgemeester om te onderzoeken of de zaak inderdaad gesloten was en of er nog goederen aanwezig waren. Al op 27 januari verhoorde de veldwachter van Middelharnis dhr. Gazan en stelde daarvan proces-verbaal op.⁴⁵ Gazan verklaarde dat hij niets ontvreemd had en zijn kost verdiende door in het bedrijf van zijn broer als bezorger te werken. De veldwachter deed geen verder onderzoek. Over de verdere liquidatie zijn geen gegevens bekend.

41 NL-HaNa, CABR, 2.09.09, inv.nr. 109246, Procureur-Fiscaal Den Haag, dossier 6391.

42 NL-HaNa, NBI, Beheersrapport, 2.09.16.11, inv.nr. 142096.

43 NL-HaNa, archief Den Eerzamen, 3.20.67, inv.nr. 3b (drukproef van boek over het eiland, pag. 158).

44 Interview mevrouw Keyzer-Tielemans, 22 sept. 2021.

45 Streekarchief GO, 2021-962 (Middelharnis, Joden). Both, *Een verdwenen gemeenschap*, 120 heeft het proces-verbaal in zijn geheel opgenomen.

Van de nering van Levie de Winter en van Levi Polak is nog minder bekend. Naast de onroerende goederen zal de inventaris weinig hebben voorgesteld.

Samenvattend

Het lot van de bedrijven kon twee kanten op. De voor de bezetter belangrijke, *kriegswichtige* bedrijven werden onder beheer gesteld en verkocht, indien daarvoor belangstelling bestond, om tijdens de bezetting door te kunnen gaan met produceren. Van de Joodse ondernemingen op Goeree-Overflakkee kwam alleen de firma Haagens hiervoor in aanmerking. De overige zaken werden gedurende de oorlog geliquideerd. Tijdens dit liquidatieproces werden de eventuele schuldeisers afbetaald en de kapitaalgoederen verkocht. Voor de verkoop van deze goederen was op Goeree-Overflakkee weinig belangstelling. Of dit te maken had met irreële taxatiekosten of met een weigering om Joodse inventarissen te kopen, is niet duidelijk: waarschijnlijk was het beide. Na vergoeding van taxatiekosten, reiskosten en beheerderskosten bleef er voor de Joodse eigenaren vrijwel niets over. Omzetsderving en geleden schade werden na de oorlog al helemaal niet verrekend.

De gemeentebestuurders waren niet rechtstreeks betrokken bij de liquidatie van de Joodse ondernemingen. Wel voerden de gemeenten in opdracht van de bezetter allerlei taken uit die voortvloeiden uit deze opheffing, zoals het beheren van de sleutels van de bedrijfspanden en het controleren van de naleving van de opgelegde sluiting. Er werd ook gemeentepersoneel en veldwachters ingezet bij het vervoer van de winkelinventaris. Daarnaast informeerde de burgemeesters *Omnia* over Joodse bedrijven en aanwezige voorraden. Er zijn enkele bewijzen dat de burgemeesters probeerden het beheer van de sleutels niet uit handen te geven aan geïnteresseerde oorlogskopers. Als dit echter druk opleverde, gaf men toe. Op de huur van vrijgekomen Joodse panden door de gemeenten wordt in hoofdstuk 5 teruggekomen. De gemeenten lijken alleen op verzoek Duitse verordeningen te hebben uitgevoerd en niet op eigen initiatief te hebben meegewerkt. Veel meer was in deze tijd ook niet mogelijk.⁴⁶

⁴⁶ Vergelijk bijvoorbeeld het handelen van gemeente Groningen, waar ook onderzoek is gedaan naar het handelen van de gemeente t.o.v. bedrijven. Duijvendak, *Lege Plekken*, 51.

Hoofdstuk 5: Onroerende goederen

Inleidend

Joodse bezittingen waren tijdens de oorlog niet veilig, zo is uit eerdere hoofdstukken al duidelijk gebleken. In dit hoofdstuk wordt beschreven hoe eerst de landbouwgronden werden afgenomen en vervolgens na de deportaties de huizen werden leeggeruimd, hoe deze leegstaande huizen al dan niet door oorlogskopers werden gekocht en hoe de gemeente hierbij betrokken was.

Op 27 mei 1941 vaardigde de bezetter verordening 102/1941 uit, waarin Joden verplicht werden hun landbouwgronden aan te geven en te verkopen door middel van het formulier 'aangifte van landbouwgronden in joodsche handen'. Deze registratie gebeurde bij de regionale pachtbureaus onder verantwoording van het ministerie van Landbouw en Visserij. Vervolgens moesten deze percelen voor 1 september datzelfde jaar verkocht zijn aan niet-Joden en voor 1 januari 1942 zijn overgedragen. Het ging in heel Nederland totaal om zo'n 9.000 hectare landbouwgrond, waarvan ruim 7.000 hectare door pachters werd bebouwd.¹ Er was veel belangstelling voor deze gronden, zo signaleren onderzoekers die een database hebben gemaakt voor alle landbouwgrond in Joodse handen.² De betaalde prijzen voor deze hectares waren redelijk, maar ondanks dat de Joodse eigenaars nog bij de verkoop betrokken waren, moesten de opbrengsten afgedragen worden aan de *Vermögensverwaltungs- und Renteanstalt* (VVRA) of aan de NGV en niet aan de Joodse eigenaars. In totaal werd ruim 6.000 hectare verkocht voor 10 miljoen gulden.

Landbouwgronden vormden slechts een klein deel van het totale Joods grondbezit. In totaal bezaten Joden in Nederland ruim 19.000 bebouwde grondpercelen. De waarde van de bebouwde en onbebouwde grondpercelen was 200 miljoen gulden.³ Aan hypotheek bezat men 27 miljoen gulden.⁴ Hypotheken zijn in de vraagstelling voor dit onderzoek niet uitgebreid meegenomen.⁵

In verordening 154/1941 werden Joden in augustus 1941 vervolgens verplicht om hun overige onroerende goederen aan te geven bij een nieuwe Duitse instantie, de al eerder

1 De Jong, *Jodenvervolgung*, 629.

2 Vos en ter Braake, *Rechtsherstel*, 15-20.

3 De Jong, *Jodenvervolgung*, 630. Vos en Ter Braake hebben uitgezocht dat het om 19.538 percelen gaat. *Rechtsherstel*, 22. Schütz dat het om 196 miljoen gaat. Raymund Schütz, *Kille mist. Het Nederlandse notariaat en de erfenis van de oorlog* (Amsterdam 2016) 37.

4 Idem. Schutz heeft in *Kille mist* iets lagere cijfers.

5 Tijdens het onderzoek naar andere onroerende goederen zijn vier Joodse hypotheek gevonden op Goeree-Overflakkee, die een waarde van f1.8800,- vertegenwoordigden. Niet onderzocht is in hoeverre hiervoor rechtsherstel heeft plaatsgevonden, omdat dit buiten de vraagstelling valt.

genoemde *Niederländische Grundstücksverwaltung* (NGV). De NGV zou deze eigendommen in beheer nemen, maar droeg het beheer veelal over aan Nederlandse firma's. Het makelaarskantoor van Dirk Hidde de Vries, de Algemeen Nederlands Beheer van Onroerende goederen (ANBO), werd de bekendste en grootste Nederlandse beheerder. Zij probeerden de percelen te verkopen of te verhuren. Ook de koopsommen voor de onroerende goederen werden niet aan de Joodse eigenaren, maar aan de VVRA uitbetaald. In de *Verkaufsbücher* werden de meeste transacties genoteerd.

Een laatste vorm van onroerende goederen zijn de Joodse begraafplaatsen. Daarvan waren er drie op Goeree-Overflakkee: in Goedereede, Dirksland en Middelharnis. Ze waren allemaal in eigendom van de Nederlands Israëlitische Gemeente te Middelharnis.

Landbouwgronden

Op basis van de bewaard gebleven registratie van de landbouwgronden in Joods bezit maakten Vos en Ter Braake een database van alle grondtransacties die volgden als gevolg van VO 102/1941.⁶ Deze database lijkt min of meer compleet en is te raadplegen in het Kenniscentrum van het Joods Historisch Museum. In deze database staan twee percelen van twee verschillende Joodse eigenaars op Goeree-Overflakkee vermeld. Daarnaast zijn er tijdens dit onderzoek nog enkele transacties met landbouwgronden in Sommelsdijk op naam van de Joodse Mozes de Haas gevonden, die niet in de database vermeld staan. De transacties worden hier één voor één beschreven.

Hoeve Bouwlust

Vanaf 1937 werd boerderij Bouwlust, aan de Vroonweg in Middelharnis, gepacht door R.A. Buijs. Boerderij Bouwlust was een bedrijf met ruim 45 hectare grond, een flink bedrijf. Buijs pachtte deze boerderij van *Nefimij*, een investeringsmaatschappij in Amsterdam met een Joodse eigenaar.⁷ In 1941 kreeg pachter Buijs een brief van een inmiddels aangestelde *Verwalter*, waarin hij werd gevraagd de boerderij en bijbehorende gronden te kopen.⁸ Buijs had hier bedenkingen over, omdat hij niet wilde meewerken aan anti-Joodse maatregelen. Daarom ging hij met deze brief naar makelaar Nijgh in Middelharnis om advies. Deze vroeg vervolgens om een onderhoud bij het ministerie van Landbouw. Daar werd geadviseerd om de boerderij vooral te kopen om te voorkomen dat deze in foute handen zou vallen. Hoe dit later moest worden rechtgezet, kon men

6 Zie Vos en Ter Braake, *Rechtsherstel*, 33-38 voor achtergrond over totstandkoming van de database.

7 In de database staat Johannis Knab uit Aerdenhout als eigenaar genoemd. Hij is echter de door de bezetter aangestelde *Verwalter*. Ter Braake, *Database Joodse Landbouwgronden* (2011), Zuid-Holland, HZ4.

8 In de geschillendossiers werd gesproken van VO 26/1940, die ging over het beheer van vijandelijke bezittingen. In het naoorlogse proces-verbaal ging het echter om VO 102/1941 en vormde de Joodse achtergrond van de eigenaar de reden voor de aanklacht tegen Buijs. Mogelijk was er een combinatie van beide, maar er was in ieder geval zeker sprake van Joods bezit.

weer zien, zo luidde het advies. Deze gang van zaken is bekend omdat Bujs na de oorlog ten laste werd gelegd dat hij Joods bezit had aangekocht. Bujs was daarmee de enige 'oorlogskoper' op Goeree-Overflakkee, die alleen het enkele feit ten laste werd gelegd van de aankoop van Joods bezit. Aangezien hij als 'goed' Nederlander bekend stond, meewerkte aan het rechtsherstel dat inderdaad plaatsvond en wist te bewijzen dat hij met de aankoop de intentie had om juist ontvreemding te voorkomen werd de aanklacht tegen hem ingetrokken.⁹

Spiernagel

In de buurt van Hoeve Bouwlust was nog een perceel landbouwgrond in Joodse handen. Het ging om een perceel van bijna 1,5 hectare aan de Middelweg te Middelharnis, 'Spiernagel' genaamd. David Hartogs verpachtte dit perceel aan Jan Driesse. Door VO 102/1941 was hij gedwongen dit perceel te verkopen aan de pachter voor een bedrag van fl. 5.000,-. Na de oorlog volgde voor deze transactie een minnelijke schikking. Driesse had tijdens de oorlog niet de verschuldigde rente over de koopsom betaald, maar betaalde dit vervolgens na de oorlog wel aan Hartogs. Dit bedrag stond gelijk aan de pacht die Driesse gewoon was te betalen. Door deze constructie leidde Hartogs dus geen schade door de verkoop en kostte het ook pachter Driesse niets.¹⁰

Gronden van Mozes de Haas

Voor het uitbreken van de oorlog was Mozes de Haas een bekende oud-Flakkeeënaar. Als internationaal veehandelaar beseftte hij wat de bezetting van Nederland zou gaan betekenen voor Joden en besloot hij zelfmoord te plegen op 15 mei 1940 (zie hoofdstuk 1). Zijn vrouw, zoons en kleinkinderen overleefden de oorlog in onderduik. Meerdere van zijn kleinkinderen herinneren zich nu nog dat zij, bij een bezoek aan Goeree-Overflakkee na de Tweede Wereldoorlog, bordjes op de afrastering van weilanden waren tegengekomen met daarop de initialen van hun grootvader. De Haas was in de jaren twintig naar Rotterdam verhuisd, maar kwam ook nadien nog regelmatig voor zaken naar Goeree-Overflakkee. Voor zijn nazaten is onbekend wat er met zijn vele bezittingen is gebeurd. Na de oorlog waren zij straatarm. Vanwege de nog wel aanwezige bordjes leeft de vraag of ook familie De Haas gedwongen afstand heeft moeten doen van hun gronden.

In de kadastrale archieven staan alle onroerende bezittingen en transacties van De Haas geregistreerd.¹¹ De Haas was ooit gestart met een slagerij in de St. Jorisdoolstraat en verhuisde later naar de Voorstraat van Sommelsdijk. Daarnaast bezat hij verschillende percelen landbouwgrond: aan de Poppendamse en Langeweg, aan de Kleiburgseweg, in de Westplaat en het Oudeland van Sommelsdijk, in totaal ruim honderd hectare, vrijwel

9 NL-HaNa, CABR , 2.09.09. inv.nr. 98911, Politieke Recherche Afdeling Vlaarding, dossier 10268. Zie ook NL-HaNa, Raad voor Rechtsherstel, 2.09.48 inv.nr. 808 (RD 3067).

10 NL-HaNa, Raad voor Rechtsherstel, 2.09.48 inv.nr. 802 (DA 2056).

11 Kadaster, leggerartikel SMD/1555.

allemaal in Sommelsdijk gelegen. Uit de kadastrale archieven blijkt dat hij de meeste van zijn bezittingen van de hand heeft gedaan in de jaren twintig, ten tijde van zijn verhuizing naar Rotterdam. De laatste transacties die vermeld staan op De Haas' persoonlijke leggerartikel, zijn van 1930. Op onverklaarbare wijze zijn enkele verkopen in de oorlog niet op zijn leggerartikel of op die van zijn nazaten geregistreerd.¹² Het gaat om verkopen in 1941. De betreffende koper had geen principiële bezwaren tegen het aankopen van Joodse goederen: hij kocht later in de oorlog ook ander Joods onroerend goed. Op het leggerartikel van de koper wordt verwezen naar de onderliggende hypothecaire aktes. Deze zijn gelukkig nog wel aanwezig.¹³

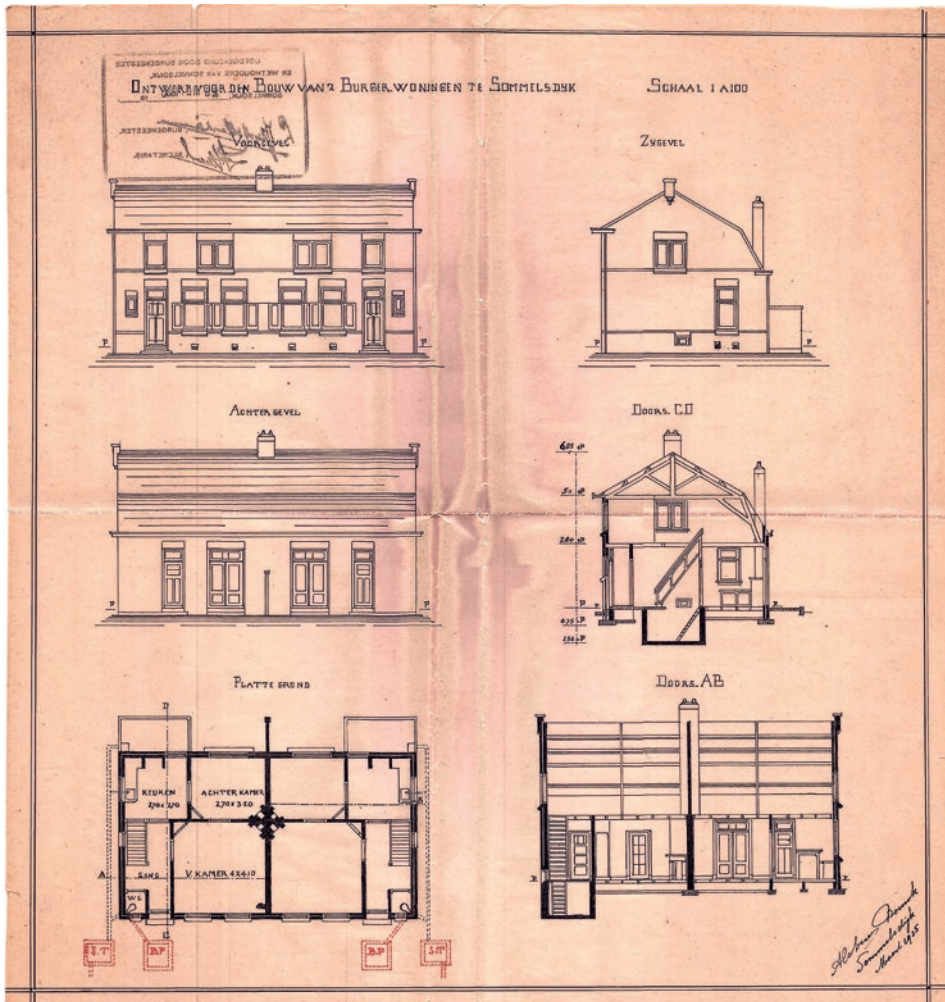
Uit deze hypothecaire aktes blijkt dat de verkopen met medeweten van de nazaten van De Haas gedaan te zijn. Weduwe en kinderen De Haas lieten zich vertegenwoordigen door de oudste schoonzoon, Emanuel Joseph Gosschalk uit Den Haag. Twee kinderen van De Haas, dochter Elisabeth Anna met haar man Samuel Elzas en zoon Jaap, bleken naar Buenos Aires ontkomen te zijn. Sam woonde in Boxtel, waar hij later onderdook, moeder Jeanette woonde nog in Rotterdam. De eerste verkoop stond geregistreerd op 26 mei 1941 en betrof enkele weilanden, een voetbalveld en een bijbehorende schuur; in totaal ruim 7,5 hectare voor een prijs van fl. 4.000,- per hectare. Op 17 juni volgde nog een verkoop van een perceel van bijna twee hectare groot; dit wisselde van eigenaar voor een bedrag van fl. 3800,- per hectare; alweer een bovengemiddelde prijs.¹⁴

Met één van de percelen, aan de Dorpsweg gelegen, had De Haas eigenlijk heel andere plannen: in 1935 diende hij bij de gemeente Sommelsdijk het verzoek tot een bouwvergunning in voor het bouwen van twee woningen. Die werd hem inderdaad verleend in 1936. De bouwtekeningen bevinden zich nog in het archief, maar de bouw lijkt nooit gestart te zijn: bij de verkoop in 1941 werd het perceel omschreven als (land)bouwland.

12 Op zijn kadastrale leggerartikel loopt de registratie van De Haas' bezittingen tot nummer 61. Echter, bij een van de kopers van de percelen in de jaren twintig wordt verwezen naar aankoop van percelen van Mozes de Haas met nummers tot 66. Kadaster, leggerartikel SMD/2241, nr 9-12. Er werd op dit leggerartikel genoteerd dat het om verkopen in 1942 en 1944 ging, maar de aktes hebben data uit 1941. Er zit wel vaker verschil tussen data op leggerartikelen van Kadaster en aktes, de laatsten zijn dan doorslaggevend. Door verschillende medewerkers van Kadaster en het Nationaal Archief is gezocht naar de ontbrekende leggerartikelen, echter zonder resultaat.

13 Kadaster, Brielle, 522/91 en 523/50.

14 Vos en Ter Braake hebben becijferd dat het landelijk gemiddelde voor een hectare Joodse landbouwgrond 2.000 gulden was. Zuid-Holland zat daar iets boven met gemiddeld fl. 2.159,- per hectare. Vos en Ter Braake, *Rechtsherstel*, 38. De prijs per hectare op Hoeve Bouwlust lag rond het gemiddelde bedrag, voor 'Spiernagel' werd beduidend meer neergeteld. Onbekend is wat de grondkwaliteit was, dus vergelijken is daarom lastig.

Bouwtekening voor de woningen van Mozes de Haas aan de Dorpsweg, 1936.¹⁵

Het bijzondere is dus dat de betreffende verkopen in kadastrale leggerartikelen niet op naam van De Haas geregistreerd stonden; terwijl ze in 1941 toch door zijn nazaten verkocht werden. Dat de nazaten zelf verkochten, wekt de indruk van vrijwilligheid. Verordening 102/1941, waarin Joden verplicht werden voor september hun gronden te verkopen, was in juni al uitgevaardigd. De eerste verkoop van de percelen in mei werd een dag voor publicatie van deze verordening geregistreerd – en zal al even daarvoor georganiseerd zijn. De verkoop werd goedgekeurd door het ministerie, die betrokken was vanwege de verordening omtrent het vervreemden van landbouwgronden. Hoe de verkoop tot stand is gekomen is niet duidelijk; wel is bekend dat de oorlogskoper een bekende

¹⁵ Streekarchief GO, Bouwvergunningen Sommelsdijk, 1936.

zakenpartner was, die al eerder verschillende percelen van De Haas had overgenomen. Waarschijnlijk zijn deze percelen dus nog net op tijd vrijwillig- wellicht wel gedwongen door de tijdsomstandigheden- verkocht en is het geld bij de nazaten terechtgekomen. Na de oorlog volgde er in ieder geval geen rechtsherstel.

Joodse panden

In de volgende tabel zijn alle gevonden transacties genoteerd die tijdens de Tweede Wereldoorlog hebben plaatsgevonden met Joods bebouwd onroerend goed, geordend per dorp.

	Plaats	Joodse eigenaar	Adres	Koopsom en omschrijving	Koper
1.	Dirksland	E. Cohen- van Leeuwen en M. Cohen	Voorstraat A179	6000 gulden (winkel en woonhuis)	J. de Vos
2.	Dirksland	M. Cohen	Boezemweg A 262	8000 gulden (woonhuis)	J. Rotsma
3.	Dirksland	M. M. Cohen	Paardenmarkt- straat A133 ¹⁶	4000 gulden (winkel, woonhuis, slachtplaats)	J. de Vos
4.	Dirksland	Ph. Gazan	Straatdijk A388	4250 gulden (woonhuis en slagerij)	C. van Wezel
5.	Dirksland	Ph. Gazan	Tuinstraat A 488	275 gulden (schuurtje)	A.W. Korvink
6.	Middelharnis	Joodse gemeente	Zandpad 282 en 281	2250 gulden (school en woonhuis)	J. Rotsma
7.	Middelharnis	H. Gazan	Westdijk B322	1500 gulden (woonhuis, winkel)	J. Rotsma
8.	Middelharnis	Gebr. Haagens	Westdijk B324	5250 gulden (winkel en woonhuis)	C. van Wezel
9.	Middelharnis	D. Hartogs	Westdijk B330	3200 gulden (winkel en woonhuis)	Iz.C. Bolle
10.	Middelharnis	E. Hartogs	Zandpad B269	13000 gulden (winkel en woonhuis)	L. Gouswaard
11.	Middelharnis	E. Hartogs	L. Bouwmeesterplein C165	7250 gulden (woonhuis)	J. Rotsma
12.	Middelharnis	E. Hartogs	Verlengde Hoflaan 3-4-5	7250 gulden (drie woonhuizen)	J. Rotsma
13.	Middelharnis	J.E. Hartogs	Emmalaan 61-62	7950 gulden (twee woonhuizen)	A. Rietveld

¹⁶ In de *Verkaufsbücher* en in de kadastrale leggers staat Paardenmarktstraat, in de naoorlogse dossiers werd steeds vaker Achterdorp gebruikt, zoals de straat tegenwoordig heet. Dat het om hetzelfde pand gaat, blijkt uit de ongewijzigde kadastrale aanduiding.

	Plaats	Joodse eigenaar	Adres	Koopsom en omschrijving	Koper
14.	Middelharnis	D. Polak	Zandpad B304	1900 gulden (winkel en woonhuis)	C. van Wezel
15.	Middelharnis	H. Polak	Eendrachtstraat 52	1800 gulden (woonhuis)	G. Mooiweer
16.	Middelharnis	L. Polak	Zandpad B235	2250 gulden (winkel en woonhuis)	J. Rotsma
17.	Middelharnis	M. Polak	Westdijk B296	1500 gulden (woonhuis)	J. de Vos
18.	Middelharnis	L. Polak en M. Polak	Nieuwstraat B16	750 gulden (twee pakhuizen)	A. W. Korvink
19.	Middelharnis	B. Rood	Zandpad B274	2500 gulden (winkel)	A.W. Korvink
20.	Middelharnis	B. Rood	Geleijn Cornelissestraat C212	3400 gulden (woonhuis)	1. G. Mooiweer 2. C.G. van Assen
21.	Middelharnis	L. Rood	Hobbemastraat B123	5500 gulden (woonhuis)	J. Rotsma
22.	Sommelsdijk	I. en A. Gazan	Westdijk A304	4000 gulden (winkel en woonhuis)	P. van Kassel
23.	Sommelsdijk	I. en A. Gazan	Oudelandsedijk ¹⁷ A374	1400 gulden (pakhuis)	G.L. Born
24.	Sommelsdijk	J.L. Hammelburg	Marktveld A45	2500 gulden (winkel en woonhuis)	G. Mooiweer
25.	Ouddorp	A. Haas-Franken	Oude Nieuwelandscheweg 75b	2000 gulden (woonhuis)	A.W. Korvink
26.	Oude-Tonge	C. Cohensius	Molendijk 70	1300 gulden (woonhuis)	J. de Vos

Overzicht van transacties Joodse percelen tijdens W02 op Goeree-Overflakkee, alfabetisch op plaatsnaam en vervolgens op achternaam van de eigenaar geordend.

Zoals blijkt uit de tabel, ging het om 26 verkochte percelen.¹⁸ In de *Verkaufsbücher* staan de transacties van 24 percelen genoteerd. Het pand van slager Hammelburg blijkt daarin echter dubbel vermeld: eenmaal op naam van J.L. Hammelburg, eenmaal op naam van Y.L. Hammelburg. De verkoop van de Joodse school en het woonhuis van voorganger Slager (samen één perceel) staat daarentegen niet vermeld in de *Verkaufsbücher*. Datzelfde geldt voor de verkoop van het pand van D. Hartogs.¹⁹

¹⁷ In de *Verkaufsbücher* staat *Oude Dijk*. De straat heet echter *Oudelandsedijk*, dit zal een typefout zijn.

¹⁸ In een aantal gevallen is een pand enkele malen van eigenaar gewisseld. Dat is hier niet genoteerd, alleen de laatste oorlogskoper is vermeld.

¹⁹ Zie hoofdstuk 4. Er werd voor dit pand wel rechtsherstel aangevraagd, maar dit is ingetrokken.

Voor een gemeenschap van nog geen zeventig personen is 26 verkochte percelen een relatief hoog aantal. In een stad als Eindhoven, waar de Joodse gemeenschap in 1940 uit zo'n 570 personen bestond, werden bijvoorbeeld slechts 33 percelen verkocht, in Amstelveen met vierhonderd inwoners slechts 29.²⁰

Een perceel is niet hetzelfde als een pand; een perceel is een eenheid die door Kadaster gehanteerd wordt. Op sommige percelen staan dan ook meerdere huizen. De grootte – en dus ook de waarde – van deze percelen liep sterk uiteen. In totaal werden er op Goeree-Overflakkee dertig Joodse panden verkocht tijdens de oorlog.

Slechts enkele Joodse panden op Goeree-Overflakkee werden niet verkocht gedurende de oorlog. Zij bleven onder beheer van de NGV. Het gaat hierbij als eerste om het pakhuis en de woning van Levie en Sara de Winter, Molendijk 5 in Oude-Tonghe. De NGV beheerde en verhuurde dit pand tot de evacuatie van Oude-Tonghe in 1944. Hetzelfde geldt voor de slagerij en woning van Meijer Cohen aan de Kerkstraat in Oude-Tonghe. De inventaris van de slagerij werd verkocht, de woning leeggeruimd en vervolgens verhuurd.²¹

Het woonhuis en de winkel van de Bernard Haagens aan het Achterdorp in Dirkland werd gedurende de oorlog ook alleen verhuurd en niet verkocht. In een stad als Groningen werd wel een vijfde van de woningen niet verkocht. Het ging daar vaak om panden die in beslaggenomen waren door de bezetter.²² Een aantal Joodse huizen op Goeree-Overflakkee werd echter ook door de *Wehrmacht* gebruikt. Dat hield de verkoop niet tegen: kopers kregen immers door de bezetter huur uitgekeerd.

Bij de synagoge was de gang van zaken anders: deze werd gedurende de oorlog niet verkocht, maar, anders dan de andere niet-verkochte panden, ook niet in beheer genomen door de NGV. Het pand stond echter niet leeg: de *Wehrmacht* nam het religieuze gebouw in gebruik als kolenopslagplaats. Op de lijst van gevorderde panden komt het echter niet voor. Er werd dus ook geen huur voor betaald en dus is er ook naorlogs niets verrekend. Dit gebeurde bij veel synagogen in andere plaatsen evenmin.²³

Kopers hadden veelal een hypotheek nodig om hun aankoop te kunnen financieren. Nederlandse hypotheekverstrekkers waren echter terughoudend om een hypotheek te verstrekken, temeer omdat de regering in Londen vanaf januari 1943 de koop van Joodse eigendommen via radio Oranje veroordeelde.²⁴ Om het probleem met de hypo-

20 Blauw, *Roof en rechtsherstel Eindhoven*, 8, 19. Amstelveen: Van Meurs, *Synthese*, 28.

21 Streekarchief GO, woningkaarten Oude-Tonghe. Verhuur gebeurde door NGV blijktens Kadaster, leggerartikel TGE99_1709_Reeks 3. Wie precies de huurder was, is niet helemaal duidelijk. Zie hierover ook hoofdstuk 7, paragraaf belastingen.

22 Duijvendak, *Lege plekken*, 15.

23 Zie Van Meurs, *Synthese*, 51-52.

24 Duijvendak, *Lege plekken*, 15.

De synagoge in Middelharnis rond 1945.

theke te omzeilen, werd in 1943 een Landelijke Hypotheekbank opgericht, die ook de Joodse hypotheek overnam.²⁵ Op Goeree-Overflakkee ging de verkoop van de panden pas vanaf dat moment echt lopen. Het eerste Joodse pand, de woning van Cato Cohen-sius in Oude-Tonge, werd in januari 1943 verkocht. De meeste panden werden in de zomer van 1943 verkocht. Dat het om Joodse panden ging, was algemeen bekend en vormde voor de oorlogskopers kennelijk geen bezwaar.²⁶ Veelal waren de oorlogskopers NSB'ers, of in ieder geval sympathisanten van de nazi-ideologie. Dat komt overeen met het landelijke profiel van oorlogskopers.²⁷ De tien oorlogskopers op het eiland kenden elkaar en moedigden elkaar aan om panden te kopen. Buiten deze kleine groep kopers waren er geen andere gegadigden, ondanks dat er wel sprake was van woningnood: in 1941 was er in Middelharnis bijvoorbeeld slechts één leegstaande woning te vinden.²⁸

25 In hoeverre deze hypotheekverstrekker inderdaad de verklaring is voor stagnatie en daarna weer vlottrekken van de verkoop, is onderdeel van discussie. In Groningen vormde het in ieder geval geen verklaring. Zie voor weergave van deze discussie Duijvendak, *Lege plekken*, 13. Voor Goeree-Overflakkee lijkt het wel een plausibele verklaring, omdat de groep oorlogskopers klein en voor de oorlog niet-vermogen was; zij sloten allen grote hypotheek af om de Joodse panden te kunnen financieren.

26 Er waren ook uitzonderingen, zie hiervoor hoofdstuk 7.

27 Van Meurs, *Synthese*, 33.

28 Overzicht te vinden in Streekarchief GO, 2010-373 (Dirksland, correspondentie 1942). Uit dat overzicht blijkt ook dat er plaatselijke verschillen waren. In Ouddorp en Ooltgensplaat was de woningnood het grootst, in Sommelsdijk waren 12 leegstaande huizen en wonen er gemiddeld 'slechts' 3.66 personen in één woning, gevolgd door Dirksland waar 5 leegstaande woningen waren.

Bij de verkoop van een pand was altijd een makelaar en een notaris betrokken. Lokale makelaars en notarissen op Goeree-Overflakkee hebben zich veelal afzijdig gehouden van deze verkopen; vooral notaris Van der Waal uit Rotterdam was bij de transacties betrokken. Het verkopen van Joodse panden werd gedurende de oorlog zijn specialisatie. Na de oorlog kwam hij er zonder straf van af.²⁹ Bij de verkoop van de woning van voorganger David Slager en de Joodse school was wel een lokale notaris, Hempenius uit Middelharnis, betrokken. Ook was hij betrokken bij de doorverkoop van enkele Joods panden. Zo kocht boekhouder Gerben Mooiweer op 23 juli 1943 het pand van Betje Rood. Een Rotterdamse notaris passeerde de verkoopakte. Nog diezelfde maand verkocht Mooiweer dit pand door aan de Sommelsdijkse koopman Van Assen. Deze verkoopakte werd opgemaakt door notaris Hempenius. Dit doorverkopen van Joodse panden was een praktijk die in grote steden op grote schaal gebeurde, regelmatig nog op dezelfde dag. De tweede kopers hadden zo geen idee dat ze een Joods pand kochten. Dat is voor het eiland niet geloofwaardig. Deze notaris verstreekte ook diverse hypothecaire leningen aan een koper die meerdere Joodse panden kocht en gaf dus weinig blijk van principiële bezwaren tegen de handel in Joodse panden.³⁰ Uit verkoopaktes bleek dat de gemeenten afwisten van de verkoop van panden en controleerden of aan alle voorwaarden was voldaan. Zo plaatste de gemeentearchitect van Middelharnis en Sommelsdijk en tevens hoofd van het prijzenbureau voor onroerende zaken in beide dorpen, C. Snelleman, in 1943 zijn handtekening onder de verkoopakte van een Joods pand aan de Eendrachtstraat te Middelharnis.³¹

Van gemeentelijke interesse in de aankoop van Joodse panden is in geen enkel archief een spoor aangetroffen. De gemeenten op Goeree-Overflakkee hebben de situatie niet aangegrepen om huizen te confisqueren of plannen voor ruimtelijke ordening te realiseren. Dit past bij het landelijk beeld; slechts enkele gemeenten hebben tijdens de oorlog Joods vastgoed gekocht, zo blijkt uit alle onderzoeken naar het handelen van gemeenten.³² In alle onderzoeken zijn er tot nu toe in totaal 77 door gemeenten gekochte Joodse

29 De meeste verkoopaktes op Goeree-Overflakkee werden gepasseerd door notaris Van der Waal. Schütz stelt dat het hoofdbestuur van de Broederschap van notarissen meende dat men geen dienst kon weigeren. Wel moest de notaris de koper op de hoogte stellen als het ging om onroerend goed dat van een van overheidswege ontbonden vereniging of van een Jood afkomstig was. Alleen als de cliënt naar de gevolgen vroeg, diende de notaris uiteen te zetten welke juridische vragen konden komen. Het belang van Joodse eigenaar werd daarmee geheel genegeerd. Schütz, *Kille Mist*, 170. Over Van der Waal: Schütz, *Achter gesloten deuren*, 19.

30 Notaris Hempenius uit Middelharnis passeerde in november 1943 een hypothecaire lening van J. Rotsma voor de financiering van het pand van M. Cohen aan de Boezemweg in Dirksland. NL-HaNa, Raad voor Rechtsherstel, 2.09.48, inv.nr. 816. Ook de panden van H. Gazan en L. Rood werden op deze wijze belast met medewerking van deze notaris. Hij passeerde ook de akte t.b.v. de verkoop van de synagoge aan Rotsma op 5 mei 1943. NL-HaNa, Raad voor Rechtsherstel, 2.09.48, inv.nr. 780. (RD 3107, 3109, 3110). Het huis van B. Rood werd eerst door G. Mooiweer gekocht; deze verkocht het door aan C.G. van Assen. De akte voor deze verkoop werd gepasseerd door Hempenius. NL-HaNa, Raad voor Rechtsherstel, 2.09.48 inv.nr. 780 (RD 3112).

31 Kadaster, Afschrift openbaar register - Hyp4 dl 534 nr. 89 reeks BRIELLE

32 Van Meurs, *Synthese*, 35.

notaris

Het Inspectiegebouw voor Onroerende Zaken voor
 het Ambtsgebied Sommersdijk, Wakkelaart, dat
 t. a. v. het pand met het altijd dusdanig reelt
 van verraacht op den onder in ontliggende
 grond, te Middelharnis, Sectie B no 3409,
 de bepalingen van het besluit no 219/1940,
 gederogd bij besluit no 103/1942, met
 van toepassing zijn.

Middelharnis, den 19 Juli 1943

Het Hoofd van het Inspectiegebouw — voor
 Onroerende Zaken in het Ambtsgebied
 Sommersdijk

J. C. Snellenman —

Ongescheven overeenkomstig het origineel
 Het Beveiligde

De handtekening van de gemeentearchitect onder de verkoopakte van een Joods pand.

panden gevonden. Daarvan zijn er dertig door gemeente Amsterdam en gemeente Den Haag gekocht. Buiten deze twee steden zijn gemeenten zeer terughoudend geweest.

In februari 1943 verstrekte de burgemeester van Dirksland inlichtingen over onbewoonde Joodse panden en hun huurwaarde. Opvallend is dat hij daarbij het pand naast het gemeentehuis, Voorstraat A179, niet noemde. De Joodse bewoonster, Eefje Cohen-van Leeuwen, was na het overlijden van haar man op 1 januari 1939 naar Rotterdam verhuisd. De manufacturenwinkel die ook in het pand gevestigd was, was inmiddels gesloten. Gemeente Dirksland nam het pand daarop in gebruik als bewaarschool. De gemeente betaalde de verschuldigde huren eerst aan de ANBO en vervolgens aan de oorlogskoper. Dat het een Joods pand was, was dus zeker bekend bij de gemeente, maar weerhield hen niet aan de nieuwe 'eigenaren' te betalen.³³

Na deportatie hadden de burgemeesters de sleutels van en het beheer over de leeggekomen Joodse panden. De burgemeester van Dirksland zocht vanwege schade aan het dak en de schutting van het pand aan de Boezemweg van de familie Cohen contact met het bouw- en woningbureau in Oostvoorne.³⁴ Op 3 maart 1943 vroeg de ANBO

33 Streekarchief GO, 2010-376 (17 september 1945), bericht van de burgemeester aan de beheerder: 'Ik deel u mede dat de winkel Voorstraat A179, van de familie Cohen, met ingang van heden door de gemeente is ontruimd en de huur alzoo kan eindigen.' Ook op een losse notitie uit 1943 werd het pand genoemd als eigendom van mevr. Cohen - van Leeuwen en onder beheer van de NGV.

34 Streekarchief GO, 2010-374 (Dirksland, correspondentie 9 april 1943).

Duitse soldaten op de Voorstraat van Dirksland. Links is nog net de luifel van Voorstraat A179 te zien, het pand van de familie Cohen waar de gemeente de bewaarschool vestigde.

de burgemeester om medewerking om dit pand te 'ariseeren' en daarom de gegadigde koper toegang te verlenen, onder begeleiding van de veldwachter. In juni werd het pand daadwerkelijk verkocht. De burgemeester bleef alsnog betrokken bij de woning: hij verzocht in september de *Ortskommandant* of hij de woning, die deze in juli in beslag had laten nemen, weer wilde vrijgeven, zodat het hoofd van het arbeidsbureau uit Middelharnis deze kon betrekken. Hiervoor werd huur betaald aan de oorlogskoper. Na de oorlog werd het pand nog steeds gebruikt door het Arbeidsbureau. Er waren geen overlevende bewoners die bezwaar konden maken. De huur werd wel betaald blijkens het NBI-dossier van de oorlogskoper en later verrekend aan de nabestaanden.³⁵ Ook in Middelharnis huurde de gemeente een Joods pand. Het Bureau Ontruiming (voor de organisatie van de inundatie en daarvoor benodigde verhuizingen) werd namelijk gevestigd in Zandpad B269, het juwelierspand van familie Hartogs.³⁶ De verrekening bij het rechtsherstel is helaas te weinig gedetailleerd om te kunnen opmaken of door het Bureau hiervoor

³⁵ NL-HaNa, NBI, Beheersdossiers, 2.09.16. 12, inv.nr. 151464.

³⁶ Zie ook hoofdstuk 6. Bureau Ontruiming heette eerst Dienst Landbouwherstel.

Kasboek Nr. 668
Bevelschrift Model H I

Bijlage der Rekening Nr. 493

GEMEENTE DIRKSLAND
BEVEL TOT BETALING

Nr. 503 De ONTVANGER zal betalen aan J. Rotema,
Hobbemastraat te Middelhamnis,

Dienstjaar 1943

Volgnummer van de begrooting 457

wegens schadeloosstelling ingevolge
Ver. 144/1940 voor gevoerde woning
Boezemweg 4-262, over tijdvak 27 Juli
t/m 31 Aug. 1943 de Som van

leer en dertig gulden
acht en veertig Cents.

Zegge f 31.48

22 SEP. 1943

Nr 62 POSTGIRO AF
Postrekening nr 9367
Gemeente-Ontvanger van
Dirksland te Dirksland
Bericht van overschrijving van:
31 Gld 48 Ct
(in guldens)
op rekening van J. Rotema
van Middelhamnis
Anteekeningen voor den opdrachtgever zelf

K 1101
meester,
taris,
125

Betaalopdracht aan de oorlogskoper voor het gevorderde pand aan de Boezemweg

huur betaald werd, maar te verwachten is dit wel.³⁷ Dat het om een Joods pand ging, was zeker bekend bij de gemeente, aangezien er jarenlang een bekende juwelierszaak in gevestigd was.

De burgemeesters waren daarnaast ook betrokken bij het beheer van de onroerende goederen totdat de verkoop was gesloten. Daarom werd er met hen gecorrespondeerd over sleutels, schade en eventuele toewijzing van de panden aan de bezetter. Dit toewijzen gebeurde op grond van VO 144/1940. Met name de Wehrmacht maakte hier gebruik van en dit betrof zeker niet alleen Joodse panden. Onderzoek uit Groningen lijkt uit te

³⁷ Er staat alleen een totaalbedrag aan huur genoemd van ruim 200,-, verder is niet vermeld over welke periode en van wie deze huur afkomstig is. Het lijkt vrij weinig voor deze hele periode, het is niet duidelijk of het Bureau het hele pand in beslag nam. NL-HaNa, NBI, Beheersdossiers, 2.09.16. invnr. 05.82029.

wijzen dat Joodse panden wel eerder werden gekozen voor vordering.³⁸ In het archief van Middelharnis zijn de lijsten van gevorderde panden ten behoeve van de *Wehrmacht* bewaard gebleven.³⁹ In januari 1943 ging het om 21 gevorderde panden. Daaronder waren maar liefst vier Joodse panden. Bij drie daarvan stond *Judenhaus* vermeld; opmerkelijk is dat dit bij het pand van Louis Rood niet stond. Voor vorderingen op grond van VO 144/1940 was afgesproken dat er een vaste vergoeding betaald zou worden van 2/3 van de huurwaarde. De resterende 1/3 werd na de oorlog in de meeste gevallen gerangschikt onder bezettingsschade. Deze verhoudingen stonden inderdaad exact zo in de maandelijkse overzichten. Vanaf maart 1943 kondigde de *Wehrmacht* aan dat er geen vergoeding meer gegeven zouden worden aan Joodse huiseigenaren.⁴⁰ Deze vergoeding werd vanaf dat moment aan de ANBO of aan de oorlogskoper overgemaakt. Zo gebeurde het inderdaad bij het gevorderde pand aan de Boezemweg van Maurits Cohen. Op de opdracht tot betaling van de gemeente Dirksland aan oorlogskoper Rotsma staat vermeld dat dit gebeurde op grond van VO 144/1940 voor de periode 27 juli tot 31 aug 1943.⁴¹ Wellicht was dit huis bestemd geweest voor de opperwachtmeester, zoals staat aangegeven op een notitie in het archief van Dirksland.⁴²

Dominee Bel, predikant van de Gereformeerde Gemeente te Dirksland, zou ook een Joods pand aangeboden hebben gekregen.⁴³ De pastorie aan de Voorstraat werd bewoond door internist Jessurun, en dus was het predikantsgezin in 'een oud boerenhuis' gevestigd, aldus één van Bels dochters. In 1943 kreeg ds. Bel het huis van een Joodse familie aangeboden, dat was afgevoerd naar Kamp Westerbork. De predikant, die fel anti-Duits was, ging niet op het aanbod in omdat hij niet wilde profiteren van andermans leed. Het zou kunnen dat de burgemeester een rol heeft gespeeld bij het aanbieden van dit pand, omdat hij in deze periode de sleutels van de panden beheerde; meer dan speculatie kan dit echter niet zijn.

Joodse begraafplaatsen

De oudste Joodse begraafplaats is te vinden in Goedereede. Er werden ongeveer twintig personen begraven, de laatste in 1873. De begraafplaats in Dirksland is gebruikt in

38 In Groningen was bijvoorbeeld tien procent van de gevorderde woningen Joods eigendom. Duijvendak, *Lege plekken*, 45.

39 Streekarchief GO, 2021-448 (Middelharnis, bijlage bij de rekening 1943).

40 Dat is althans de datum die is gevonden voor de noordelijke provincies. Er is weinig reden om aan te nemen dat andere provincies hier sterk van afweken. Duijvendak, *Lege plekken*, 26.

41 Streekarchief GO, 2010-1168 (Dirksland, bijlage bij de rekening 1943).

42 Streekarchief GO, 2010-373 (Dirksland, correspondentie 1942).

43 Gebaseerd op J. van Klinken en L. Vogelaar, *In 't bangst gevaar, Herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog* (Apeldoorn 2010) 136. Vogelaar sprak met een dochter van ds. Bel, Louise Bel-Smit. De anti-Duitse houding van Bel blijkt uit de te schrift gestelde herinneringen van zijn zoon: Nicolaas Bel, *Overleven in niemandsland* (Veere 1992).

De begraafplaats aan de Mariadijk te Goedereede.

de negentiende en begin twintigste eeuw. Er zijn ongeveer vijftig personen begraven. Tijdens de oorlog was alleen de begraafplaats in Middelharnis nog in gebruik. Deze was echter al even vol en aangezien de Joodse traditie het ruimen van graven verbiedt, was uitbreiding nodig. Omdat de begraafplaats in de kern lag, vroeg de gemeente Middelharnis of de Joodse gemeenschap bereid zou zijn grond te ruilen en een begraafplaats in te richten aan de rand van het dorp. In oktober 1940 besprak het college van B & W het plan voor de inrichting van de Joodse begraafplaats en gaf haar goedkeuring er aan.⁴⁴ Er werd aangrenzend aan de nieuwe Algemene Begraafplaats een nieuwe Joodse begraafplaats ingericht. In gebruik wordt deze begraafplaats nooit meer genomen; de Joodse gemeenschap van Goeree-Overflakkee vond geen laatste rustplaats op het eiland.

De burgemeester van Goedereede, NSB'er Schipper, wilde in 1944 de begraafplaats aan de Mariadijk in Goedereede ontruimen, want *'deze begraafplaats is de laatste jaren een aanklacht tegen alle mogelijke vormen van beleid (...) Bedoelde begraafplaats werd vroeger beheerd door een Jood uit Middelharnis, doch deze is met onbekende bestemming vertrokken.'*⁴⁵ Een paar maanden later schreef hij dat hij graag toestemming zou krijgen, omdat hij de betonnen palen die de begraafplaats begrensden, goed kon gebruiken voor het bouwen van schuilkelders. *'Tevens zou ik dan de gelegenheid krijgen deze zeer verwaarloosde omgeving op te ruimen en het meer in overeenstemming met de omgeving te brengen.'* Vanwege Dolle Dinsdag ontvluchtte burgemeester Schipper met zijn gezin in

44 Streekarchief GO, 2001-13 (Middelharnis, notulen college B&W 1940-1947); zie voor uitgebreide beschrijving van het proces tot het komen tot een nieuwe begraafplaats Both, *Een verdwenen gemeenschap*, 55-56.

45 Complete brief is geciteerd in Both, *Een verdwenen gemeenschap*, 52.

september het eiland om niet meer terug te komen.⁴⁶ Dat is waarschijnlijk de redding van de begraafplaats in Goedereede geweest.

Intussen maakten leden van de NSB hun standpunt op niet mis te verstane wijze duidelijk. Ze kalkten op de betonnen omheining van de begraafplaats in Middelharnis de leus: 'Hier mogen ze blijven.'⁴⁷

Samenvattend

Van enige betrokkenheid bij of belangstelling voor de aankoop van Joodse onroerende goederen van de gemeenten op Goeree-Overflakkee is geen spoor aangetroffen. Wel maakte men gebruik van de vrijgekomen panden en was men betrokken bij het beheer van zowel het huisraad als de panden totdat er oorlogskopers gevonden waren. Daarnaast huurde men Joodse panden zonder dat de huur aan de eigenaren ten goede kwam. Voor het gebruik van de synagoge werd geen huur betaald. De twee al bekende transacties met landbouwgronden werden na de oorlog teruggedraaid. Beide kopers hadden zo gehandeld dat de kosten voor de Joodse eigenaars zo laag mogelijk of nihil waren. In het geval van de grondtransacties van familie De Haas lijkt dat dit nog op het nippertje een vrijwillige verkoop is geweest, waarbij de koopsom bij de nazaten terecht lijkt te zijn gekomen.

Bij de verkoop van Joodse panden was een kleine groep kopers betrokken, die ondanks de veroordeling vanuit Londen, geen bezwaar hadden om zich op deze wijze te verrijken. Hun houding maakte dat er relatief veel panden verkocht werden. De begraafplaats in Goedereede is alleen gered omdat de oorlogskansen wijzigden.

46 NL-HaNa, CABR, Zuivering ambtenaren, 2.04.67.inv.nr. 24597.

47 Hoogzand, *Blijvend gedenken*, 52.

Deel

Na de oorlog

Hoofdstuk 6: Naoorlogse aandacht en opvang

Op 5 mei 1945 kwam een einde aan de oorlog. Slechts enkele Joodse Flakkeeënaars overleefden de oorlog. Clara Vroegindewei-Haagens en haar kinderen Wilna en Tineke werden niet gedeporteerd omdat Clara getrouwd was met een niet-Jood. De zes overige Joodse overlevenden van het eiland – de kinderen Clara Amalia en Henk Benno Haagens, Elias Hartogs en Deborah Rood uit Middelharnis, Jaap Cohen uit Oude-Tonge en Eva Gazan-Meuleman uit Dirksland – overleefden de oorlog allemaal op onderduikadressen in Nederland.

Naast de deportatie van de Joodse Flakkeeënaars had de oorlog ook op andere terreinen impact op de Flakkeese gemeenten. Er hadden razzia's plaatsgevonden, jongens en mannen waren naar Duitsland afgevoerd, goederen waren schaars geworden, dorpen waren geëvacueerd en grote gedeelten van het eiland waren onder water gezet om een invasie van de geallieerden te voorkomen. In dit hoofdstuk wordt, na een inleiding over het beleid dat de landelijke regering had gemaakt omtrent bestuur en opvang, ingegaan op welke wijze de gemeentelijke overheden de Joodse overlevenden opvingen en herdachten. Week dit af van de manier waarop zij andere lokale slachtoffers bejegenden of van het landelijk beleid? Daarna wordt beschreven in hoeverre er in de loop van de jaren is omgegaan met (het herdenken van) de Joodse slachtoffers in de verschillende gemeenten. Dit overzicht kan ook helpend zijn bij het beantwoorden van de laatste deelvraag van dit onderzoek.¹ Het verloop van het rechtsherstel over de Joodse onroerende goederen wordt beschreven in het volgende hoofdstuk.

Herstel van de volksgemeenschap

Al tijdens de oorlog had de Nederlandse regering in ballingschap voorbereidingen getroffen om te voorkomen dat er chaos zou uitbreken na de bevrijding. Door hen werd kapitein A. Fopma benoemd als militair commandant van Goeree-Overflakkee. Hij vertegenwoordigde namens de Binnenlandse Strijdkrachten het bevoegd gezag en dus kregen de burgemeesters op Goeree-Overflakkee van hem de eerste weken na de bevrijding dagelijks instructies. Wederkerig vroeg Fopma aan de burgemeesters om dagelijks rapport uit te brengen over de situatie in hun gemeente. Fopma werd bijgestaan door een 'raad van advies', waarin uit iedere plaats iemand afgevaardigd was. Daarnaast werd in iedere gemeente ook een 'commissie van advies en bijstand' gevormd uit lokale

¹ Namelijk: *Op welke wijze is de afgelopen jaren door andere gemeenten gereageerd op onderzoeksrapporten naar rechtsherstel bij vergelijkbare uitkomsten?* De uitwerking van deze deelvraag is niet opgenomen in deze gedrukte versie, maar is te lezen via <https://www.goeree-overflakkee.nl/onderzoek-rechtsherstel>

burgers, geselecteerd op dapperheid en onbesproken gedrag tijdens de oorlog. Zij adviseerden de burgemeester totdat er nieuwe verkiezingen konden plaatsvinden.

Al op 6 mei 1945 plaatste Fopma de Dirkslandse burgemeester Visscher onder huisarrest vanwege diens houding tijdens de oorlog. Dhr. Ottink nam de taak van waarnemend burgemeester van Dirksland op zich, tot de installatie van burgemeester Van Heyst op 10 november 1946.

De regering in ballingschap bedacht ook al tijdens de oorlogsjaren regelingen voor herstel en schade. Daarbij was slechts mondjesmaat ruimte voor maatwerk voor groepen die op een bijzondere wijze getroffen waren, zoals krijgsgevangenen en slachtoffers van de oorlog in Indië. Aan Joden als bijzondere slachtoffers werd vrijwel geen aandacht besteed.² Zo kwam er in de 'commissie oorlogsschaderegelingen voor kerkelijke gebouwen' geen vertegenwoordiger van de Joodse gemeenschap, hoewel geen ander kerkgenootschap zoveel schade aan kerkelijke gebouwen had geleden als juist de Joodse.³ Dit over het hoofd zien kwam enerzijds door het wrange feit dat te weinig Joodse vooroorlogse leiders de Holocaust hadden overleefd en hun zaak konden bepleiten. Anderzijds was in het naoorlogs Nederland vrijwel geen oog voor de ernst van de Jodenvervolging. Joden waren slechts één van de vele groepen die het moeilijk hadden gehad en men moest vooral geen uitzondering gaan maken door hen uitzonderlijk veel aandacht te geven, zo was de gedachte die breed leefde.⁴ Het ging de Nederlandse overheid om het herstel van de volksgemeenschap. Het benadrukken van uitzonderlijk leed en uitzonderlijke gevallen zou dit herstel juist tegenwerken. Dat er na de oorlog nog sprake was van stevig, zelfs van groeiend antisemitisme, werkte niet mee om in te zien dat Joden uniek leed was aangedaan tijdens de oorlog.⁵ Het besef dat de Holocaust van ongekende omvang en zwaarte was, kwam pas in de jaren zestig. Landverraders en collaborateurs kregen een vergoeding voor iedere dag dat ze gedetineerd waren, maar Joden en verzetsstrijders kregen niets voor hun periode in kampen of gevangenis, want de Nederlandse regering voelde zich niet aansprakelijk voor Duitse maatregelen tijdens de oorlog.⁶ Alleen als men duidelijk kon aantonen oorlogsslachtoffer te zijn, zag de regering het als haar taak om basisondersteuning te bieden. Dat predicaat kreeg je niet vanwege het enkele feit dat je als Jood de oorlog had overleefd. Zelfs het geïnterneerd zijn in een kamp was niet genoeg. Zo moesten Joden in Enschede naast het bewijs van hun internering met aanvullende bewijzen komen; 'om geen onderscheid te maken' hadden

2 Bossenbroek, *De Meelstreep*, 281-282.

3 Isaac Lipschits, *De kleine sjoa, Joden in naoorlogs Nederland* (Amsterdam 2001) 16.

4 Van Meurs, *Synthese*, 14.

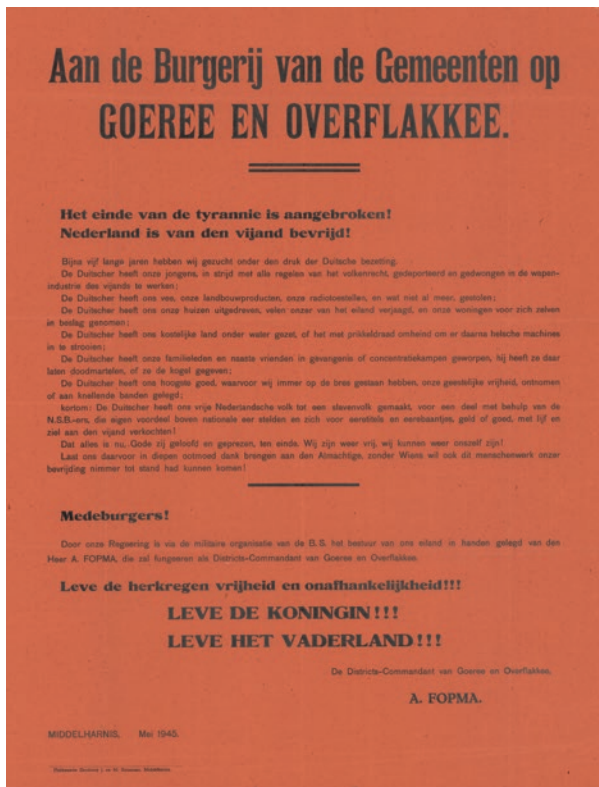
5 Zie hierover bijvoorbeeld Katja Happe, *Veel valse hoop. De Jodenvervolging in Nederland 1940-1945* (Amsterdam/Antwerpen 2018) 350-360.

6 Lipschits, *De kleine sjoa*, 21-22.

zij dezelfde bewijslast als bombardementsslachtoffers en tewerkgestelden.⁷ Internationaal stak Nederland op een ongunstige manier af voor wat betreft de repatriëring en opvang van de Joodse kampoverlevenden: traag, kil en bureaucratisch.⁸ Er is geen Joodse eilandbewoner die de deportatie naar concentratiekampen heeft overleefd, maar de hulp aan en aandacht voor de teruggekeerde onderduikers is in dit onderzoeksrapport wel meegenomen.

Openbare aandacht

Om te bezien of er aandacht was voor het leed van de Joodse inwoners op Goeree-Overflakkee zijn de belangrijkste bestuurlijke uitingen na de oorlog bekeken. Zo is daar de eerste publicatie van militair commandant Fopma.⁹

Proclamatie die direct na de bevrijding in alle dorpen op Goeree-Overflakkee werd gedaan.¹⁰

- 7 Bossenbroek, *De Meelstreep*, 374.
- 8 Citroen, *Het adres*, 579.
- 9 Streekarchief GO, collectie affiches Tweede Wereldoorlog.
- 10 Streekarchief GO, Collectie affiches Tweede Wereldoorlog.

Deze aankondiging werd in alle dorpen gepubliceerd en verspreid. Uit de tekst blijkt de opluchting dat de oorlog voorbij was. Het ontnemen van vee, radio's, woningen, vrijheid, de arbeidsinzet en de inundatie: het werd allemaal genoemd. Bij de uitgebreidheid van het benoemde leed valt op dat de Jodenvervolgning niet werd benoemd. Zoals in de inleiding beschreven: dat was kenmerkend voor de houding in Nederland kort na de oorlog.¹¹

Andere bronnen zijn de toespraken die de verschillende burgemeesters hielden bij hun herinstallatie of bij installing van de gemeenteraad. Daaruit blijkt hetzelfde: er werd teruggeblikt op een intensieve periode, waarin veel leed gezamenlijk was gedragen, waarin woningen werden verwoest en bezittingen afgenomen en mannen tewerkgesteld. Nu hoopte men samen de schouders er onder te kunnen zetten en verder te gaan. In geen enkele toespraak of terugblik van gemeenten werd het specifieke leed van de Joodse ingezetenen gemeld.¹²

Ook vanuit de samenleving werd kort na de bevrijding slechts zelden iets opgemerkt over de Jodenvervolgning. In *Opbouw*, het enige lokale krantje dat kort na de oorlog op Goeree-Overflakkee mocht verschijnen, werd slechts één keer enkele zinnen gewijd aan het Joodse leed: *'Rouw is er bij ons ook om onze Joodsche landgenooten, die met satanisch raffinement werden geplunderd en uitgemoord, waarbij zelfs de kinderen niet gespaard bleven. Wij zullen den gruwel van deze twintigsten eeuwse pogrom nooit kunnen vergeten.'*¹³ Kenmerkender is het herdenkingsgedicht van vijftien coupletten dat dhr. Den Eerzamen in mei 1946 publiceerde in zijn vaste rubriek in het *Eilanden-Nieuws*:

*Toen kwam de groôte ramp, het ongehoorde,
De jongen mannen moste onverwacht,
Nae Duusland toe. Wie kan het leêd verwoorde?
Uut hoeveel harten steeg een jammerklacht?*¹⁴

Ook in de kanselboodschap die in juni 1945 werd voorgelezen in de Rooms-Katholieke kerk in Middelharnis, werden Joden niet genoemd en heette de arbeidsinzet de ergste ramp: 'De ergste ramp kwam over ons, toen honderdduizenden met geweld gedwongen werden

11 Vergelijk bijvoorbeeld met deze landelijke proclamatie: <https://www.rijksmuseum.nl/nl/collectie/NG-1985-3-2>, die qua toon sterk overeenkomt en waarin evenmin de Joden als aparte groep worden genoemd. Zie ook Bossenbroek, *De Meelstreep*, 275-285.

12 Zie bijvoorbeeld Streekarchief 60, 2010-265 (Dirksland). Het niet-noemen van Joden in de eerste toespraak was ook landelijk geen uitzondering, blijkens Van Meurs, *Synthese*, 72.

13 www.krantenbankzeeland.nl/ *Opbouw*, 12 mei 1945, pagina 1. Zie ook het paper van Pieter Prins over de herdenkingen van de Holocaust, aanwezig in het Streekarchief. Pieter Prins, *Wij zullen den gruwel van deze pogrom nooit vergeten. Herinnering aan de Holocaust op Goeree-Overflakkee 1945-1995* (paper voor de MA cursus Memory of the Holocaust, UL, 2012). Ook Van Meurs, *Synthese*, 73 stelt dat er zowel in de landelijke, regionale als lokale kranten slechts sporadisch bericht werd over Joodse inwoners en hun lotgevallen.

14 NL-HaNA, 3.20.67, inv.nr. 1.

in Duitsland en in ons land voor den vijand te werken.’ Dat valt op, omdat blijktens het notulenboek van deze kerkelijke gemeente in de oorlog wel stelling was genomen tegen de anti-Joodse maatregelen. Onverschilligheid ten opzichte van de Joodse eilandbewoners hoeft dus niet de verklaring te zijn voor het niet benoemen van hun lot na de oorlog.¹⁵ Het werd vooral niet gezien als anders dan het lot dat alle Nederlanders had getroffen.¹⁶

Ondersteuning

Na de bevrijding werd dus dagelijks van de burgemeesters verwacht dat zij verslag uitbrachten aan de militair commandant van de situatie in hun dorp. Al op 9 mei berichtte de waarnemend burgemeester van Dirksland over een Joods pand, de slagerij van Meijer Cohen aan het Achterdorp 133.¹⁷ De huurder van het pand, slager Kaslander, had hem gevraagd aan wie hij nu de verschuldigde huur moest overdragen: oorlogskoper De Vos was immers een NSB'er en inmiddels geïnterneerd. Commandant Fopma reageerde dat betaling van de huur inderdaad maar opgeschort moest worden tot duidelijk zou zijn hoe deze oorlogskoop kon worden rechtgezet.

Begin juni deed dezelfde burgemeester poging om de koelinstallatie van slager Gazan, die afgevoerd bleek te zijn naar Ouddorp, weer terug te krijgen. Binnen een week

15 Streekarchief GO, 2815-2 (Notulenboek der R.K. Kerk te Sommelsdijk en Middelharnis), deel III. Ook van de Hervormde kerken uit Middelharnis, Dirksland en Sommelsdijk (waarvan de archieven veelal nog in particulier beheer zijn, m.u.v. Oude-Tonge) zijn de notulen geraadpleegd. Deze behelzen echter vrijwel geen verwijzingen naar de oorlogsomstandigheden, waarschijnlijk uit veiligheidsoverwegingen. Dit geldt ook voor de O.L.V. Parochie te Oude-Tonge. Hierna volgen enkele voorbeelden van stellingname van de R.K. Kerk in Sommelsdijk/Middelharnis t.o.v. anti-Joodse maatregelen. Op 10 september 1941 een brief dat men niet mag meewerken aan opgave van niet-arische kinderen, want 'de Kerk kent geen onderscheid van ras en bloed'. Maart 1942: Hang geen bordjes op 'voor Joden verboden', dat is antisemitisme. Kanselboodschappen m.b.t. anti-Joodse maatregelen zijn ook aanwezig, maar in het afleesboek niet genoteerd, wellicht ook vanwege veiligheid. De sacramenten werden geweigerd aan NSB'ers.

16 Een voorbeeld daarvan is ook te vinden in het verweer dat de Flakkeesse verzetsman Boomsma in 1947 schreef. Na de oorlog was er kritiek op zijn handelswijze. Een van de kritiekpunten was dat hij in 1937 een order voor het drukken van *Mein Kampf* had aangenomen. Elias Hartogs had hem er destijds in het openbaar op aangesproken. Boomsma herhaalde in zijn verweer zijn toenmalige antwoord aan Hartogs: 'Ik moet werk hebben voor mijn personeel, en trouwens, als ik dit boek niet druk dan is er altijd nog wel een joodse drukker te vinden, die dit boek zal willen drukken, als ze er maar aan verdienen kunnen.' Hij reflecteerde: 'Erg veel succes had ik niet bij de Flakkeeënaars met dit scherpe antwoord, doch het was nodig.' In 1947 zag hij er kennelijk nog geen bezwaar in deze repliek te herhalen. NL-HaNa, 3.20.67, archief dhr. Den Eerzamen, invent.nr 6a. Boomsma verdedigde zich o.a. met te zeggen dat hij het boek drukte om zo inlichtingen te winnen over de verhouding tussen Nederlandse nationaalsocialisten en de Duitsers, in opdracht van de Nederlandse geheime dienst. Bewijsstukken daarvan werden bij deze brief niet bijgeleverd, ik heb deze kwestie verder niet onderzocht. In het NIOD bevindt zich een uitgebreid manuscript van dhr. J. Boomsma, waarin hij zijn houding in de oorlog verdedigde en beschuldigingen weerlegde. NIOD, 249-0438A, inv.nr. a1 en a2.

17 Streekarchief GO, 2010-376 (Dirksland, rapport van burgemeester aan militair commandant 9 mei 1945, reactie 16 en 17 mei). De straatnaam Achterdorp en Paardemarktstraat werden steeds door elkaar gebruikt.

was dit geregeld.¹⁸ Philip Gazan had de oorlog niet overleefd, of zijn echtgenote Eva Gazan-Meuleman toen al teruggekeerd was uit de onderduik is niet duidelijk; vanwege het reisverbod naar en van Goeree-Overflakkee is de kans niet groot. Zij zette in ieder geval de zaak niet voort. Het zal waarschijnlijk de knecht, dhr. Lampert zijn, die dit verzocht had, aangezien hij de zaak overnam en dus niet specifiek bedoeld zijn als ondersteuning van een Joodse familie.

Jaap Cohen uit Oude-Tonge wilde al in de zomer van 1945 de slagerij van zijn vader aan de Kerkstraat herstarten en had daarvoor de winkelinventaris nodig, die tijdens de oorlog door De Vos was gebruikt. Er werd op 20 juli 1945 een akte opgemaakt waarin precies stond welke goederen Jaap Cohen in 'bruikleen' kreeg. De Vos beschuldigde later dat dit niet zorgvuldig was gegaan en dat er spullen waren ontvreemd, maar na onderzoek bleek zijn beschuldiging vals. Er was door de burgemeester in ieder geval wel voortvarend gehandeld om Jaap Cohen zijn zaak te kunnen laten herstarten.¹⁹

Hoe Eva Gazan-Meuleman vanuit haar onderduikadres naar Dirksland wist terug te keren, is onbekend. Het lijkt zeer onwaarschijnlijk dat zij hierbij hulp kreeg van de lokale overheid. Over organisatie van opvang en terugkeer van weggevoerde Joden ontbreekt in de gemeentelijke archieven ieder spoor, terwijl zeker in het Dirkslandse archief uit deze periode heel veel correspondentie over details bewaard is gebleven. Zoals gezegd in de inleiding: de landelijke overheid gaf er geen prioriteit aan en droeg ook de gemeenten hier geen taken voor op.²⁰ Het lijkt daarom een gerechtvaardigde conclusie dat er voor de terugkeer en opvang van Joodse overlevenden uit de onderduik door de gemeenten op Goeree-Overflakkee niets geregeld was.

Wanneer we terugkijken naar welke opvang en ondersteuning georganiseerd was, is het goed om te realiseren dat in 1945 de verzorgingsstaat nog niet was opgetuigd. Daarom is juist ook vergelijk met andere groepen in die tijd van belang. In het archief van de gemeente Dirksland is veel correspondentie uit 1945 bewaard. De waarnemend burgemeester bleek actief het goede te zoeken voor zijn burgers: hij inventariseerde bijvoorbeeld leegstaande huizen en verdeelde inventarissen om de woningnood te verhelpen. Er is ook interessante correspondentie bewaard gebleven over de steun aan oorlogsslachtoffers. Tijdens een bijeenkomst van het Districtsbureau Verzorging Oorlogsslachtoffers te Dordrecht op 10 september 1945 zou zijn afgesproken dat de steun zo ruim zou zijn, dat de slachtoffers er niets op aan te merken zouden hebben. De burgemeester trok al in november aan de bel, omdat de uitvoering naar zijn zin te traag verliep.²¹ De namenlijsten van wie in aanmer-

18 Streekarchief GO, 2010-376 (Dirksland, brief burgemeester aan burgemeester Ouddorp en v.v., 8,9,14 juni).

19 NL-HaNa, NBI Beheersdossiers, 2.09.16, inv.nr. 15.192113.

20 Slechts enkele gemeenten richtten toch een eigen loket op of organiseerden anderszins opvang voor Joodse overlevenden, zoals Utrecht, Maastricht en Ommen. Zie Van Meurs, *Synthese*, 73.

21 Streekarchief GO, 2010-376 (Dirksland, brief burgemeester aan Districtsbureau Verzorging Oorlogsslachtoffers)

king kwam voor geldelijke steun, zijn nog aanwezig in het archief. Eva Gazan-Meuleman ontbrak op alle lijsten. Aan familieleden van geïnterneerde NSB'ers werd wel een vergoeding uitgekeerd.²² Dit was volgens een wettelijke regeling, die de gemeente slechts uitvoerde. Opvallend is de vergoeding die werd toegekend aan hoteleigenaar Regter. Diens hotel was gevorderd door de *Wehrmacht* van december 1943 tot november 1944. Daarom schoot de gemeente nu 'wegens derving van inkomsten uit bedrijf' een bedrag van fl. 810,- in totaal voor, fl. 90,- per maand gedurende maart t/m november 1944. De gemeente kon dit bedrag declareren bij het commissariaat voor oorlogsschade.²³ In dit geval werd dus wel actief geijverd om door de bezetter geleden schade vergoed te krijgen.

Interessant is ook om te vergelijken met de houding van de gemeenten na de Watersnoodramp van 1953. In het college van B & W van Middelharnis werd toen gepleit voor een zeer coulante houding ten opzichte van de huurders van getroffen woningen: het advies aan de woningbouwverenigingen luidde om over de rampperiode geen huur te innen. De gemeente zou dit in ieder geval niet doen over de woningen die in haar bezit waren.²⁴ Hier bleek dus oog te zijn voor het persoonlijk leed boven het gemeentelijk kasboekje, voor bemoeienis en advies van de gemeente met eigendommen van andere instanties ten gunste van haar burgers.

Huur

Na de bevrijding was Elias Hartogs alweer snel actief met het opstarten van zijn juwelierszaak in Middelharnis.²⁵ Het winkelpand was hier echter niet voor beschikbaar, Hartogs moest vanuit zijn woonhuis werken. Op 30 juni 1945 plaatste hij twee berichten in het lokale krantje *Opbouw*: een bedankje voor het meeleven na zijn terugkeer en de begrafenis van zijn vrouw én een bericht dat voorlopig vanuit zijn woonadres weer reparaties werden verricht. In de kolom ernaast stond een bericht van de dienst Landbouwherstel, gevestigd in de juwelierszaak van Hartogs.

De oorlogskoper van het winkelpand had dit verhuurd aan de Dienst Landbouwherstel, een dienst die in 1944 was opgericht om de landerijen te herstellen en de agrarische schade als gevolg van oorlogshandelingen te vergoeden.²⁶ Dit was met medeweten van de gemeente, die dit pand ook na de oorlog nog een tijdlang huurde (zie hoofdstuk 5). Ook nadat de Dienst Landbouwherstel werd omgezet in het Bureau Ontruiming, bleef

22 Streekarchief GO, 2010-376 (Dirksland, brief burgemeester aan militair commissaris te Brielle, 23 augustus 1945).

23 Streekarchief GO, 2010-376 (Dirksland, brief van burgemeester 20 december 1945).

24 Streekarchief GO, 2001-15 (Middelharnis, notulen college B & W, 1955-1958).

25 Dat blijkt ook uit de diverse getuigenissen in het proces van Korvink. NL-HaNa, NBI, Beheersdossiers, NBI 2.09.16.08, inv.nr. 115811.

26 Zie voor de instelling van deze bureaudienst de brief hierover aan gemeente Dirksland, Streekarchief GO, 2010-374 (Dirksland, correspondentie 1944).

Voor de vele bliken van belangstelling ondervonden bij de teraardebestelling van mijn onvergetelijke echtgenoot en bij mijn terugkeer te Middelharnis, betuig ik bij deze mijn oprechten dank.

E. HARTOGS.

HEROPENING
binnen enkele dagen van den
Veerdienst op Brabant
met de Veerboot Van der Schuijt.
Tijdelijk zal gevaren worden van
Dintelsla naar Den Bommel v.v.
Nadere aankondiging met dienstregeling
volgt.
Stichting Veerverbinding
„Flakkee—Noord-Brabant“.

Zomerinwisseling Vacantiebons
Op Woensdag en Donderdag 4 en 5 Juli
des 's middags van 2—5 uur en des 's avonds
van 6—9 uur, bij A. v. d. DOEL van
Aeressestr. 148 Sommelsdijk; en bij L.
WITVLIET, Burgemeester Zaanijlaan
772, Dirksland; onopgeplakte bonnen of
door elkander opgeplakte bonnen worden
geveerd.
De uitbetaling geschiedt op 1 en 2 Aug.
op de zelfde plaats en zelfde uren tegen
ontvangbewijs bij inlevering verkregen.
A. v. d. DOEL.

Geachte Cliënte!
Dair mijn bediende uit Duitschland
is terug gekeerd, zijn wij weer in staat
zood's voorheen
aan huis te bezorgen.
Beleefd aanbevelend,
M. derne Slagertj
M.L. VAN SPLUNT, R-Middelharnis

Middenstandscursus „Dirksland“.
OUDE EN NIEUWE LEERLINGEN
kunnen zich nog opgeven.
Liefst aanmelding voor 1 Juli.
R. J. TRIEMSTRA,
Eemalaan A 348, Dirksland.

Voor
WASCHKUIPEN, WASCHTOBBEN,
Emmers, Baby-bakken, afwaschbakjes
enz., naar N. SMIT, Gelddijk A 564,
DIRKSLAND.
4—1 Beleefd aanbevelend.

DAMES
stelt U prijs
op een goede Permanent,
laat dan Uw haar behandelen door
H. J. SPAAN
Ged. DAMES- EN HEEBENKAPPER
DIRKSLAND
Gelieve tijdig te bespreken.

Bij deze berichten wij U, dat wij
a s voorheen in staat zijn uw reparatie-
n met de meeste zorg te kunnen
behandelen, zoowel aan gouden en
zilveren voorwerpen alsook horlo-
ges. Ook hopen wij binnenkort enkele
artikelen te kunnen leveren.
De Heer H. v. d. GIJZE hoopt U als
vroeger te bezoeken. Voorlopig Adres:
Verlengde Hoflaan 3 — Middelharnis
Aanbevelend,
E. HARTOGS.

H. H. Landbouwers,
Loondorssers en Ploegers.
Zoodels voorheen, kunt U, uw aankoop-
vergunningen voor Tractoren en Land-
bouwwerktuigen afgeven bij UW HAN-
DELAAR in Landbouwwerktuigen enz.
Wij houden ons beleefd aanbevelen
deze aankoopvergunningen van U te
mogen ontvangen en zullen deze zaken
zoo spoedig mogelijk voor U trachten af
te handelen, zoodels van ouds bekend.
Ook hopen wij weer spoedig Landbouw-
wagens te gaan fabriceren.
LANDBOUWSMEDIJ,
Fa J. J. C. DE LIGNIE, Dirksland.

BUTAGAS!!
In verband met de mogelijkheid, dat
zeer spoedig Butagas beschikbaar komt,
verzoek ik aan al mijn bonne's ten spoed-
digste hun ledige flesschen aan mij op te
zenden:
D. STRUIJK
BUTAGAS CENTRALE
Iste Weistraat B 193 — Middelharnis

Zaadteelt.
Telers gevraagd
voor diverse koolsoorten,
koolrapen en rapzaad
voor de N. V. Zaadhandel
v/h Gebr. v. Namen te Dordrecht.
Vert. W. K. HAMEETEMAN
Voorstraat 104, Nieuwe Tonge.

Dienst Landbouwherstel.
Belangrijke mededeeling.
Door deze deelen wij U mede, dat
dezer dagen (te beginnen WOENSDAG,
4 JULI a.s. en zoo vervolgens) de
vervoerbosten der Februari—Maart 1944-
evacuatie betaald zullen worden.
Iedereen, waarvan ons de gegevens
bekend zijn, zullen wij tijdig oproepen
voor de uitbetaling. Dringend wordt
men verzocht zich sijn aan dag en
uur van opoeping te houden. Dan kan
alles het vlugst afgewerkt worden.
Diengeen, die nog geen opzave ver-
strekst hebben, gelieven dit als nog vóór
WOENSDAG, 4 JULI a.s. schriftelijk
te doen.
Rijders, die nog niet door de geëva-
cuerden betaald zijn en nog geen reke-
ning bij ons ingediend hebben, gelieven
eveneens vóór WOENSDAG, 4 JULI
a.s., hiervan de rekeningen bij ons in
te dienen.
Na genoemden datum kunnen wij
voor geen betaling van dergelijke reke-
ningen meer instaan.
DIENST LANDBOUWHERSTEL
Zandpad B269, Middelharnis - Tel. 25.
Per 1 JULI a.s. staan wij weer met
onze **valkennis** ter Uwer beschik-
king.
Smederij L. HANSON - Ouddorp
LANDBOUW WERKTUIGEN enz.
aan onze Adverteerders.

In v
9 Juli
tingen
Hie
van 2
dienst
Dez
MIDI
Dez
A. S.
ZAKI
Vana
in wer
ZAKK
maken.
oorlog
Vlug
Beheerd
Wij
Uw bes
PONGEN
schuren
voor B
Voor
E
Volmar
Te
Een Sl
ook te
motor
Adres
koop. F
dijk 41
T
Pakhuis
Dirksland
A
B
I. V
Dee
Belas
huur
hypot
en v

Deel van een pagina van Opbouw, editie 30 juni 1945. Opbouw was een lokaal krantje met voornamelijk advertenties, dat na de oorlog enkele jaren verscheen. Op dezelfde pagina waarop Hartogs bedankte voor de steun na zijn terugkeer en de herbegravenis van zijn vrouw, stond een bericht dat de reparaties weer startten vanaf Hartogs' woonadres. Het winkelpand op Zandpad B269 werd bezet door de Dienst Landbouwherstel, zo blijkt uit de kolom daarnaast.

men gebruikmaken van het pand van Hartogs.²⁷ Blijkens de woningkaart bewoonde de inspecteur van het bureau Ontruiming tot april 1946 het pand.²⁸ Of hierover met Hartogs was overlegd is, is niet meer te achterhalen; er werd in ieder geval geen notitie van gemaakt in collegenotulen en er is geen huurovereenkomst bewaard gebleven.

De huur van het winkelpand van familie Cohen aan de Voorstraat in Dirksland door gemeente Dirksland werd in de loop van 1945 opgezegd; de bewaarschool die in het pand gevestigd was, kon weer naar haar eigen pand terug. Het pand van de familie Cohen aan de Boezemweg was in de oorlog gekocht door fotograaf Rotsma en verhuurd aan de vertegenwoordiger van het Arbeidsbureau, die hier ook kantoor hield.²⁹ Deze verhuur werd gecontinueerd tot februari 1948.

Het huren van Joodse panden tijdens de oorlog werd door veel meer gemeenten gedaan dan het aankopen van panden. Of Joodse eigenaars of hun nabestaanden hierover na de oorlog inspraak in hadden, is slechts zelden duidelijk. Op Goeree-Overflakkee is er in ieder geval niet uitgebreid gecorrespondeerd over de wenselijkheid ervan. Van Meurs stelt in zijn *Synthese* dat het vrijwel onmogelijk is om te achterhalen hoe huurovereenkomsten tot stand zijn gekomen. *Wat wel steeds opvalt, aldus Van Meurs 'is, dat gemeenten bij koop na de bevrijding op geen enkele manier het bijzondere slachtofferschap van Joodse eigenaren lieten meewegen in hun belangenafweging en onderhandelingspositie. Dat sluit niet uit dat een gemeentebestuur wel handelde uit een algemeen belang van die gemeente en haar inwoners. Ook gemeenten hadden na de oorlog kantoor- en opslagruimte nodig, of zochten vastgoed voor andere belangrijke voorzieningen.*³⁰

Herdenkingsplaatsen

De Joodse overlevenden trokken vroeger of later allemaal van het eiland weg: Elias Hartogs en Eva Gazan-Meuleman al kort na de oorlog, Jaap Cohen na de Watersnoodramp en Deborah Rood in 1955. Clara Vroegindewij-Haagens, die als gemengd gehuwde Joodse de oorlog in Dirksland had overleefd, verliet later ook het eiland met haar kinderen. Clara Amalia Haagens werd door familie in Oud-Beijerland opgevangen, Henk Benno bleef op zijn onderduikadres in Friesland.

Op de begraafplaatsen na resten er vrijwel geen tastbare herinneringen meer aan deze gemeenschap op het eiland. De synagoge werd verkocht en al binnen enkele jaren

27 Streekarchief GO, 2010-376 (Dirksland, bekendmaking van Fopma).

28 Streekarchief GO, 2020 (Middelharnis, woningkaart Zandpad 70).

29 Streekarchief GO, 2010 (Dirksland, woningkaarten en bevolkingsadministratie).

30 Van Meurs, *Synthese*, 50-51.

gebruikt als ijssalon. Dat is weinig kies, maar het kon nog erger: in Groningen werd het rabbinaatshuis ingericht als bordeel.³¹

Overlevende Deborah Rood schreef erover in 1989: *'Toen ik na de oorlog in Middelharnis terugkwam, had ik niets meer. Ik was al mijn bezittingen kwijt en moest weer helemaal opnieuw beginnen. In mijn huis en in mijn winkel, die ik voor de oorlog samen met mijn zuster dreef, zaten vreemde mensen. Ik wilde de synagoge bezoeken, maar ik kon niet naar binnen. Korte tijd later werd er een ijssalon in gevestigd. Ik kon dat niet begrijpen.'*³²

Kort na de verhuizing van Deborah Rood werd in Middelharnis een monument opgericht op de Joodse begraafplaats, ter nagedachtenis aan de Joodse slachtoffers van het eiland. Het initiatief hiervoor kwam van Jacques Ernest Hartogs uit Arnhem. Zijn vader David overleed in de oorlog, kort nadat hij zijn juwelierszaak uit Middelharnis had verkocht. De kosten voor het monument werden betaald door Joodse overlevenden met banden met het eiland. Hartogs vroeg de gemeente Middelharnis om de kosten voor de fundering van het monument (fl. 160,-) te betalen en daartoe was het college inderdaad bereid.³³ Bij de onthulling waren Joodse nazaten en veel burgers uit Middelharnis aanwezig. De burgemeester van Middelharnis voerde ook het woord. Het monument op de Joodse begraafplaats was het tweede oorlogsmonument dat op Goeree-Overflakkee geplaatst werd; in 1953 was in Middelharnis een algemeen oorlogsmonument onthuld. In andere dorpen lieten de monumenten nog decennia op zich wachten. De Watersnoodramp en de daaropvolgende wederopbouw vroegen eerst alle aandacht.

In 1967 werd er voor het eerst in het *Eilanden-Nieuws* aandacht geschonken aan het lot van de Flakkeese Joden. Dit liep parallel aan de groeiende aandacht die landelijk ontstond voor de Nederlandse Jodenvervolgung, vanwege het verschijnen van Pressers *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom (1940-1945)*. De hoofdredacteur van het *Eilanden-Nieuws*, dhr. De Waal, zocht contact met de burgemeesters van de Flakkeese dorpen waar Joden woonden, om zo de gegevens omtrent hun overlijden helder te krijgen. Dat resulteerde in het eerste overzicht van alle omgebrachte Joden en een serie artikelen over Joodse families op Goeree-Overflakkee en hun lot tijdens de oorlog.

Twintig jaar later verscheen er weer een serie over Flakkeese Joodse families in dezelfde krant. Deze artikelen riepen opnieuw reacties op: ingezonden herinneringen en foto's die uiteindelijk tot een expositie in het Streekmuseum leidden. In zijn onderzoek naar

31 Duijvendak, *Lege plekken*, 63. De synagoge in Brielle was tijdens de oorlog pakhuis van de Duitsers en na de oorlog huurde de gemeentelijke dienst Landbouwherstel het gebouw als opslagplaats. Riet de Leeuw van Weenen - van der Hoek, *Joods leven binnen de vesting Brielle 1699 -1942* (Zuidland 2022) 464.

32 Both, *Een verdwenen gemeenschap*, 219.

33 Streekarchief GO, 2001-962 (Middelharnis, dossier Joodse begraafplaats).

Het monument op de Joodse begraafplaats te Middelharnis.

de herinnering van de Holocaust op Goeree-Overflakkee laat Pieter Prins zien dat deze expositie in de landelijke Joodse pers minder welwillend werd ontvangen dan de onthulling van het monument: er was groeiend besef dat de Holocaust had kunnen plaatsvinden dankzij de medewerking van lokale veldwachters, burgemeesters en burgers.³⁴ Op de expositie werd hier ook aandacht aan besteed, door het tonen van documenten uit het gemeentelijk archief waaruit deze medewerking bleek.

Begin jaren negentig publiceerde David Hoogzand een boek over de Tweede Wereldoorlog op Goeree-Overflakkee, *Blijvend gedenken*. Aan het lot van de Flakkeese Joden is een apart hoofdstuk gewijd. Hun namen werden niet opgenomen in het overzicht van slachtoffers aan het eind van het boek, maar wel in het bewuste hoofdstuk over het lot van de Joden.

In de 21^e eeuw kwamen er meer herinneringsplaatsen. Zo kregen de drie Joodse begraafplaatsen een informatiepaneel. Restauratie van de zerken werd uitgevoerd door de Lions Goeree-Overflakkee. De gemeenten zorgen voor onderhoud van het groen op de begraafplaatsen.³⁵ De Dirkslandse Piet de Man nam het initiatief voor het leggen van *Stolpersteine* en heeft zich samen met zijn vrouw Janny de Man-Kaptein jarenlang onaflatend en onvermoeibaar ingezet voor het verzamelen van informatie en fondsen en de verdere organisatie. De financiering van de struikelstenen kwam vanuit het Paul van Hessenfonds. Paul van Hessen had als Joodse ondernemer eerder een darmverwerkingsfabriek in Sommelsdijk.

In 2016 werden de laatste struikelstenen gelegd. In het *Eilanden-Nieuws* werd nadien nog enkele keren aandacht besteed aan de Joodse gemeenschap op Goeree-Overflakkee. Zo werd bijvoorbeeld Jolanda van Rij geïnterviewd naar aanleiding van het boekje dat zij schreef over het leven van haar moeder, Clara Amalia Haagens (*Mijn moeder, het bonuskind. Een zoektocht naar de jeugd van mijn moeder*). Een aantal van de artikelen uit het *Eilanden-Nieuws* is opgenomen in het boek van Jan Both over de Joodse gemeenschap

34 Prins, *Wij zullen den gruwel van deze pogrom nooit vergeten*, 14.

35 Zie www.paulvanhessenfonds.nl.

Struikelsteen voor Anna Haas-Franken voor 'Sonnevanck', de woning in Ouddorp waarvandaan mevr. Haas is gedeporteerd.

op Goeree-Overflakkee, dat in december 2023 is verschenen. Het kreeg de treffende titel 'Een verdwenen gemeenschap.'

Op de website van stichting WO2GO is een pagina gereserveerd voor het verhaal van de Joodse gemeenschap. Dit verhaal is nog niet geschreven. Door lokale scholengemeenschappen en basisscholen wordt incidenteel op eigen initiatief aandacht gegeven aan de lokale Jodenvervolging. Hiervoor bestaan geen lokale lespakketten.

Samenvattend

'U wordt door niemand verwacht', zo kreeg een kampoverlevende van een ambtenaar te horen toen zij op Amsterdam Centraal terugkeerde uit Oost-Europa.³⁶ Het is een kenmerkende uitspraak. Op Goeree-Overflakkee lijkt er weinig uitzondering te zijn op het landelijke beleid. Vanuit de gemeenten was er geen speciaal beleid of extra aandacht voor de enkele Joodse overlevenden. Gemeente Middelharnis continueerde na de oorlog de verhuur van een Joods pand en vestigde hierin zelfs een nieuw ambtelijk bureau en ook gemeente Dirksland continueerde nog enkele maanden de huur van een Joods pand. In hoeverre de Joodse eigenaren hier inspraak in hadden, is onbekend.

Het gebrek aan aandacht schrijnde bij de Joodse overlevenden, ook al was dit het landelijk beeld. Joodse nazaten zorgden zelf al vroeg voor een monument en vonden dit toen vanzelfsprekend. Na de eeuwwisseling waren er initiatieven om de Flakkeese Joden meer zichtbaar te maken. Desgevraagd ondersteunde de gemeente projecten ook financieel. Er is geen eigen gemeentelijk initiatief op dit gebied.

³⁶ Het werd de titel van een boek van journalist Michal Citroen over de naoorlogse opvang van Joodse Holocaustoverlevenden. Michal Citroen, *U wordt door niemand verwacht. Nederlandse Joden na kampen en onderduik* (Amsterdam 2021).

Hoofdstuk 7: Rechtsherstel

In dit hoofdstuk wordt beschreven hoe na de oorlog met de Joodse onroerende goederen is omgegaan.¹ Eerst volgt een uitleg over de ‘spelregels’ van het rechtsherstel, die al tijdens de oorlog door de regering in een Koninklijk Besluit waren vastgelegd. Daarna volgt een overzicht van het rechtsherstel over alle Joodse percelen op Goeree-Overflakkee en wordt op een aantal casussen ingezoomd. Ook de teruggave van de roerende goederen wordt besproken. Omdat de rol van de bewindvoerder bij het rechtsherstelproces heel belangrijk was, wordt daar in een aparte paragraaf aandacht aan besteed. Als laatste wordt de vraag beantwoord hoe de gemeenten op Goeree-Overflakkee zijn omgegaan met het innen van de lokale belastingen bij de Joodse burgers en/of hun nazaten.

Besluit Herstel Rechtsverkeer E100

In het naoorlogse proces van rechtsherstel werd het voorjaar van 1943 gehanteerd als scheidslijn waarna kopers niet meer als ‘te goeder trouw’ konden worden beschouwd. Vanaf dat moment werd als algemeen bekend verondersteld dat de bezetter Joods onroerend goed liquideerde en dat na de oorlog de hier uit volgende verkopen zouden worden teruggedraaid. In september 1944 stelde de Nederlandse regering in Londen het ‘Besluit Herstel Rechtsverkeer E100’ vast, waarin de grondregels van het naoorlogs rechtsherstel werden vastgelegd. Het rechtsherstel werd in dit besluit ingericht als een verzoekprocedure: het initiatief ertoe diende te komen van Joodse eigenaren, hun erfgenamen of bewindvoerder.² Als de oorlogskoper besloot om dwars te liggen, vertraagde het proces sterk. Er moest sowieso worden uitgezocht wat de oorlogskopers hadden verbouwd en verhuurd. Door deze ingewikkelde regels duurde het rechtsherstel vaak jaren. Al die tijd moest de bewindvoerder worden betaald vanuit het vermogen van de Joodse eigenaar. Daarnaast waren de verervingsregels immens ingewikkeld. Dat kwam omdat de verantwoordelijk minister op advies van de commissie voor privaot- en strafrecht weigerde om voor alle vermoorde Joden één vaste datum van overlijden te kiezen (bijvoorbeeld 5 mei 1945). In plaats daarvan moest voor ieder slachtoffer afzonderlijk eerst de overlijdensdatum worden vastgesteld – wat in veel gevallen niet meer mogelijk

1 Met uitzondering van de landbouwgronden, omdat deze percelen al zijn besproken in hoofdstuk 5.

2 Zie voor het gebruik van deze term of die van beheerder de paragraaf over de bewindvoerder later in dit hoofdstuk.

bleek, zodat men dan koos voor het eind van de maand waarin men gedeporteerd werd. Daarna pas kon de volgorde van vererving vastgesteld worden.³

Met Besluit E100 werd ook een orgaan in het leven geroepen voor het uitvoeren van het rechtsherstel, de Raad voor het Rechtsherstel. Deze Raad kreeg ruime bevoegdheden om naar eigen inzicht in te grijpen in alle door de bezetter geschonden rechtsverhoudingen. Een van de afdelingen van deze Raad was de afdeling Beheer, waaronder het Nederlands Beheersinstituut (NBI) viel. Het NBI werd belast met het beheren van vermogens van zowel slachtoffers als van landverraders. Beheerders kregen ieder jaar voor hun werkzaamheden 0,25 procent van het vermogen dat zij beheerden, ongeacht de omvang van die werkzaamheden. Zo betaalden Joodse eigenaren mee aan het beheer van hun goederen, zonder dat ze hier zelf om gevraagd hadden.⁴

Het doel van het rechtsherstel was het herstellen van de vooroorlogse situatie met betrekking tot eigendommen van vastgoed. Schadevergoeding of compensatie was nadrukkelijk geen doel: het ging om restitutie en de Joodse eigenaar diende geen winst te behalen via de minnelijke schikking.⁵ Het algemeen belang stond centraal, en dus werd bewust niet voorzien in aparte regelingen voor groepen die bijzonder hadden geleden onder de Duitse terreur. Voor collaborateurs golden zelfs dezelfde regels van vermogensrechtsherstel als voor oorlogsslachtoffers. Wenselijk was dat het rechtsherstel zoveel mogelijk via een minnelijke schikking gebeurde, d.w.z. zonder tussenkomst van een rechter.⁶ Zo'n schikking resulteerde in een notariële akte van teruggaaf, waarmee de eigendomssituatie van voor de roof hersteld werd. Veelal betaalden de Joodse eigenaren de vaste lasten – belastingen – terug aan de oorlogseigenaren, evenals de kosten van eventuele verbouwingen en onderhoud. De opbrengsten van huren uit de oorlogsjaren kregen zij op hun beurt terug van de oorlogskoper. Zodra de minnelijke schikking was ondertekend, was het rechtsherstel afgerond en werd in het Kadaster het pand weer op naam van de oorspronkelijke eigenaar of erfgenamen gezet. Wanneer de partijen er

3 Of er over iedere vererving successierechten betaald dienden te worden is niet helemaal duidelijk. Lipschits, *De kleine sja*, 153, citeert de commissie die het wetsvoorstel maakte: 'Dit [het kiezen van één overlijdensdatum] nu acht de commissie onder geen beding geoorloofd. Zulk een onderscheid mag de Nederlandse wetgever niet maken, zelfs niet indien het zou dienen om de gevolgen van een gelijk onderscheid, door de Duitsers gemaakt, te regelen. Hoe zou men trouwens moeten uitmaken, wie als Jood moet worden aangemerkt en wie niet? Men kan toch niet wensen dat de Nederlandse overheid daarvoor de Duitse regels en de Duitse praktijk gaat toepassen?' Lipschits concludeert dat de overheid hiermee opnieuw niet wilde inzien dat Joden niet als Nederlanders, maar als Jóden door de Duitsers waren vervolgd en daarom andere regels nodig hadden voor het rechtsherstel dan andere Nederlanders. Rechtsfilosoof Wouter Veraart stelt in zijn proefschrift dat het successierecht bij de tussenovergangen wel kon worden kwijtgescholden. Het is onduidelijk óf en in hoeverre dit gebeurd is. Wouter Jan Veraart, *Ontrechting en rechtsherstel in Nederland en Frankrijk in de jaren van bezetting en wederopbouw* (Proefschrift Erasmus Universiteit Rotterdam, 2005), p. 71-72.

4 Vos, *Lochem*, 30.

5 Te Slaa, *Den Haag*, 57.

6 Vos en Ter Braake, *Rechtsherstel*, 29.

niet uitkwamen en een minnelijke schikking niet mogelijk bleek, kwam men terecht bij de afdeling Rechtspraak. Tegen de uitspraak die deze afdeling deed, was geen hoger beroep mogelijk.⁷

In het hele rechtsherstelproces was er een belangrijke rol weggelegd voor notarissen. Zo konden zij betrokken worden als beheerder of bewindvoerder, werden ze als notaris-bemiddelaar betrokken bij het opstellen van de akte van rechtsherstel, en konden zij ook als gedelegeerde van de Raad deze akte accorderen. Het is opvallend dat notarissen zo'n grote rol kregen, omdat juist deze beroepsgroep tijdens de oorlog nauw betrokken was bij de uitvoering van het onrecht.⁸

Naast rechtsherstel over onroerende goederen konden Joden, net als andere oorlogsslachtoffers, over andere geleden schade proberen een vergoeding te krijgen. Zo konden men bij de Schade Enquête Commissie (SEC) een claim indienen voor in beslag genomen meubilair. Deze SEC was er voor alle oorlogsgetroffenen, ook voor NSB'ers wiens huisraad bij hun internering in beslag was genomen. De schadevergoeding die Joden kregen, was gebaseerd op de (lagere) prijzen van 10 mei 1940. Bovendien was er een post voor afschrijving. De schadevergoeding voor NSB'ers was echter gebaseerd op de hogere prijzen van 1946, zonder een post voor afschrijving. Een rekensom leert dat als beiden in bijvoorbeeld 1935 dezelfde nieuwe meubels hadden gekocht, de NSB'er daarvoor naoorlogs veel meer vergoed kreeg dan de Jood.⁹ Het archief van de SEC is grotendeels verloren gegaan, dus conclusies trekken over hoe volledig de schadevergoedingen waren, is onmogelijk.¹⁰ Er wordt wel in een aparte paragraaf aandacht besteed aan de contanten en meubels die waren onder gebracht bij bekenden, omdat dit ook een duidelijk beeld geeft van de moeiten waarmee nabestaanden te maken kregen in de naoorlogse jaren.

7 Bossenbroek, *De Meelstreep*, 383.

8 Aldus Raymund Schütz, *Achter gesloten deuren. Het Nederlandse notariaat, de Jodenvervolging en de naoorlogse zuivering* (TvG, 123.1) 4.: 'In november 1945 werd met het wetsbesluit F 272 het rechtsherstel van onroerende goederen bij een speciale afdeling van de Raad voor het Rechtsherstel, de Afdeling Onroerende Goederen, neergelegd. Deze afdeling besteedde het rechtsherstel uit aan de Broederschap. Gedelegeerden (notarissen, die ook belast konden worden met een vorm van rechtspraak) dienden de rechtsherstelverzoeken te verdelen over de notarissen-bemiddelaars. Gedelegeerden dienden ook toezicht te houden op de uitvoering. De verzoeker kon hoger beroep instellen bij de Afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel, een onafhankelijke rechter, als hij het voorstel van de notaris-bemiddelaar afwees. De uitvoering van het rechtsherstel en het toezicht daarop werden uitbesteed juist aan de beroepsgroep, die een wezenlijke functie had vervuld bij het ontstaan van dat onrecht.'

9 Lipschits, *De kleine sjoa*, 22.

10 Incidenteel is er wel een bedrag genoteerd dat werd uitgekeerd voor huisraadschade. Zo kregen de nazaten van Bernard Haagens bijvoorbeeld fl. 1852,- hiervoor. NL-HaNa, NBI Beheersdossiers, 2.09.16.06, inv.nr. 84811. Er zijn echter te weinig vermeldingen om te concluderen of dit structureel gebeurd is en in hoeverre dit afweek of overeenkwam met wat niet-Joodse burgers vergoed kregen aan oorlogsschade aan het huisraad.

Rechtsherstel over onroerende goederen

In de volgende tabel is te lezen op welke wijze het rechtsherstel over onroerende goederen op Goeree-Overflakkee tot stand is gekomen en wanneer de overdrachtsakte is getekend.

	Plaats	Joodse eigenaar	Adres	Wijze van rechtsherstel	Koper
1.	DLD	E. Cohen-van Leeuwen	Voorstraat A179	Minnelijke schikking	J. de Vos
2.	DLD	M. Cohen	Boezemweg A 262	Minnelijke schikking augustus 1947	J. Rotsma
3.	DLD	M. M. Cohen	Paardenmarktstraat A133 ¹¹	Minnelijke schikking mei 1947	J. de Vos
4.	DLD	Ph. Gazan	Straatdijk A388	Minnelijke schikking, februari 1952	C. van Wezel
5.	DLD	Ph. Gazan	Tuinstraat A 488	Geschil, uitspraak augustus 1955	A.W. Korvink
6.	MH	Joodse gemeente	Zandpad 282 en 281	Minnelijke schikking, oktober 1947	J. Rotsma
7.	MH	H. Gazan	Westdijk B322	Minnelijke schikking, november 1947	J. Rotsma
8.	MH	Gebr. Haagens	Westdijk B324	Minnelijke schikking, februari 1952	C. van Wezel
9.	MH	D. Hartogs	Westdijk B330	Geen rechtsherstel nodig	Iz.C. Bolle
10.	MH	E. Hartogs	Zandpad B269	Minnelijke schikking, juni 1948	L. Gouswaart
11.	MH	E. Hartogs	L. Bouwmeesterplein C165	Minnelijke schikking, juni 1948	J. Rotsma
12.	MH	E. Hartogs	Verlengde Hoflaan 3-4-5	Minnelijke schikking, november 1947	J. Rotsma
13.	MH	J.E. Hartogs	Emmalaan 61-62	Minnelijke schikking, december 1947	A. Rietveld
14.	MH	D. Polak	Zandpad B304	Minnelijke schikking, december 1951	C. van Wezel
15.	MH	H. Polak	Eendrachtstraat 52	Rechtsherstelverzoek ingetrokken – geen rechtsherstel?	G. Mooiweer
16.	MH	L. Polak	Zandpad B235	Minnelijke schikking, april 1948	J. Rotsma
17.	MH	M. Polak	Westdijk B296	Minnelijke schikking, maart 1957	J. de Vos

¹¹ In de *Verkaufsbücher* en in de kadastrale leggers staat Paardenmarktstraat, in de naoorlogse dossiers werd vaker Achterdorp gebruikt, zoals de straat tegenwoordig heet. Dat het om hetzelfde pand gaat, blijkt uit de ongewijzigde kadastrale aanduiding.

	Plaats	Joodse eigenaar	Adres	Wijze van rechtsherstel	Koper
18.	MH	L. Polak en M. Polak	Nieuwstraat B16	Minnelijke schikking, augustus 1948	A. W. Korvink
19.	MH	B. Rood	Zandpad B274	Minnelijke schikking, maart 1951	A.W. Korvink
20.	MH	B. Rood	G. Cornelisstraat C212	Minnelijke schikking, juni 1953	1.G. Mooiweer 2.C.G. van Assen
21.	MH	L. Rood	Hobbemastraat B123	Minnelijke schikking, november 1947	J. Rotsma
22.	SD	I. en A. Gazan	Westdijk A304	Minnelijke schikking, juli 1957	P. van Kassel
23.	SD	I. en A. Gazan	Oudelandsdijk A374 ¹²	Minnelijke schikking, juli 1957	G.L. Born
24.	SD	J.L. Hammelburg	Marktveld A45	Rechtsherstelverzoek ingetrokken-geen rechtsherstel?	G. Mooiweer
25.	OD	A. Haas-Franken	Oude Nieuwe-landscheweg 75b	Gegevens ontbreken	A.W. Korvink
26.	OT	C. Cohensius	Molendijk 70	Minnelijke schikking, april 1947	J. de Vos

Verloop van het rechtsherstel op Goeree-Overflakkee

Zoals uit de tabel blijkt, duurde het jaren voordat het rechtsherstel was afgerond. De enkele overlevenden hadden veelal wel snel beschikking over hun eigen woning, ook als het rechtsherstel formeel nog niet was afgerond. Dat gold niet voor de panden die eigendom waren van familieleden. Zo kreeg Debora Rood na haar terugkeer in 1945 direct toegang tot de woning aan het Zandpad waar zij met haar zus gewoond had. De woning van haar broer Louis Rood stond echter pas in 1948 tot haar beschikking.¹³ Dat gold ook voor Elias Hartogs: zijn eigen woning aan het Louis Bouwmeesterplein kon hij direct betrekken, andere panden die zijn eigendom waren, maar verhuurd werden aan anderen, stonden niet direct tot zijn beschikking. De verschuldigde huren werden wel aan hem afgedragen.¹⁴

12 De *Verkaufsbücher* schreven hier Oudedijk, maar de straat heet Oudelandsdijk en staat ook zo in de akte vermeld.

13 NL-HaNa, NBI Beheersdossiers, 2.09.16.08, inv.nr. 115811.

14 Dat blijkt uit de verschillende minnelijke schikkingen, bijvoorbeeld NL-HaNa, Raad voor Rechtsherstel, afd. Onroerende Goederen, 2.09.48.02, inv.nr 837, R6606.

Uit de tabel wordt eveneens duidelijk dat over het gros van de panden rechtsherstel heeft plaatsgevonden via een minnelijke schikking.¹⁵ Dat betekent niet dat het rechtsherstel soepel, eenvoudig of rechtvaardig is verlopen. In het hiernavolgende worden een zestal casussen uitgelicht, waardoor inzicht ontstaat in de gebruikelijke gang van zaken en allerlei dilemma's en complexe factoren waar men tegen aan liep. Deze informatie is verkregen door verschillende archieven met elkaar te combineren: als eerst de zgn. geschillendossiers, waarin de minnelijke schikkingen zijn bewaard. Deze zijn volgens een vast patroon opgebouwd en vrijwel eensluidend. Soms is er een overzicht van de verrekening in opgenomen, maar veel vaker niet. Deze kan wel worden aangetroffen in de beheersdossiers van het Joodse slachtoffer óf de oorlogskoper – of in beiden wel, of een enkele keer helemaal niet. Ook in het CABR-dossier van de oorlogskoper zijn soms verrekeningen te vinden. In de kadastrale leggerartikelen werd vervolgens nauwkeurig genoteerd wanneer eigendommen zijn overgeschreven en ook zijn de onderliggende hypothecaire aktes op te vragen. Over de bezittingen van de Israëliische gemeente in Middelharnis is er in het Stadsarchief van Rotterdam ten slotte een dossier over het rechtsherstel bewaard gebleven en er bevinden zich enkele dossiers in het Kenniscentrum van het Joods Cultureel Kwartier (JCK) te Amsterdam.

1. Een standaard gang van zaken: Gouswaart–Hartogs, Middelharnis

Op 11 december 1943 kocht caféhouder Leendert Gouswaart het perceel Zandpad B269. Op de bovenste etage woonden tot een maand ervoor meerdere Joodse families. Op de benedenverdieping was de juwelierszaak van Max en Elias Hartog gevestigd. Gouswaart betaalde voor deze aankoop fl. 13.000,- aan de NGV. Op het perceel rustte erfpacht ten bedrage van fl. 1.48 per jaar. Gouswaart verhuurde het pand aan de gemeente Middelharnis (zie hoofdstuk 5). In mei 1948 werd er een akte van rechtsherstel getekend, waarmee de Joodse eigenaar in zijn recht als eigenaar werd hersteld.¹⁶ Deze akte bevat een aantal elementen die standaard zijn bij de minnelijke schikking. Zo erkende de oorlogskoper dat de koop niet rechtsgeldig was en kreeg hij een vordering ter hoogte van het aankoopbedrag op de NGV. De kosten van de akte (in dit geval fl. 243,-) waren voor rekening van de oorlogskoper. Volgens de akte had verrekening van huren en lasten reeds plaatsgevonden. De informatie achter deze verrekening is te vinden in het beheersdossier van Gouswaart.¹⁷ Het is interessant om op deze veel voorkomende, en volgens vaste

¹⁵ In een geval – de woning van mevr. Haas-Franken te Ouddorp – ontbreken de gegevens over de datum en wijze van rechtsherstel. Er is geen minnelijke schikking aangetroffen en ook geen geschil. Uit het kadastrale leggerartikel blijkt dat het pand na de oorlog weer in handen van de nazaten van mevr. Haas-Franken kwam, dus het lijkt waarschijnlijker dat er gegevens verloren zijn, dan dat er geen rechtsherstel heeft plaatsgevonden. Panden die alleen in beheer waren genomen, maar niet verkocht, staan niet in deze tabel vermeld. Bij de vijfde casus in dit hoofdstuk worden deze panden allemaal genoemd. Op de twee panden waar het rechtsherstelverzoek is ingetrokken, wordt ingegaan bij de vierde casus.

¹⁶ NL-HaNa, Raad voor Rechtsherstel, afd. Onroerende Goederen, 2.09.48.02, inv.nr. 817, Rd 4445.

¹⁷ NL-HaNa, NBI Beheersdossiers, 2.09.16.05., inv.nr. 820292.

standaarden gevolgde berekening in te zoomen, omdat hieruit duidelijk wordt wat men kennelijk normaal vond.

<u>E. Hartogs, Middelharnis, inzake Rechtsherstel</u>		f.	185,79
De samenstelling van deze post is als volgt:			
<u>Te vorderen van E. Hartogs: wegens door L. Gous-</u>			
<u>waart betaalde:</u>			
Grondbelasting over 1943, tot en met 1948	f.	533,59	
Straatbelasting over 1943, " " " 1947	"	140,40	
Erfpacht over 1943, " " " 1947	"	5,92	
Brandverzekering over 1943, " " " 1947	"	88,--	
Voorts 10% van de door L. Gouswaart ontvangen huur, als vergoeding der gemaakte onderhouds- kosten	"	20,89	
Tezamen	f.	788,80	
<u>Verschuldigd aan E. Hartogs: wegens</u>			
a. de door L. Gouswaart ontvangen			
huren	f.	208,88	
b. kosten door E. Hartogs gemaakt om pand in oude toestand terug te brengen	"	394,13	
Tezamen	"	603,01	
zodat per saldo door Gouswaart nog moet worden ontvangen		f.	185,79
		=====	

Een gedeelte uit de verrekening tussen Gouswaart en Hartogs.

Oorlogskoper Gouswaart moest aan Hartogs de kosten betalen die Hartogs gemaakt had om het pand in de originele staat terug te brengen. Daarnaast diende Gouswaart ook negentig procent van de geïnde huren terug te betalen. De resterende tien procent mocht hij houden als vergoeding voor gemaakte onderhoudskosten. Op zijn beurt verhaalde Gouswaart de kosten die hij had gemaakt tijdens de periode dat hij het pand in bezit had op Hartogs. Dit waren posten voor straatbelasting, erfpacht en een brandverzekering over de jaren 1943-1947 en grondbelasting zelfs tot 1948. Ook al was Hartogs gedurende deze jaren afwezig en had hij geen toegang tot of beschikking over het pand, hij werd wel geacht de belastingen te betalen. Dat is standaard bij alle minnelijke schikkingen.¹⁸ Aan het eind van de streep moest Hartogs nog een bedrag van fl. 185,79 aan Gouswaart betalen. Opvallend is dat Gouswaart alle gemeentelijke belastingen van 1943 terugvorderde, ook al kocht hij het pand pas op 11 december 1943. Had de NGV hem ook de belastingen laten betalen over 1943, of probeerde hij alsnog de kosten te drukken? Hoe dan ook,

¹⁸ Van Meurs, *Synthese*, 52-53. De daar gegeven samenvatting komt overeen met de gang van zaken bij het dossier van Gouswaart-Hartogs.

uiteindelijk draaide Hartogs op voor zowel de periode in 1943 dat Gouswaard het pand bezat als voor de korte periode dat het pand in handen van de NGV was.

2. Een grote koper: fotograaf Rotsma, Middelharnis

Het dossier van oorlogskoper Jacob Rotsma is exemplarisch voor de gang van zaken bij de grotere oorlogskopers op het eiland. Voor de oorlog waren zij allemaal weinig vermogend. Het aankopen van Joodse panden werd door hen gezien als methode om snel winst te maken. Men sloot daarvoor grote leningen af. Na de oorlog probeerde men zoveel mogelijk goederen aan het oog van de beheerder te onttrekken en schroomde men niet om Joodse eigenaren te beschuldigen van roof en oneerlijkheid.

Jacob Rotsma uit Middelharnis was met negen panden de grootste oorlogskoper van het eiland. Uit zijn CABR-dossier blijkt duidelijk dat hij al ver voor de oorlog antisemitisch was.¹⁹ Al op 20 augustus 1942, net na de eerste deportatiegolf op het eiland, informeerde Rotsma per brief rechtstreeks bij Rost van Tonningen, één van de hoogste leiders van de NSB, of hij het huis van zijn overbuurman Louis Rood kon overnemen.²⁰ Rotsma werd na de oorlog direct geïnterneerd. Toch zag hij kans om verschillende goederen – geld, papier, waardevolle bezittingen – te ontvreemden aan het beheer. Hij maakte daarbij gebruik van werknemers, familieleden en kennissen. Vanwege het onoverzichtelijk kluwen van bezittingen, intriges en beschuldigingen werd een inspecteur van het NBI met het dossier van Rotsma belast. Deze inspecteur Justema had een hele kluit aan het onderzoek, ook omdat getuigen aan de lopende band onjuiste verklaringen aflegden tijdens de verhoren. Er werd zelfs een klacht tegen de inspecteur ingediend. Na grondig onderzoek bleek deze geheel onjuist. Het leverde wel een interessant uitspraak over de eilandbevolking op:

‘Vooral bij onderzoekingen, welke hij enige maanden lang op de Zuid-Hollandse eilanden heeft ingesteld, zijn voortreffelijke resultaten door hem bereikt (...). Bij talloze te goeder naam en faam bekend staande bewoners van deze eilanden, van wie men zeker niet zou mogen verwachten, dat zij de bepalingen van de besluiten Herstel Rechtsverkeer en

¹⁹ Zo bevindt zich in zijn dossier een lijst ‘gevaarlijke personen’ die hij had doorgespeeld aan Duitse instanties aan het begin van de oorlog: ‘No 1. David Slager, Rabby voor dit eiland (...). No 13, 14 en 15. De joden Elias Hartogs, Max. Hartogs zijn zoon, David Hagens. Deze drie met de rabby Slager aan het hoofd, vormden op ons eiland 8 jaar lang een ware terreur. No.16. Hotel Meyer, Eigenaar Klaas Kaptein en zijn moeder genaamd Marie Meijer. Dit hotel is een broedplaats van joden, liberale en marxistische elementen. Hier worden alle terreurdaden klaar gemaakt (...) Het wordt ten hoogste tijd dat dit broeinest van haat en terreur word uitgeroeid en dan met wortel en tak.’ Ook gaf hij aan het begin van de oorlog zijn tijdelijke overbuurman De Quay aan. Deze hoogleraar en latere oprichter van de Nederlandse Unie was in de meidagen uitgeweken naar de ‘veilige eilanden’. Rotsma hoorde dat het zontje van de Quay tegen een vriendje zei dat zijn vader het had over ‘rotmoffen’ en speelde deze uitspraak door aan de Duitsers. NL-HaNa, CABR, 2.09.09, inv.nr. 53331, Tribunaal Rotterdam.

²⁰ Ibidem.

*Vijandelijke Vermogen zouden ontduiken, heeft de heer Justema goederen en gelden in beslag genomen.*²¹

Rotsma bleef tijdens het rechtsherstel steeds weer met nieuwe bezwaren komen. Zo probeerde hij bijvoorbeeld hogere vergoedingen te krijgen voor onkosten en de waarde van door hem gekochte panden juist te relativëren. Toch vond het rechtsherstel over de negen panden allemaal via minnelijke schikkingen en relatief 'vlot' (binnen enkele jaren) plaats.²² Ook dat was vaak het geval bij de grotere kopers, zeker wanneer de bewindvoerder van de Joodse eigenaar en de beheerder van de oorlogskoper dezelfde persoon was.²³

De Boezemweg in de jaren dertig. Het pand van Maurits Cohen, dat door Rotsma werd gekocht, is het tweede pand op de foto.

3. Traag door de details: Born/Van Kassel - Gazan, Sommeldijk

In juli 1957, twaalf jaar na de oorlog, was voor de laatste panden op Goeree-Overflakkee het rechtsherstel afgerond. Het ging om een woonhuis met inpandige winkel aan de Westdijk en een pakhuis aan de Oudelandsedijk te Sommeldijk van de slagers Gazan. De Gazannen hadden op hun beide panden een schuld van fl. 5400,-, even groot als de

²¹ Ibidem.

²² Van Meurs, *Synthese*, 49 stelt dat onder beheer stellen het rechtsherstel heeft versneld. Dat gold ook voor Goeree-Overflakkee.

²³ Zoals ook het geval was bij een aantal aankopen van oorlogskopers Korvink, De Vos en Van Wezel.

waarde van de panden, bij Petronella van Kassel in Dirksland. Zij kocht tijdens de oorlog winkel/woonhuis aan de Westdijk, om, zoals ze later aangaf, verder verval te voorkomen. De NGV kreeg het pand eerder niet verhuurd en had hoge onderhoudskosten. Van Kassel weigerde tijdens de oorlog aan de Verwalter een vergoeding te betalen voor de ingebouwde ijskast en hield daarover ook na eindeloze correspondentie met de Verwalter voet bij stuk (zie hoofdstuk 4). Na de oorlog betaalde ze de tijdens de oorlog geïnventariseerde waarde van de ijskast (fl. 500,-) echter direct aan de nazaten. De grond waarop het pakhuis aan de Westdijk was gebouwd, was van de diaconie van de hervormde gemeente; de broers Gazan hadden eeuwigdurend recht van erfpacht. G.L. Born kocht dit pand tijdens de oorlog. Geen van beide eigenaren, noch hun inwonende zus en ouders overleefden de oorlog. Bij de weinige nazaten was geen belangstelling voor de panden, dus bleven de panden in bezit van de oorlogskopers. Er werd tijdens het rechtsherstel geconcludeerd dat de verkoopprijs van het pakhuis die tijdens de oorlog was gerekend, te laag was. Daarom moest oorlogskoper Born fl.500,- nabetalen aan de erfgenamen.²⁴ Meer geld was er niet te verdelen, omdat op beide panden nog een hypothecaire schuld rustte en de NGV meer schulden had gemaakt dan dat de panden opgebracht hadden. Deze schulden werden kwijtgescholden door de NGV. De oorlogskopers betaalden ook de sinds de koop gebleken lasten, belastingen en onderhoudskosten. In dit geval werden deze dus niet bij de erfgenamen gelegd – wellicht omdat er dan een tekort was ontstaan en de belastingen niet betaald konden worden. Uit de schikking blijkt dat er na verrekening van de boedelkosten vrijwel niets over was om te verdelen.²⁵

Thans verklaarden de comparanten te willen opstellen, de diverse staten van verdeling en de deelgerechtigdheid!

A. Nalatenschap Antonie Salomon Gazan!
 Als voormeld behoort in waarde tot deze nalatenschap

	F	250.--
de boedelkosten hierop bedragen, <i>na aft. van de N.G.V.</i>	F	220.--
blijft ter verdeling	F	30.--
	---	---

hiervan verkrijgen!

huwelijksgemeenschap Salomon Gazan/Sebilla Levi, de helft,	F	15.--
of		
en ieder van de boedels: Roosje- Izak Salomon- ^o ato- Marga-	F	2.50
tha- Philip- en Hartog Gazan 1/12 of		

B. Nalatenschap Izak Salomon Gazan!
 Als voormeld behoort in waarde tot deze nalatenschap

F 250.-- plus F 15.05 of	F	265.05
benevens als erfgenaam in Antonie Salomon Gazan	F	2.50
samen	F	267.55
de boedelkosten hierop bedragen, <i>na aft. van de N.G.V.</i>	F	227.55
blijft ter verdeling	F	40.--
	---	---

hiervan verkrijgen!

Een gedeelte uit de minnelijke schikking.

24 Over G.L. Born is een dossier bij het CABR waaruit blijkt dat hij het niet te nauw nam met de regels: hij leek betrokken bij zwarthandel en gaf een geboren kalf niet op. Van verkeerde politieke sympathieën werd hij echter niet verdacht, zijn zaak werd in 1948 geseponeerd. NL-HaNa, CABR, 2.09.00, inv.nr. 98651, Politieke Recherche Afdeling Vlaardingen, dossier 10584. Hij had voor de oorlog een goede zakelijke betrekking met Mozes de Haas, kocht verschillende percelen van hem, ook tijdens de oorlog nog van zijn nazaten (zie hoofdstuk 5).

25 NL-HaNa, Raad voor Rechtsherstel, afd. Onroerende Goederen, 2.09.48.02, inv.nr. 817, RD 4432 en 4448.

Desondanks moesten toch de geldende verervingsregels worden nageleefd. Weinig familieleden hadden de Holocaust overleefd en dus dienden er vele nazaten te worden opgespoord en worden vastgesteld in welke volgorde men was omgebracht, om de geldende ingewikkelde verervingsregels te kunnen toepassen. Uiteindelijk ging het om maar liefst 107 nabestaanden, waarvan slechts enkelen de vervolgingen overleefd hadden. Eva Gazan-Meuleman, de meest naaste verwant, erfde uiteindelijk nog fl. 6,50. Er waren ook nazaten voor wie minder dan een gulden overbleef.²⁶

4. Geen rechtsherstel? Boekhouder Mooiweer, Middelharnis

In enkele gevallen is het onduidelijk of en hoe er rechtsherstel heeft plaatsgevonden, bijvoorbeeld omdat er geen akte van rechtsherstel bewaard is gebleven bij de Raad voor Rechtsherstel, of het verzoek tot rechtsherstel is ingetrokken om onduidelijke redenen. Bij twee van deze gevallen was de oorlogskoper boekhouder Mooiweer betrokken. Tijdens de oorlog kocht hij een drietal Joodse panden: Eendrachtstraat 52 en Geleijn Cornelissestraat C212 in Middelharnis en Marktveld A45 in Sommelsdijk. Bij de laatste twee panden is het niet duidelijk waarom het verzoek tot rechtsherstel werd ingetrokken.

Als eerste Marktveld A45, het pand van slager Hammelburg uit Sommelsdijk.²⁷ Begin juli 1945 gaf de gemeente Sommelsdijk toestemming aan het Bedrijfschap voor Vee en Vleesch te Middelharnis om de slachtplaats van slager Hammelburg te gebruiken als verkoopplaats voor vrijbankvlees (goedkoop vlees dat binnen korte tijd verkocht moest worden).²⁸ Of dit inderdaad gebeurde, is niet helder. Uit geen enkel overzicht van de bewindvoerder blijkt dat hiervoor huur is afgedragen. In een brief aan het NBI in oktober 1948 meldde de bewindvoerder dat het een oud pand betrof, waarvan de kosten van onderhoud hoger waren dan de huuropbrengsten. Daarnaast was het pand door Hammelburg met een hypotheek bezwaard, waardoor er netto weinig zou overblijven na de verkoop. Desondanks sprak hij toen nog wel de verwachting uit dat rechtsherstel spoedig zou plaatsvinden.²⁹ In 1953 ontving het NBI echter bericht dat het rechtsherstel kon worden ingetrokken. In 1954 werd het pand verkocht aan Cornelis Gleijn van Assen, dezelfde koper die in de oorlog ook een Joods pand van Mooiweer overnam.³⁰

Ook voor Eendrachtstraat 52 werd het rechtsherstelverzoek om onduidelijke redenen ingetrokken. In dat pand vestigde zich in 1922 de dan zeventigjarige, stokdove Henriëtte (Jetje) Polak. Haar broer Simon Mozes Polak, koopman te Vlissingen, was eigenaar van het huisje waar ze introk. Na zijn overlijden een decennium later, nam de Joodse Ruben Hiegenlich uit Vlissingen het pand over, maar Jetje behield het eeuwigdurend

26 Ibidem.

27 Kadaster, Afschrift openbaar register - Hyp4 dl 592 nr. 40 reeks BRIELLE.

28 Streekarchief GO, Sommelsdijk (correspondentie 1945 (7 juli)).

29 NL-HaNa, NBI Beheersdossiers, 2.09.16.06, inv.nr.85991

30 Kadaster, leggerartikel SMD00 3242.

recht van bewoning. Op het pand berustte erfpacht op naam van Theodora Emmerentia Slis.³¹ Tijdens de oorlog nam de NGV het beheer van het pand over en verkocht dit aan de Middelharnisse boekhouder Gerben Mooiweer.³² Wat er vervolgens gebeurd is, is niet duidelijk. Na de oorlog stond het pand nog op naam van Mooiweer; later kwam het pand in handen van mevrouw Slis, zonder dat er een verkoopakte was geregistreerd.³³ Bewindvoerder Den Hollander schreef op 5 december 1950 nog dat het rechtsherstel spoedig kon plaatshebben. Hij gaf ook aan dat de nabestaanden van Jetje Polak nog recht hadden op de huur van het pand tot aan haar overlijden. Dit bedrag zou verrekend kunnen worden tijdens het rechtsherstel, al noemt de bewindvoerder het 'niet noemenswaardig.' De zestig guldens lijken echter nooit meer verrekend; het bewind werd nog in december 1950 opgeheven. Zonder dat een verdere motivatie bewaard is gebleven, werd het rechtsherstel vervolgens in september 1953 door notaris Hempenius ingetrokken.³⁴ Uit het beheersdossier van Ruben Hiegenlich blijkt dat zijn bewindvoerder zich er niet van bewust was dat Hiegenlich een pand in Middelharnis bezat.³⁵ Hiegenlich en zijn vrouw werden vermoord, kinderen hadden ze niet. De zwager die samen met een notaris het bewind voerde over hun bezittingen, zette alleen de Vlissingse panden op het overzicht van hun bezittingen. De waarde van het pand (volgens de *Verkaufsbücher* fl. 1800,-) lijkt dus niet aan de nabestaanden teruggegeven.

Mooiweer kocht tijdens de oorlog nog een derde pand, het pand van Betje Rood aan de Geleijn Cornelissestraat C212. Daarover vond wel rechtsherstel plaats. Mooiweer kocht dit en verkocht het in 1943 door, met medewerking van notaris Hempenius. Ten kantore van dezelfde notaris en in bijzijn van Debora Rood, zus en enige erfgename van Betje Rood, werd in 1953 een akte voor een minnelijke schikking ondertekend.³⁶ Debora Rood had, om dit te bewerkstelligen, talloze brieven rechtstreeks aan het NBI gericht, om haar frustratie over de trage gang van zaken bij zowel de bewindvoerder als de notaris te uiten.³⁷

De motivatie voor het plotseling intrekken voor het verzoek tot rechtsherstel, terwijl eerder voor beide panden door de bewindvoerder werd aangekondigd dat dit snel zou plaatsvinden, is in geen enkel archief te vinden. Beide panden waar het rechtsherstel niet werd uitgevoerd hadden geen hoge waarde. Opvallend is bovendien dat voor beide panden geen overlevenden of bekende nabestaanden waren, terwijl bij het pand waarvan wel een directe nabestaande was, het rechtsherstel wel doorging. Het doet vermoeden dat de notaris besloten heeft het rechtsherstel te laten zitten. Mogelijk had ook de

31 Kadaster, Afschrift openbaar register - Hyp4 dl 534 nr. 89 reeks BRIELLE.

32 Kadaster, leggerartikel MHD00 3750.

33 Kadaster, leggerartikel MHD00 4186.

34 Kadaster, Afschrift openbaar register - Hyp4 dl 595 nr. 23 reeks BRIELLE.

35 NL-HaNa, NBI Beheersdossiers, 2.09.16.06, inv.nr. 90154.

36 Kadaster, Afschrift openbaar register - Hyp4 dl 592 nr. 42 reeks BRIELLE.

37 Zie zowel de dossiers van Betje als van Louis Rood daarvoor: NL-HaNa, NBI Beheersdossiers, 2.09.16.12, inv.nr. 151012 en inv.nr. 151025.

relatie met Mooiweer hier invloed op. Alhoewel uit zijn CABR-dossier blijkt dat hij zichzelf in de oorlog bij Duitse instanties had aanbevolen als taxateur en *Verwalter* en betrokken was bij de verkoop van huisraad en winkelinventarissen van gedeporteerde Joden, was hij slechts enkele weken lid van de NSB en had hij tot het moment van deportatie ook goede relaties met Joodse klanten. Anders dan de grotere oorlogskopers betuigde Mooiweer kort na de oorlog spijt van zijn aankopen in de oorlog. Na zijn korte internering in Ooltgensplaat verhuisde Mooiweer naar Leeuwarden.³⁸

5. Niet-verkochte panden

Een drietal Joodse panden op Goeree-Overflakkee was tijdens de oorlog alleen in beheer genomen door de NGV en niet verkocht. In andere gemeenten is van deze percelen de verrekening van de kosten vaak achterwege gebleven.³⁹

Op het leggerartikel van het perceel Kerkstraat 3 van Meijer Cohen in Oude-Tonge staat niets vermeld over rechtsherstel, zoals wel gebruikelijk wanneer er een oorlogskoper was. Na de oorlog werd eenvoudigweg de NGV als beheerder doorgestreept en werden de zoons Jacob (Jaap) en Louis David Cohen vermeld als nieuwe eigenaar. Louis David was echter tijdens de oorlog overleden, zodat Jaap de enige eigenaar werd.⁴⁰ Voor het pand van dorpsgenoot Levie de Winter op Molendijk 55 geldt iets soortgelijks. Ook dit pand werd pas in 1944 in beheer genomen door de NGV. Wat er verder tijdens de oorlog met het pand gebeurd is, is niet duidelijk. Er was geen sprake van een overzichtelijke verrekening of een rechtsherstelprocedure. Na de oorlog werd het pand verkocht door de bewindvoerder. Voor de erfgenamen bleef er niets over, omdat de hypotheek die op het pand rustte, net zo groot was als de waarde van het pand: fl. 2700,-. Bij beide panden is niet duidelijk of de huren die in de oorlog ontvangen waren door de NGV, verrekend zijn.⁴¹ Het lijkt onwaarschijnlijk, omdat de boekhouding van NGV verre van overzichtelijk was en herstellwetgeving bewust niet aan de orde was bij panden die niet verkocht waren tijdens de oorlog.⁴²

38 NL-HaNa, NBI Beheerdossiers, 2.09.16.10, inv.nr. 131359. Ook in Leeuwarden werd een beheerder over zijn vermogen aangesteld, maar dat verhinderde hem niet om al in 1946 weer een administratiekantoor te openen. Er was veel heen-en-weer geschrijf tussen de beheerders, waaruit duidelijk wordt dat het overzicht van het vermogen van Mooiweer bij allebei ontbrak.

39 Van Meurs, *Synthese*, 52.

40 Kadaster, leggerartikel TGE99 1709. Omdat Jaap Cohen overleefde, was er geen sprake van een aangestelde bewindvoerder en is er geen beheersdossier bewaard.

41 NL-HaNa, NBI Beheersdossiers, 2.09.16.16, inv.nr. 200127.

42 Op grond van E100, artikel 90. Zie Piersma, Hinke en Marleen van den Berg, *Ontrechting & rechtsherstel. Het Rotterdamse gemeentebestuur inzake ontrechting en rechtsherstel van Joodse oorlogsslachtoffers 1940-1955* (online rapport 2020).18. Vos stelt terecht vragen over de verrekening van huren en grondbelasting van deze panden, maar ook dat dit niet zozeer de taak is van afzonderlijke gemeenten om dit te onderzoeken. Vos, Lochem, 30-31.

Om onduidelijke redenen werd ook de confectiezaak én woning van Bernard Haagens en zijn gezin aan Achterdorp 17 te Dirksland niet verkocht, ook al was er wel sprake van een belangstellende oorlogskoper.⁴³

Het pand was het eigendom van Clara Haagens-Drielsma tot aan haar overlijden in 1941. Op 24 september 1941 werd haar erfenis over de kinderen verdeeld en werd het pand in Dirksland eigendom van de drie broers Bernard, Lion en Henri Haagens. Zij bezaten met elkaar ook een winkel in Middelharnis. In maart 1944 werd er in een akte vastgelegd dat de NGV beheerder was geworden.⁴⁴ Na de oorlog werd notaris Hempenius bewindvoerder over beide ondernemingen en bijbehorende onroerende goederen. Volgens een notitie van Hempenius werd het pand aan het Achterdorp in Dirksland niet verhuurd tijdens de oorlog, maar werd het steeds gebruikt door één van de erfgenamen en was hiervoor geen huurvergoeding afgesproken.⁴⁵ Op de woningkaart staat echter dat ene Pieter Struik van mei 1943 tot november 1946 in het pand woonde, een naam die op geen enkele wijze te linken is als erfgenaam.⁴⁶ Nadat volgens de woningkaart in december 1946 nog voor enkele weken een andere huurder het pand bewoonde, kregen op 1 januari 1947 Clara en David Vroegindewey-Haagens dan eindelijk de sleutel in handen van de woning van haar ouders.⁴⁷

6. De gemeente Middelharnis als koper

De neven Levi en Mozes Polak waren eigenaar van twee pakhuizen aan Nieuwstraat B16 te Middelharnis.⁴⁸ Het ging om oude pakhuizen in een zeer bouwvallige staat, die bovendien de verkeersveiligheid in de smalle straat in gevaar brachten. De oorlogskoper had weinig aan onderhoud gedaan. De gemeente Middelharnis vroeg in 1948 aan de bewindvoerder of deze pakhuizen gekocht konden worden, zodat de nauwe straat veiliger gemaakt kon worden. Zij wilde daarvoor de getaxeerde prijs van fl. 600,- betalen. Het leek de bewindvoerder een goed idee, maar de toenmalige huurder niet. Deze nam een advocaat in de arm om de verkoop aan de gemeente te verhinderen. Opvallend in dit dossier is dat het NBI zorgvuldig te werk ging, door zowel de huurder als de bewindvoerder gelegenheid te geven te taxeren en hun voorkeur te motiveren. Aangezien de panden zo bouwvallig waren, dat afbraak waarschijnlijk toch gesommeerd zou worden, werden de panden verkocht aan de gemeente.

43 Kadaster, leggerartikel DLD00 2280. De namen Paardenmarktstraat en Achterdorp werden door elkaar gebruikt. Belangstellende oorlogskoper was Jacob de Vos, blijkens zijn CABR-dossier waarin hij een bod doet voor beide panden aan de Paardenmarktstraat. NL-HaNa, CABR, 2.09.09, inv.nr. 53025, Tribunaal Rotterdam, dossier 509.

44 Kadaster, Afschrift openbaar register - Hyp4 dl 537 nr. 3 reeks BRIELLE. Die datum zegt niet zoveel, op dezelfde dag werd ook de akte van Zandpad 269 voor de NGV gemaakt, met de kanttekening dat dit perceel 'imzwichen' verkocht is - dat was echter al vier maanden voor die datum gebeurd.

45 NL-HaNa, NBI Beheersdossiers, 2.09.16.06, inv.nr. 84.810.

46 Streekarchief GO, bevolkingsadministratie Dirksland, Woningkaarten, Achterdorp 17.

47 Dit staat zowel op de woningkaart als in het NBI-dossier vermeld. In het NBI-dossier vermeldde Hempenius hen als de 'rechthebbenden', ondanks dat het perceel eigendom was van de gebroeders Haagens en niet alleen van Bernard. Hoe e.e.a. was geregeld, valt buiten het bestek van dit onderzoek.

48 NL-HaNa, NBI Beheersdossiers, 2.09.16.02, inv.nr. 4794.

7. Eigendommen van de Israëlitische gemeente Middelharnis

‘Van het weder in orde brengen kan geen sprake zijn, dat zou natuurlijk doelloos zijn’ schreef Elias Hartogs in 1946 over de Joodse gemeente te Middelharnis.⁴⁹ Hij was de enige mannelijke volwassen overlevende van de gemeente.⁵⁰ Welke bezittingen had de Joodse gemeente te Middelharnis en wat gebeurde hiermee?

Zowel vanuit Amsterdam (door de Commissie voor oorlogsschade der Joodse Gemeenten in Nederland, die lokale gemeenten ondersteunde bij het claimen van oorlogsschade aan gebouwen en interieurs) als vanuit Rotterdam (door het Ressor, een soort classicale vergadering) werd actie ondernomen richting de kleinere Joodse gemeentes waar vrijwel geen overlevenden waren. Uiteindelijk werd besloten dat deze gemeentes vielen onder het gezag van de Rotterdamse Israëlitische Gemeente. Deze besloot om alle voormalige gemeenten in het zgn. Ressor Rotterdam onder te brengen bij de Nederlandse Israëlitische Gemeente Rotterdam. Op 13 juli 1947 werd de gemeente van Middelharnis daarom officieel opgeheven, samen met de gemeenten van Maassluis, Oud-Beijerland, Sliedrecht, Schoonhoven, Brielle, Heenvliet en Zuidland.⁵¹ De Rotterdamse gemeentebestuurders streefden naar verkoop van de bezittingen van de diverse gemeenten. In het Stadsarchief Rotterdam bevindt zich per gemeente een dossier van de opheffing.⁵²

De Joodse gemeente van Middelharnis bezat de synagoge, de woning van David Slager met de Joodse school op hetzelfde perceel, een begraafplaats en bijbehorend metaheerhuisje (lijkenhuisje) en een klein perceel grond voor een nieuwe begraafplaats met daarop ook een metaheerhuisje. Ook de begraafplaats in Dirksland en in Goedereede vielen formeel onder haar bezittingen, al staan deze op de meeste formulieren niet vermeld.

Tijdens de oorlog was de synagoge gebruikt als opslagplaats voor de *Wehrmacht*, maar niet officieel in beheer genomen of verkocht. Na de oorlog was er voor de synagoge geen sprake van een proces van rechtsherstel. Over het vergoeden van de huur voor het gebouw tijdens de oorlog door de *Wehrmacht* – zoals voor alle andere gehuurde gebouwen door de bezetter gebruikelijk was – is geen enkel spoor te vinden, niet tijdens én niet na de oorlog. In het gemeentelijk archief is sowieso geen correspondentie te vinden over rechtsherstel van Joodse bezittingen: het was een zaak van de Joodse gemeente zelf.

49 JCK, D005954, schade Middelharnis.

50 Dit werd zowel door Elias Hartogs als door de bewindvoerders als door de Rotterdamse NIG als feit gepresenteerd. Jaap Cohen uit Oude-Tonge had ook de oorlog overleefd, maar kennelijk beschouwde hij zichzelf niet (meer) als religieus Joods.

51 De Leeuw van Weenen- van der Hoek, *Joods leven binnen de vesting Brielle*, 465.

52 Een klein gedeelte hiervan en ook enkele andere documenten bevinden zich ook in het JCK, D005954.

8 Oct. 1951

L/S

De Weledele Heer Snelleman
Gemeente-Architect
SOMMELSDIJK

Weledele Heer,

Naar mij in mijn hoedanigheid van voorzitter van de Kerkeraad der Ned. Isr. Gemeente te Rotterdam, waarbij ingevolge besluit van de Centrale Commissie van het Ned. Isr. Kerkgenootschap de N.I.G., Sommeldijk, is ingelijfd, is medegedeeld, heeft het toenmalig bestuur van laatstbedoelde gemeente U in of omstreeks 1942 verzocht een kist met ritualiën te begraven en niemand mede te delen waar dit zou geschieden. Voorts werd mij medegedeeld, dat U desgevraagd zoudt hebben erkend deze opdracht te hebben gekregen en te hebben uitgevoerd, maar dat U zoudt hebben geweigerd de plaats aan te duiden waar de kist door U zou zijn begraven.

Gaarne zal ik van U vernemen of en in hoeverre deze mij gedane mededelingen juist zijn. Bij voorbaat dank ik U voor de door U te nemen moeite.

Hoogachtend,

Mr Martin Levie.

Brief aan gemeentearchitect Snelleman.

niet zeggen dat deze goederen niet terug zijn gegeven.⁵⁵ Ook over het voorhangsel staat namelijk niets vermeld, maar deze is wel terecht gekomen en werd later overhandigd aan Leiden.⁵⁶ David Vroegindewij, de schoonzoon van synagogebestuurder Haagens, had daarnaast fl. 200,- in bewaring.⁵⁷

Het opgeven van oorlogsschade bij de SEC leek Den Hollander zinloos, zo vermeldde hij in het beheersrapport in 1947: *'De synagoge kan schade geleden hebben, doordat het*

55 In 1983 rapporteerde de directeur Gemeentewerken aan het college van Middelharnis dat er bij het Streekmuseum enkele slagmessen, bestemd voor de Joodse rituele slacht aanwezig waren. Het zou kunnen dat dhr. Snelleman deze heeft geschonken en ze eerst begraven waren; bij het Streekmuseum is niet bekend hoe ze in bezit zijn gekomen.

56 *Eilanden-Nieuws*, 29 november 1996, pagina 10.

57 SAR, archief 29 (NIG te Rotterdam), inv.nr. 2274. Hiernavolgend gaat het steeds om ditzelfde beheersrapport.

interieur van de kerk is leeg gebroken. Ik kan echter niet opgeven wat hieraan is vernield en misschien heeft deze zaak haar belang verloren nu de synagoge toch is verkocht. Daar mij niets bekend was over de roerende goederen die de N.I.G. Middelharnis voor de oorlog zou hebben bezeten, heb ik ook hieromtrent geen schade-aanvraag kunnen indienen. Ik neem echter aan, dat de N.I.G. voor de oorlog geen goederen van betekenis heeft bezeten, omdat ik anders van den Heer Hartogs stellig hierover wel inlichtingen zou hebben gehad.⁵⁸

De Centrale commissie voor oorlogsschade voor Joodse Gemeenten in Nederland vond niet 'dat deze zaak haar belang heeft verloren' en liet wel een gedetailleerde inventarisatie van de schade opstellen.⁵⁹ De inventaris van de synagoge bestond onder andere uit een podium met trappen en een balustrade, kerkbanken, een bima (spreekgestoelte), een kerkvoogdenbank en lopers en kleden.⁶⁰ In totaal was er voor fl. 2050,- schade aan de inventaris en gebouw. Bij de SEC werd een claim hiervoor ingediend. In 1954 kreeg men een bedrag van fl. 925,- schade over de tweede helft van 1942 vergoed.⁶¹ Daarmee is het ongelijk van de bewindvoerder dat er geen goederen van betekenis waren, wel aangetoond.

In het beheersrapport meldde Den Hollander ook dat burgerlijke gemeente Middelharnis bereid was om met de Joodse Gemeente een regeling te treffen over de begraafplaats. De Joodse Gemeente had namelijk al voor de oorlog een gedeelte van de begraafplaats gekocht, aangrenzend aan de Algemene Begraafplaats en daarop een metaheerhuisje laten plaatsen. Nu wilde de gemeente deze grond overnemen. In ruil daarvoor bood de gemeente aan het onderhoud voor de bestaande Joodse begraafplaats over te nemen.⁶² Den Hollander had dit al eerder geschreven aan de Rotterdamse Joodse Gemeente, maar geen reactie daarop ontvangen. Het was 1957 voordat dit inderdaad per akte geregeld was. Dat had niets te maken met terughoudendheid of onwelwillendheid bij de burgerlijke gemeente, integendeel: verschillende keren maande het college van Middelharnis zelfs de Rotterdamse behartiger om te antwoorden en de zaak af te ronden. Vanwege de talrijke dossiers die hij behartigde, kwam hij niet aan sneller reageren toe.⁶³

Aan het einde van het beheersrapport bracht de bewindvoerder nog het verzoek van Elias Hartogs onder de aandacht om de geldelijke opbrengst van de liquidatie van de

58 Ibidem

59 JCK D005954, Rapport no 125 (schade Middelharnis). In hetzelfde dossier ook rapport 128 en 129, over de begraafplaatsen in Dirksland en Goedereede.

60 JCK, D005954, Rapport no 125 (schade Middelharnis).

61 SAR, archief 29 (NIG te Rotterdam), inv.nr. 2274. Dit gaat dus niet om het volledige bedrag; het is niet gespecificeerd, dus wat nu wel en wat nu niet vergoed is, is niet te achterhalen.

62 Ibidem. Zie ook JCK, D005954, inv.nr. 125 (Middelharnis). In Groningen verzocht de Joodse gemeente of de gemeente Groningen wilde bijdragen aan het onderhoud en herstel van de begraafplaats zonder dat er een ruil tegenover stond. Daar werd dit geweigerd zonder opgaaf van reden. Duijvendak, *Lege plekken*, 63.

63 SAR, archief 29 (NIG te Rotterdam), inv.nr. 2274 bevat diverse brieven over dit onderwerp.

bezittingen van de Joodse Gemeente te Middelharnis gedeeltelijk ten goede te laten komen aan de kinderen van Henri Haagens: 'deze zouden in behoeftige omstandigheden verkeren, terwijl zij eigenlijk de enige overlevenden van de N.I.G. Middelharnis zijn, die voor steun in aanmerking zouden komen.' Ook uit andere plaatsen kwamen soortgelijke verzoeken bij de Rotterdamse Israëlitische gemeente binnen. Uit de notulen blijkt dat zij hier steeds afwijzend tegenover stond, dus het lijkt niet waarschijnlijk dat er gehoor aan dit verzoek verleend werd.⁶⁴

Roerende goederen

Een van de eerste taken van de bewindvoerder was om het overzicht te krijgen van alle bezittingen. Voor de onroerende goederen kon hij bij het Kadaster starten. Voor roerende goederen – geld, contanten, kleding, meubels – was het ingewikkelder; deze konden overal zijn ondergebracht. De bewindvoerders plaatsten al snel na hun benoeming advertenties in *Opbouw* om goederen en contanten terug te krijgen. In totaal brachten Flakkeese Joden contanten en sieraden voor een waarde van tienduizenden guldens onder bij burens en kennissen.⁶⁵ Dat gebeurde in het besef van grote nood en vaak onder de belofte dat als men niet terug zou komen, het geld gehouden mocht worden. Zo ging Levi Polak de avond voorafgaand aan zijn deportatie – de oproep had hij al ontvangen – naar zijn buurman met een zelfgeschreven verklaring. Het recht om een testament op te stellen had hij als Jood niet meer en notaris Hempenius weigerde aan een illegaal testament mee te werken. Daarom schreef Polak zelf maar enkele regels, waarin hij verklaarde dat als hij niet terugkeerde, zijn eigendommen voor buurman Appel zouden zijn. Deze meldde dit na de oorlog aan de bewindvoerder en bracht ook de bewaarde fauteuils, stoelen en koffers met kleding mee.⁶⁶ Niet iedereen beseftte echter dat deze onderhandse verklaringen niet rechtsgeldig waren. De buurman van Debora Polak meende echt, dat de door hem bewaarde fl. 3500,- hem toekwam, omdat Debora dat gezegd had voor haar vertrek.⁶⁷ Hij was wel te overtuigen door de bewindvoerder dat zo'n belofte niet rechtsgeldig was, maar dat gold niet voor iedereen. Beheerder Den Hollander, die voor Debora Rood de meubels van haar broer probeerde terug te krijgen die waren ingepikt door een vage kennis terwijl Debora zelf geen meubels had, verzuchtte:

'De moeilijkheden, waarmede de bewindvoerders te kampen hebben bij het opsporen van weggemaakte vermogensbestanddelen van afwezigen zijn buitengewoon groot. Allerwege ontmoet men een ontstellende mentaliteit, welke hieruit bestaat, dat men het als heel normaal beschouwt dat in bewaring gegeven goederen het eigendom geworden zijn van

64 SAR, archief 29 (NIG te Rotterdam), inv.nr. 368, (afschrift van notulen van de Grote Kerkenraad van de Nederlands Israëlitische Gemeente, 1946-1950), zie bijvoorbeeld notulen 27 juni 1949 en 25 januari 1950.

65 Opgeteld vanuit de verschillende beheersdossiers ging het om meer dan fl.60.000,-.

66 NL-HaNa, NBI, Beheersdossiers, 2.09.16.02, inv.nr. 4794.

67 NL-HaNa, NBI, Beheersdossiers, 2.09.16.11, inv.nr. 141925.

*degene die deze in bewaring heeft gekregen. Zelfs teruggekeerde Joden slagen er vaak niet in hun eigen goederen te ontvangen. Het is diep treurig dat bij het grote publiek het verschil tussen mijn en dijn verdwijnt, zodra het gaat om van Joden afkomstige goederen.*⁶⁸

Ook wanneer de Joodse eigenaar nadrukkelijk het geld alleen ter bewaring had afgegeven en niet als erfenis, kwam het geld toch niet vanzelf terecht. Naast een geval van diefstal – nog tijdens de oorlog – was er ook onwil om het geld terug te geven, zodat meerdere processen nodig waren om de contanten terug te krijgen bij de nazaten van de Joodse eigenaars.⁶⁹ Ook de Nederlandse Staat was weinig gewillig om mee te werken, zo constateerde bewindvoerder Den Hollander. Mozes Polak had in de zomer van 1942 een kistje met contanten laten bezorgen bij een boer die hij vertrouwde – terecht zo bleek, want de landbouwer bracht het kistje terug. Er zat geen begeleidende brief bij, dus het duurde even voordat helder was van wie dit kistje afkomstig was. De landbouwer had in de zomer van 1945 enkele bankbiljetten uit het kistje gewisseld en die waren in 1946 niet meer geldig. De Nederlandse Bank weigerde vervolgens de biljetten te verzilveren. Den Hollander schreef:

*'Ik vind het een verschrikkelijk onrecht, dat de Staat, die weet, dat M. Polak in 1942 of in 1943 in Duitsland is vermoord, aan de erfgenamen van Polak, die nog niet eens bekend zijn, een bedrag van ruim f. 8000,- zou willen onthouden omdat de bewaarder in de zomer 1945 op een volkomen begrijpelijke wijze een enkel bankbiljet heeft gewisseld. Nog erger is het, dat door deze wijze van optreden de Staat zichzelf onrechtmatig voor f. 8000,- bevoordeelt.*⁷⁰

De rol van de bewindvoerder

In de voorgaande paragrafen is al vaak de bewindvoerder ter sprake gekomen.⁷¹ Omdat deze een belangrijke rol had bij het rechtsherstel, wordt er hier expliciet aandacht aan gegeven. Vrijwel direct na de bevrijding werd de (geïnterneerde) oorlogskoper de toegang tot de aangekochte Joodse panden ontzegd en kwamen de eventuele huren bij

68 NL-HaNa, NBI, Beheersdossiers, 2.09.16.12, inv.nr. 151012.

69 Levi Polak bracht namens zijn schoonfamilie Gazan (Sommelsdijk) contanten onder bij enkele families in Sommeldijk. Het ging om meer dan fl.1000,-. Na de oorlog bleek dat het geld tijdens de oorlog door een buurman was opgevraagd, zogenaamd om de onderduik van de Joodse familie te bekostigen. Polak en zijn familie waren toen allen al vermoord. NL-HaNa, NBI, Beheersdossiers, 2.09.16.12, inv.nr. 62892. Aan andere dorpsgenoten had hij fl. 34.000,- in bewaring gegeven. Daarvan bleek na de oorlog fl. 13.000,- kwijt en de overige fl. 21.000,- wilde de bewaarder niet afstaan. De bewindvoerder moest een proces voeren tegen de bewaarder om het geld terug te krijgen. NL-HaNa, NBI, Beheersdossiers, 2.09.16.11, inv.nr. 142096.

70 NL-HaNa, NBI, Beheersdossiers, 2.09.16.02, inv.nr. 4794.

71 Volgens https://www.oorlogsgetroffenen.nl/archiefvormer/Nederlandse_Beheersinstituut gaat het bij de dossiers van vermoorde Joden om 'bewindvoering' en bij dossiers van geïnterneerde NSB'ers om 'beheer'. In de dossiers die voor dit onderzoek bestudeerd zijn, werden deze termen echter door elkaar heen gebruikt, ongeacht of het ging om Joodse dan wel NSB-dossiers. In de meeste andere onderzoeken naar rechtsherstel wordt gesproken van de beheerder. In dit rapport wordt veelal het door de NBI gehanteerde onderscheid gebruikt.

de bewindvoerder binnen. Aangezien er vrijwel geen Joodse overlevenden waren op Goeree-Overflakkee en de vererving via nazaten een lang uitzoekproces was, kreeg de bewindvoerder zo gedurende lange tijd een belangrijke verantwoordelijkheid. Op Goeree-Overflakkee werd in de meeste gevallen een lokale advocaat of notaris als beheerder of bewindvoerder aangesteld: bijvoorbeeld notaris Ris in Oude-Tonge en notaris Hempenius en advocaat Den Hollander voor de meeste Joodse families in Middeharnis en Sommelsdijk.⁷² Dat Hempenius in de oorlog betrokken was bij transacties en leningen aangaande Joodse panden, was kennelijk geen bezwaar. De bewindvoerders werden overspoeld met werk, omdat ze voor zowel niet-teruggekeerde Joden als voor geïnterneerden het beheer over hun vermogens moesten voeren, in een vaak chaotische toestand. Het beheer verliep in deze omstandigheden trager dan gewenst. Dat was een landelijk fenomeen en over het functioneren van het NBI is het oordeel over het algemeen mild.⁷³ In de dossiers van niet-teruggekeerde Joden op Goeree-Overflakkee bevinden zich wel heel veel aanmaningsbrieven vanuit het NBI aan enkele eilandelijke bewindvoerders. De toon ervan werd in de loop der jaren ook steeds scherper. Zo stond er in augustus 1950 in een brief, waarin – niet voor het eerst – werd gevraagd om rapporten over het bewind van zestien Joden: ‘Het verbaast ons dat een advocaat zijn verplichting als bewindvoerder, zulks ondanks het feit, dat hij daarmee toch ongetwijfeld op de hoogte moet zijn, zo weinig nauwkeurig nakomt.’ Eind 1950 noteerde een NBI-medewerker over dezelfde kwestie: ‘geen enkele reactie (...) Deze advocaat m.i. toch maar aanpakken.’⁷⁴ Van de enige nabestaande waar beheersdossiers van bewaard zijn gebleven, Debora Rood, zijn een heel aantal brieven bewaard waarin zij klaagde over te weinig inzet en te hoge kosten van de bewindvoering.⁷⁵

In een enkel geval werd een bekwaam geachte bekende van de familie aangesteld als bewindvoerder, zoals in het geval van de familie Cohen in Dirksland. Voor hen behartigde voormalig familievriend en gemeenteontvanger Maarten Rooij de zaken. Het verschil met de andere beheerders is opvallend. Rooij stuurde steeds per ommegaande – en zelfs meerdere malen proactief – gevraagde gegevens en deed er alles aan om de enige overlevende dochter, Henriëtte Israëls-Cohen, zo snel mogelijk als erfgename

72 Er werden ook nog enkele andere bewindvoerders aangesteld, die veelal slechts een paar dossiers kregen toegewezen en daarom hier niet bij name genoemd zijn.

73 Van Meurs, *Synthese*, 47.

74 NL-HaNa, NBI Beheersdossier Sara Polak-Cohen, 2.09.16.03, inv.nr. 54131.

75 Zo verweet mevr. Rood haar bewindvoerder in meerdere brieven aan het NBI dat hij haar afhield van een proces tegen ene dhr. Vos uit Hilversum, die van haar broer Jozef fl.15.000 gulden en meubels afhandig heeft gemaakt. Zij voerde dit proces daarom met een andere advocaat en won het. Of de bewindvoerder haar inderdaad tegenhield in dit proces, is niet duidelijk. In het dossiers bevinden zich alleen brieven van de bewindvoerder waarin hij juist dhr. Vos en het NBI aanmaande om het geld terug te geven en hevig protesteerde tegen het onrecht dat mevr. Rood geen meubels had en armoede leed. Wel blijkt ook uit deze dossiers dat de bewindvoerder onnodig traag was het met het beantwoorden van brieven en leveren van documenten. NL-HaNa, NBI Beheersdossiers, 2.09.16.12, inv.nr. 151012 en inv.nr. 151025.

aangewezen te krijgen, zodat ze in haar levensonderhoud kon voorzien. Hij drong er bij het NBI op aan het beheer zo snel mogelijk af te ronden, zodat het vermogen bij Henriëtte Israëls-Cohen terecht zou komen. Uiteindelijk zag hij zelfs helemaal af van de beheersvergoeding, omdat weduwe Henriëtte met haar twee kleine kinderen het geld goed genoeg zelf kon gebruiken.⁷⁶

In principe kon het beheer na ontvangst van een overlijdensverklaring van het Rode Kruis worden overgedragen aan de notaris die de nagelaten boedel dan diende te verdelen.⁷⁷

Gegevens van het Informatiebureau van het Nederlandsche Rode Kruis betreffende:

V/S
Bureau
13 OCT. 1950
Bureau Rotterdam.
Afd. Bewindvoering.
Self: 2e l.v.d.
No: 35/5842/20243.

Naam: *Mesritz* Voornamen: *Eva*
Geboren: *17-1-19* te *Oude-Tonge*
Gehuwd met:
Laatstbekende adres: *Middelharnis, IJiek Boosstraat C. 323*
Gedeporteerd: *17-8-42 van Westerbork naar Auschwitz.*
OVERLEDEN: *na 17-8-42 doch nederig in de woest-thans- September 1942 te Auschwitz.*

Van het overlijden van de in deze verklaring genoemde persoon is op *1-6-50* kennis gemaakt door de Commissie van 1-1-49 van kennis van overlijden van verleden van artikel 1 van de Wet van 2 Juni 1949, Staatsblad No. J 127.
Weezen wordt naar het Bijvoegsel tot de Nederlandse Staatscourant van eengezonds datum.

IN - 1 - 755-3700

Overlijdensverklaring van Eva Mesritz⁷⁸

Ook daar gingen de zaken traag. Zo vond er over de winkel en het woonhuis van Hartog Gazan (Westdijk B322, Middelharnis) al in 1947 rechtsherstel plaats via een minnelijke schikking. Een naastgelegen winkelier wilde graag uitbreiden en had dit al talloze malen kenbaar gemaakt aan zowel de beheerder als de notaris. Ten einde raad wendde hij zich in 1954 rechtstreeks aan het NBI. Die kon niets betekenen voor hem, omdat het beheer in 1950 – drie jaar na de minnelijke schikking – was afgerond. Uiteindelijk werd het pand pas in 1958 overgeschreven op naam van deze winkelier.⁷⁹

⁷⁶ NL-HaNa, NBI Beheersdossiers, 2.09.16.03.inv. nr. 54033.

⁷⁷ Na het ontvangen van de akte van overlijden werd de beheerder gevraagd om een eindrapport op te stellen. Daar ging veelal nog een hele tijd – en een reeks aanmaningen – overheen, maar zodra deze binnen was, werd het dossier gesloten, ongeacht of er al een minnelijke schikking was of niet.

⁷⁸ NL-HaNa, NBI Beheersdossiers, 2.09.16.10, inv.nr.126029.

⁷⁹ Kadaster, leggerartikel MDH 3860; NL-HaNa, NBI Beheersdossiers, 2.09.16.05, inv.nr. 62894. Hoe deze erfenis verder werd afgewikkeld is niet terug te zien in de dossiers van het NBI of de Raad van Rechtsherstel en valt buiten het bestek van dit onderzoek.

Gemeentelijke belastingen

Zoals in de inleiding gesteld, is deze derde golf van onderzoek naar rechtsherstel gestart door de vondst van naheffingen van de gemeente Amsterdam over achterstallige erfpacht. Uit de daarna volgende lokale onderzoeken is gebleken dat vrijwel geen enkele andere gemeente dit gedaan heeft.⁸⁰ Onroerende goederen werden door de landelijke overheid belast met de zgn. grondbelasting. Daarnaast werd er in de gemeenten op Goeree-Overflakkee lokaal ook erfpacht en straat- en rioolbelasting geïnd.⁸¹ Zoals uit de casussen eerder in dit hoofdstuk al is gebleken, werden deze gedurende de oorlog doorbetaald door de oorlogskopers. Na de oorlog betaalden Joodse eigenaren deze kosten terug. Hoe discutabel het nu ook is dat Joodse eigenaren deze kosten betaalden, terwijl zij niet de beschikking hadden over hun panden, dit is niet te wijten aan acties van de gemeenten.

Per gemeente is het verschillend welke gegevens omtrent lokale belastingen bewaard zijn gebleven. Na de oorlog heeft geen enkele gemeente op persoonsniveau belastingkohieren bewaard. Oude-Tonge en Dirksland hebben deze nog wel over de oorlogsjaren en deze dorpen hebben samen met Middelharnis ook in de *Bijlagen tot de rekening* genoteerd welke personen hun erfpachtbijdrage hebben voldaan. Middelharnis is echter de enige gemeente waar Joden percelen bezaten waarop een erfpachtverplichting rustte. Gedurende de oorlog werd deze keurig doorbetaald. In één geval bleef deze genoteerd op naam van de Joodse eigenaar dhr. J.E. Hartogs, in een ander geval op naam van de NGV, terwijl beiden percelen inmiddels doorverkocht waren.⁸² Ook deze bedragen werden bij het rechtsherstel verrekend en betaald, zonder dat de gemeente hierom vroeg. Alleen van Sommelsdijk zijn er geen gegevens op persoonsniveau over de oorlogsjaren bewaard gebleven.

Om het handelen van de gemeenten bij achterstallige belastingen te bekijken, is het vooral zinvol om te kijken hoe werd omgegaan met de niet-verkochte panden. Immers, uit het voorgaande bleek al, dat bij verkochte panden de lokale belastingen door de oorlogskopers werden betaald en na de oorlog bij het rechtsherstel werden verrekend. Voor het pand in Dirksland ontbreken er gegevens voor een conclusie hierover. Het gaat hier om het pand Achterdorp 17 van familie Haagens. Blijkens het kohier voor straatbelasting werd de in 1942 weggevoerde Bernard Haagens gedurende alle oorlogsjaren aangeslagen – en er werd ook betaald.⁸³ Omdat er geen NBI-dossier is, is niet te achterhalen door

80 Van Meurs, *Synthese*, 60.

81 Er werd ook ondernemersbelasting geheven; dit was een provinciale belasting. Straat- en rioolbelasting zijn verschillende namen voor dezelfde belasting, per dorp werd dit anders omschreven. Vanaf de jaren zestig heette het rioolbelasting.

82 Streekarchief GO, 2001, inv.nr. 448 (Middelharnis, bijlage tot de rekening, verzamelstaat hfdst. VII,1944). Het perceel van J.E. Hartogs was verkocht aan A. Rietveld, van E. Hartogs aan J. Rotsma, beide in 1943, terwijl deze notering van 1944 is.

83 Streekarchief GO, 2010, inv.nr. 1168 (Dirksland, bijlagen tot de rekening, straatbelastingkohieren 1943-1945).

wie betaald werd: door de huurder die het pand bewoonde van mei 1943 tot november 1947 óf door dochter Clara Vroegindewij-Haagens?

In Oude-Tonge ging de ontvanger in bepaalde weken huis-aan-huis de straten door om de verschuldigde straatbelasting op te halen. Meijer Cohen (Kerkstraat 3) betaalde in september 1941, evenals de voorgaande jaren, de verschuldigde fl. 6,12 en Cato Cohensius (Molendijk 70) fl. 2.77. Levie de Winter (Molendijk 55) betaalde echter niet. Waarom hij niet betaalde, is niet helder: hij was nog wel aanwezig. Burgemeester Dekker stelde in 1943, toen de Joden in Oude-Tonge allen gedeporteerd waren, voor om de schuld van De Winter over 1941 niet-invorderbaar te verklaren.⁸⁴

In 1942 was er iets opvallends met de straatbelasting voor Joden in Oude-Tonge.⁸⁵ Op het voorblad van het *Register van ontvangsten* staat dat dit acht pagina's telt, die allen waren getekend voor gezien door burgemeester. Er volgt echter nog een negende blad, waarop alleen de drie Joodse families van Oude-Tonge staan. Dit blad werd niet getekend. Bovendien was de straatbelasting voor de andere burgers vrijwel bij iedereen deur-aan-deur opgehaald op enkele aaneengesloten dagen in februari en bij de enkelingen die toen afwezig waren in april. Cato Cohensius werd echter op 11 mei en de andere Joden op 4 juni aangeslagen. Deze aparte heffing van de Joodse inwoners van Oude-Tonge is temeer opmerkelijk omdat Meijer Cohen toen al was weggevoerd – en daar was de burgemeester zeker van op de hoogte (zie hoofdstuk 3.1).

VOLGNUMMER	DATUM VAN ONTVANGST	NAAM VAN DEN BELASTINGSSCHULDIGE	ARTIKEL VAN HET KOHIER	BEDRAG DER ONTVANGEN SOMMEN	BEDRAG DER KOSTEN	TEE
549	11 mei	C. Cohensius	72	2.77	66.	
548	4 juni	C. J. Cohen	72	6.12		
541	4	L. de Winter	548	4.58		
				10.50	66.	

De drie Joodse families in Oude-Tonge werden in 1942 veel later aangeslagen voor straatbelasting dan hun dorpsgenoten.⁸⁶

84 Streekarchief GO, 2020, inv.nr. 786 (Oude-Tonge, bijlagen tot de rekening).

85 Streekarchief GO, 2020, inv.nr. 791 (Oude-Tonge, bijlagen tot de rekening, inkomsten).

86 Streekarchief GO, 2020, inv.nr. 791 (Oude-Tonge, bijlagen tot de rekening, inkomsten, register van ontvangsten, pagina 9).

Precies achterhalen wat er gebeurd is, is niet meer mogelijk. Een mogelijke interpretatie is dat burgemeester Slobbe de Joden niet had aangeslagen. Hij werd echter in het voorjaar van 1942 vervangen door een NSB-burgemeester, Dekker. Deze zou opgemerkt kunnen hebben dat de Joodse families waren overgeslagen bij de straatbelasting en hen alsnog aangeslagen hebben. Daar had hij ook het recht toe.

In 1943 en latere jaren betaalde oorlogskoper De Vos de straatbelasting voor het pand van Cato Cohensius (Molendijk) en voor Meijer Cohen (Kerkstraat).⁸⁷ Het pand van Cohensius was door De Vos aangekocht en werd door hem verhuurd.⁸⁸ Cohens pand aan de Kerkstraat werd beheerd door de NGV en tot aan de evacuatie van Oude-Tonge (die werd opgedragen door de bezetter in verband met de inundatie) in 1944 verhuurd. In het CABR-dossier van De Vos staat vermeld dat deze de woning van Cohen huurde tot februari 1944.⁸⁹ Op de woningkaart van Kerkstraat 1 staat een andere persoon (Berend Veen) als huurder vermeld. Mogelijk bewoonde De Vos het pand niet zelf, maar verhuurde hij het weer door. Levie de Winter werd ook nog aangeslagen in 1943 én er werd voor hem betaald. Er staat echter geen verwijzing naar een oorlogskoper of huurder bij.⁹⁰

Na de oorlog bleven de onbetaalde leges voor straatbelasting in Oude-Tonge nog een aantal jaar terugkomen bij niet-geïnde posten. In 1949 werd genoteerd dat deze post niet meer inbaar was.⁹¹ Dat is een duidelijk bewijs dat gemeente Oude-Tonge na de oorlog niet koos voor het sturen van aanmaningen of boetes.⁹² Van de andere gemeenten op Goeree-Overflakkee is er niet zo'n duidelijk bewijs gevonden, maar er zijn genoeg beheersdossiers met gedetailleerde verrekeningen en daarnaast gemeentelijke

87 Streekarchief GO, 2020, inv.nr. 806 (Oude-Tonge, bijlagen bij de gemeenterekening, straatbelasting-kohier, blad 7).

88 Streekarchief GO, 2020, Bevolkingsadministratie Oude-Tonge, Woningkaarten, Molendijk 70 (18).

89 NL-HaNa, CABR, 2.09.09, inv.nr. 53025, Tribunaal Rotterdam, dossier 509. De Vos nam ook de inventaris van de slagerij van Cohen over. Blijkens het gemeentelijk kasboek werd ook de recognitie van fl. 1.- voor Cohen in 1944 nog voldaan. Jacob Cohen is dan ondergedoken, zijn broer en vader vermoord, dus een ander zal dit moeten hebben betaald. Meest logisch is dat dit slager De Vos was. Streekarchief GO, 2020, inv.nr. 806 (Oude-Tonge, Kasboek, bijlage 81). Blijkens het grootboek, pag. 72, was het bedrag voldaan op 30 december 1944. Zie voor de woningkaarten Streekarchief GO, 2020, Bevolkingsadministratie Oude-Tonge, Woningkaarten, Kerkstraat 3(1).

90 Streekarchief GO, 2020, inv.nr. 802 (Oude-Tonge, gemeenterekening). De woningkaarten voor dit gedeelte van de Molendijk zijn niet meer aanwezig in het Streekarchief.

91 Streekarchief GO, 2020, inv.nr. 789 (Oude-Tonge, Gemeenterekening: correspondentie, staten F, J, en K. Hoofdstuk VII post 51).

92 Ook aan een niet-Joodse inwoner van Oude-Tonge die zes maanden afwezig was gedurende de oorlog, werd voor die periode na de oorlog overigens de nog on-geïnde straatbelasting kwijtgescholden Streekarchief GO, 2020, inv.nr. 110 (Oude-Tonge, notulen gemeenteraad 1947). En ook de Provinciale Staten bleek welwillend om rekening te houden met de oorlogsomstandigheden: zij scholden voor 1944 en 1945 i.v.m. de inundatie in deze periode de rioolbelasting kwijt voor Oude-Tonge.

administratie bewaard gebleven om te kunnen stellen dat het erg onwaarschijnlijk is dat er actief gevorderd werd op deze kleine openstaande posten.

Samenvattend

Voor het gros van de panden op Goeree-Overflakkee heeft na de oorlog administratief rechtsherstel plaatsgevonden. Daarmee sluit het lokale beeld aan op het landelijke beeld.⁹³ Dat wil niet zeggen dat Joodse huiseigenaren geen schade hebben geleden door de oorlogsverkopen. Het rechtsherstel was een langdurig proces waarbij de enkele Joodse overlevenden een ingewikkeld administratie werd aangedaan, terwijl er bij de meeste oorlogskopers weinig wil bleek om recht te doen. Bewindvoerders hadden een cruciale rol bij het rechtsherstelproces. Uit de inzet van persoonlijk betrokken bewindvoerders, zoals bij familie Cohen in Dirksland en bij de kerkelijke commissie die, anders dan de bewindvoerder van de Joodse Gemeente in Middelharnis, tóch een inventaris opstelden – bleek dat er sneller gehandeld of meer schade vergoed kon worden. Vos en Ter Braake concluderen dat het succes van het rechtsherstel afhing van of er overlevenden waren én van de inzet van de bewindvoerders.⁹⁴ Dat zijn twee factoren die voor Goeree-Overflakkee niet gunstig uitpaktten. Her en der waren bij kennissen contanten en andere waardevolle spullen ondergebracht. Het teruggeven daarvan verliep meermaals moeizaam en leidde zelfs tot processen. De NBI-inspecteur die een aantal zaken tot op de bodem had uitgezocht, velde niet zo'n gunstig oordeel over de eilandbevolking in dezen.

Bij het rechtsherstel was weinig bestuurlijke betrokkenheid. Gemeente Middelharnis kocht uiteindelijk één perceel en betaalde daarvoor de getaxeerde waarde, die anders ook de huurder betaald zou hebben. Dat de belastingen met terugwerkende kracht toch door afwezige Joden diende te worden betaald, ging buiten de gemeentelijke organisatie om. Gemeente Dirksland bleef wel straatbelastingaanslagen versturen en innen ondanks dat bekend was dat Bernard Haagens met zijn vrouw en dochter waren afgevoerd. Gemeente Oude-Tonge schrapte de nog niet geïnde bedragen toen duidelijk was dat de betreffende personen waren overleden. Ook dit past in de landelijke trend: de aanpak van Amsterdam en Den Haag om naheffingen te versturen en boetes op te leggen voor achterstallige erfpacht, blijkt de uitzondering, maar bewust ander beleid voor Joodse slachtoffers ontbrak ook elders.⁹⁵ Dat overlevende Eva Meuleman-Gazan, na een lang proces rond het terugkrijgen van haar schuurtje (waarbij de oorlogskoper allerlei kosten verzoon die de rechter als ongeloofwaardig bestempelde), binnen een half jaar brieven van de gemeente kreeg om dit schuurtje af te staan omdat het anders onteigend zou worden, getuigde niet van veel begrip voor haar situatie. Overlevende

93 Vos en Ter Braake, *Rechtsherstel*, 97-98. Van Meurs, *Synthese*, 48.

94 Vos en Ter Braake, *Rechtsherstel*, 96.

95 Van Meurs, *Synthese*, 58-60.

Deborah Rood merkte in een brief in de jaren zestig op: *'Dat de sjoel een cafetaria geworden is, is de schuld van de bewindvoerder (...). Iedereen vond het een groot schandaal.'*⁹⁶ Kil, traag en bureaucratisch: het zijn woorden die óók het rechtsherstel op Goeree-Overflakkee kenmerken.

96 NL-HaNa, archief dhr. Den Eerzamen, 3.20.67, inv.nr. 8. Brief van Debora Rood aan dhr. Den Eerzamen n.a.v. artikelen in het *Eilanden-Nieuws* over de Joodse gemeenschap. Debora Rood beloofde meer informatie, maar lijkt bij Den Eerzamen op bezoek te zijn gegaan, aantekeningen daarover bevinden zich helaas niet in het archief.

Deel **IV**

Conclusies en vervolg

Hoofdstuk 8: Conclusies over het historisch onderzoek

In deze conclusie worden de drie historische onderzoeksvragen die in de inleiding genoemd staan achtereenvolgens beantwoord. Het antwoord op de vierde onderzoeksvraag volgt in het volgende hoofdstuk.

Deelvraag 1

Is er betrokkenheid geweest van de voorgangers van de huidige gemeente Goeree-Overflakkee als publiekrechtelijk rechtspersoon bij de onteigening van onroerende goederen, inboedel en bedrijven van Joodse inwoners door de Duitse bezetter tijdens WOII en zo ja, welke betrokkenheid?

Er was inderdaad sprake van betrokkenheid bij de uitvoering van diverse anti-Joodse maatregelen. Het overlijden van Meijer Cohen is zelfs direct te herleiden tot het handelen van de burgemeester en de veldwachter. Zijn winkel werd gesloten en overtredingen werden actief aan de SD gemeld, arbeidsvergunningen werden ingetrokken, allemaal op initiatief van de burgemeester. Het is de vraag of de burgemeester en veldwachter beseften dat zijn gevangenneming tot zijn overlijden kon leiden. Echter, na het ontvangen van het overlijdensbericht van Meijer Cohen veranderde hun houding ten opzichte van de nog in Oude-Tonge aanwezige Joden niet, integendeel. Ook andere burgemeesters waren zeer punctueel met het doorgeven van alle administratieve vragen; van tegenwerking zijn geen sporen te vinden. De nauwgezette administratie had voor de Joodse bevolking grote gevolgen. Het gemeentebestuur was niet rechtstreeks betrokken bij de liquidatie van de Joodse ondernemingen, maar informeerde wel de bezetter over Joodse bedrijven en aanwezige voorraden en voerde allerlei taken uit, zoals het laten opstellen van een inventaris en het controleren van de naleving van de opgelegde sluiting. Gemeentepersoneel werd ingezet bij het vervoer van inventarissen.

Van enige betrokkenheid bij of belangstelling voor de aankoop van Joodse onroerende goederen van de gemeenten op Goeree-Overflakkee is geen spoor getroffen. Tegen huur van deze panden hadden de gemeenten geen bezwaar: zowel in Dirksland als in Middelharnis gebruikte de gemeente een Joods pand en betaalde men de huur aan de oorlogskoper. Gemeenten waren ook betrokken bij het beheer van deze panden totdat er oorlogskopers gevonden waren. Bij de verkoop van Joodse panden was een kleine groep kopers betrokken, die ondanks de veroordeling vanuit Londen, geen bezwaar had om zich op deze wijze te verrijken. Hun houding maakte dat er relatief veel panden verkocht werden. De burgemeester van Goedereede had plannen de Joodse begraafplaats daar te ruimen. Omdat de oorlogskansen keerden, is dit niet gebeurd.

Deelvraag 2

Is er betrokkenheid geweest na 1945 van de voorgangers van de huidige gemeente Goeree-Overflakkee als publiekrechtelijk rechtspersoon bij de onteigende onroerende goederen, inboedel en bedrijven van Joodse inwoners en hoe is er met deze eigendommen omgegaan? En zo ja, welke betrokkenheid?

Vanuit de gemeenten en vanuit de samenleving was er geen speciaal beleid of extra aandacht voor de enkele Joodse overlevenden. Gemeente Middelharnis nam na de oorlog nog een Joods pand in verhuur voor de vestiging van een ambtelijk bureau en gemeente Dirksland continueerde nog enkele maanden de huur van een Joods pand. Voor het gros van de panden op Goeree-Overflakkee heeft na de oorlog administratief rechtsherstel plaatsgevonden. Van twee panden blijkt het heel onzeker of er wel rechtsherstel heeft plaatsgevonden. Het rechtsherstel was een langdurig en kostbaar proces waarbij de enkele Joodse overlevenden een ingewikkelde administratie werd aangedaan, terwijl er bij de meeste oorlogskopers weinig wil bleek om recht te doen. Op Goeree-Overflakkee ging het zeker niet sneller of persoonlijker dan elders. Ook bewaarde spullen lijken niet makkelijker teruggegeven te zijn en Joodse nazaten draaiden zelf op voor de kosten van de opslag. Bij het hele proces van rechtsherstel was weinig bestuurlijke betrokkenheid en meeleven. De synagoge en de Joodse school werden al snel verkocht en dusdanig van bestemming veranderd dat er voor de enkele overlevenden geen plaats van herinnering meer was.

Deelvraag 3

Is er na 1945 bij de voorgangers van de huidige gemeente Goeree-Overflakkee sprake geweest van inning van lokale belastingen over de oorlogsperiode bij Joodse eigenaren, hun erfgenamen of hun bewindvoerders en hoe is hiermee omgegaan?

Joodse huiseigenaren en hun nazaten hebben, ook nadat ze vermoord waren in de vernietigingskampen, de lokale belastingen en verschuldigde erfpacht steeds voldaan, ook over de oorlogsjaren waarin zij en hun familieleden niet konden beschikken over hun percelen. Dit ging echter buiten de gemeentelijke organisatie om en was een uitvloeisel van de wijze waarop het rechtsherstel was ingericht. Gemeente Dirksland bleef wel straatbelastingaanslagen versturen en innen ondanks dat bekend was dat Bernard Haagens met zijn vrouw en dochter waren afgevoerd. Gemeente Oude-Tonge schrapte de nog niet geïnde bedragen toen duidelijk was dat de betreffende personen waren overleden.

Samenvattend en vergelijkend

De houding van lokale bestuurders op Goeree-Overflakkee tijdens en na de oorlog komt grotendeels overeen met die van lokale bestuurders in die tijd in andere gemeenten.

Ook al had men een afkeer van de anti-Joodse maatregelen, men voerde deze wel uit. Voor de Joodse burgers maakte dit in uitkomst weinig verschil. Dat het lot van Meijer Cohen te wijten is aan het handelen van de burgemeester, is wel een negatieve uitzondering.

Eén van de redenen dat men het rechtsherstel inrichtte op de wijze waarop men het deed, was dat de aan de Joodse gemeenschap aangebrachte schade niet door toedoen van Nederlands bestuur was ontstaan en men zich dus niet verantwoordelijk voelde hiervoor. Dit onderzoek toont aan dat dit voor de oorlogsperiode wellicht gold voor het beleid, maar zeker niet voor de uitvoering: lokale bestuurders waren volop betrokken bij alle aspecten van de anti-Joodse maatregelen. In dat licht is het te meer tragisch dat de enkele overlevenden na de oorlog zo weinig aandacht en steun hebben ontvangen. Debora Rood benoemde de omgang met de materiële erfenis van de vermoorde Joodse gemeenschap in een brief met treffende zin, die de titel van dit rapport geworden is: 'Ik kon dat niet begrijpen'.¹

Herdenkingssteen gelegd in de gedenkiaan in Sobibor voor de families Haagens en Hartogs.

¹ Zie hoofdstuk 6.

Bijlagen

Bronnen en verantwoording

Archieven

Kadaster: Alle leggerartikelen van de panden uit de *Verkaufsbücher* zijn gecheckt evenals alle kadastrale verwijzingen die in andere dossiers genoemd werden. Waar relevant zijn verkoopaktes opgevraagd.

Kenniscentrum van het Joods Cultureel Kwartier te Amsterdam (JCK): De database landbouwgronden is ingezien en dossiers D003808, D014141, D005954 en D012188.

NIOD Amsterdam (NIOD): Uit het archief van *Omnia Treuhandgesellschaft m.b.H.* (toegang 094f) zijn alle dossiers over ondernemingen op Goeree-Overflakkee gezien. Daarnaast is het archief van *Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg* (toegang 093a) gecheckt op aanwezigheid van inventarislijsten op Goeree-Overflakkee. Uit enkele andere dossiers (kerkelijk verzet, dossier Boomsma) is de informatie over Goeree-Overflakkee verwerkt.

Nationaal Archief Den Haag (NL-HaNa): Alle NBI-dossiers van Joodse eilandbewoners en van oorlogskopers zijn ingezien (toegang 2.09.16). Dat geldt ook voor alle minnelijke schikkingen bij de Raad voor Rechtsherstel (toegang 2.09.48.02). Van alle burgermeesters, veldwachters, secretarissen en aangebleven wethouders op Goeree-Overflakkee en van alle oorlogskopers is opgevraagd of er een CABR-dossier aanwezig is. Alle aanwezige CABR-dossiers zijn vervolgens opgevraagd (toegang 2.09.09). Ook het archief van Dhr. Den Eerzamen is gecheckt vanwege zijn correspondentie met Debora Rood (toegang 3.20.67). Uit het archief van de Kamer van Koophandel voor Dordrecht en Omstreken zijn de dossiers van de Joodse ondernemingen doorgenomen (toegang 3.17.01). Uit het archief van de LVVS zijn alle overgebleven LIRO-kaarten bekeken (toegang 2.09.48.01).

Stadsarchief Rotterdam (SAR): Uit toegang 29 (archief van de NIG te Rotterdam) zijn o.a. de volgende dossiers gezien: 213, 368, 719-723, 748, 769, 976-980, 1617, 2035, 2274.

Streekarchief Goeree-Overflakkee (Streekarchief GO): Van de vier gemeenten waar Joden woonden is alle in- en uitgaande correspondentie tussen 1940-1948 bekeken en incidenteel ook daarna. Daarnaast alle rekeningen en bijlagen bij de rekeningen en relevante andere dossiers (oorlogsschade, Joodse begraafplaats, bekendmakingen, bouwvergunningen, woningkaarten, bevolkingsadministratie, notulenboeken van plaatselijke kerken).

Digitale archieven: Via www.krantenbankzeeland.nl zijn alle lokale periodieken doorzocht op de Joodse familienamen die op Goeree-Overflakkee voorkwamen. Op www.delpher.nl is hetzelfde gedaan in het *Nieuw Israëlitisch Weekblad*.

Op <https://arolsen-archives.org/en/> zijn alle Joodse Raad kaarten en andere aanwezige documenten van Joodse eilandbewoners doorgenomen.

Literatuur

Aalders, Gerard, *Berooid. De beroofde joden en het Nederlandse restitutiebeleid sinds 1945* (Amsterdam 2001).

Blauw, Maili, *Roof en rechtsherstel in Eindhoven. Vastgoed uit joods bezit en de rol van de gemeente tijdens de bezetting en de naoorlogse jaren* (digitaal rapport 2021).

Boom, Bart van der, *Wij weten niets van hun lot'. Gewone Nederlanders en de Holocaust* (Amsterdam 2012).

Bossenbroek, *De Meelstreep. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2001).

Both, Jan, *Een verdwenen gemeenschap. Joden op Goeree-Overflakkee* (Sommelsdijk 2023).

Croes, M. en P. Tammes, *Gif laten wij niet voortbestaan. Een onderzoek naar de overlevingskansen van joden in de Nederlandse gemeenten, 1940-1945* (Amsterdam 2006).

Citroen, Michal, *U wordt door niemand verwacht. Nederlandse joden na kampen en onderduik* (Amsterdam 2021).

Citroen, Michal, *Het adres. De geschiedenis van de joodse onderduik* (Amsterdam 2024).

Durlacher, Leofried, *De jaren 1921/23-1945. Een na-vertelling* (Amsterdam 1998).

Duijvendak, Maarten en Stefan van der Poel, *Lege plekken. Ontvreemding van Joods vastgoed en rechtsherstel in de gemeente Groningen 1940-1955* (digitaal rapport 2022).

Frijtag Drabbe Künzel, Geraldien von, *Een stad op drift. Hilversum tijdens de Duitse bezetting* (Amsterdam 2020).

■ Bronnen en verantwoording

Griffioen, Pim en Ron Zeller, *Jodenvervolging in Nederland, Frankrijk en België, 1940-1945. Overeenkomsten, verschillen, oorzaken* (Amsterdam 2010).

Happe, Katja, *Veel valse hoop. De Jodenvervolging in Nederland 1940-1945* (Amsterdam/Antwerpen 2018).

Hasselt, Ron van, *Uitgesloten. Schetsen van wat er gebeurde met de Groninger Joodse gemeenschap in en na de Tweede Wereldoorlog* (Soesterberg 2022).

Hoogzand, D., *Blijvend gedenken. De Tweede Wereldoorlog op Goeree-Overflakkee* (Middelharnis 1993).

Houwen, A.A. van der, *Joods vastgoed (1940-1955). Onteigening, verkoop en rechtsherstel van vastgoed van Joodse ingezetenen van Voorne-Putten gedurende en kort na de Tweede Wereldoorlog* (digitaal rapport 2022).

Jong, Loe de, met inleidingen en redactie van Conny Kristel, Boudewijn Smits en Frank van Vree, *Jodenvervolging in Nederland 1940-1945 II* (Almere 2018).

Klinken, J. van en L. Vogelaar, *In 't bangst gevaar, Herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog* (Apeldoorn 2010).

Leeuw van Weenen – van der Hoek, Riet de, *Joods leven binnen de vesting Brielle 1699-1942* (Zuidland 2022).

Leeuwen, Lion B., *Let my half cry: an authobiography* (Lincoln 2007).

Lipschits, Isaac, *De kleine sjoa. Joden in naoorlogs Nederland* (Amsterdam 2001).

Meurs, Wim van en Marieke Oprel, *'Joodse burgers in Nederland: onteigening en rechtsherstel. Synthese van drie jaar onderzoek in opdracht van Nederlandse gemeenten'* (Nijmegen 2024).

Presser, Jacques, *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse jodendom 1940-1945* (Den Haag 1965).

Pieter Prins, *Wij zullen den gruwel van deze pogrom nooit vergeten. Herinnering aan de Holocaust op Goeree-Overflakkee 1945-1995* (paper voor de MA cursus Memory of the Holocaust, UL, 2012).

Piersma, Hinke en Marleen van den Berg, *Ontrechting & rechtsherstel. Het Rotterdamse gemeentebeleid inzake ontrechting en rechtsherstel van Joodse oorlogsslachtoffers 1940-1955* (digitaal rapport 2020).

Piersma, Hinke en Jeroen Kemperman, *Openstaande rekeningen de gemeente Amsterdam en de gevolgen van roof en rechtsherstel, 1940-1950* (Amsterdam 2015).

Rij, Jolanda van, *Mijn moeder, het bonuskind. Een zoektocht naar de jeugd van mijn moeder* (z.p. 2020).

Romijn, Peter, *Burgemeesters in oorlogstijd. Besturen onder Duitse bezetting* (Amsterdam 2006).

Rood, Jurriën, *Lentz. De man achter het persoonsbewijs. Een filosofische biografie* (Gorredijk 2021).

Schütz, Raymund, *Achter gesloten deuren. Het Nederlandse notariaat, de Jodenvervolgving en de naoorlogse zuivering* Tijdschrift voor Geschiedenis, Volume 123, Issue 1, mrt 2010, p. 62 – 77.

Schütz, Raymund, *Vermoedelijk op transport. De Joodsche Raadcartotheek als informatiesysteem binnen sterk veranderende kaders: repressie, opsporing en herinnering. Een archiefwetenschappelijk onderzoek naar de herkomst, het gebruik en het beheer van een bijzondere historische bron* (Masterscriptie Archiefwetenschappen, 2011).

Schütz, Raymund, *Kille mist. Het Nederlandse notariaat en de erfenis van de oorlog* (Amsterdam 2016).

Slaa, Robin te, *‘Daar dit een immorele aanslag is’. De houding van de gemeente Den Haag tegenover Joodse eigenaren van onroerend goed 1940-1955* (Den Haag 2017).

Veraart, Wouter Jan, *Ontrechting en rechtsherstel in Nederland en Frankrijk in de jaren van bezetting en wederopbouw* (Proefschrift Erasmus Universiteit Rotterdam, 2005),

Vos, Maarten-Jan en Serge ter Braake, *Rechtsherstel na de Tweede Wereldoorlog van geroofd Joods onroerend goed* (Amsterdam 2013).

Vos, Maarten-Jan, *‘Een bladzijde in de Amersfoortse joodsche geschiedenis zoo zwart als noch nimmer is voorgekomen’* (digitaal rapport 2024).

■ Bronnen en verantwoording

Vos, Maarten-Jan, *De gemeente Lochem en joods vastgoed, Rapport over de roof en rechtsherstel van joods vastgoedbezit in Lochem en de betrokkenheid van de gemeente tijdens de Tweede Wereldoorlog en de jaren daarna* (digitaal rapport 2022).

Wallet, Bart, *Sam en Henny. Een eeuw orthodox-joodse familiegeschiedenis* (Utrecht 2021).

Afbeeldingverantwoording

Alle foto's zijn gemaakt door de auteur of zijn scans uit archieven (waarvan vindplaats staat aangegeven bij de afbeelding), met uitzondering van de hieronder vermelde afbeeldingen:

Pag. 24 Dhr. J. van Splunter

Pag. 56 Mevr. Keijzer-Tieleman

Pag. 62 Collectie Streekarchief

Pag. 69 Familie Durlacher

Pag. 86 Fotocollectie JCK, foto F001200

Pag. 89 Fotocollectie J. de Man

Pag. 140 Shira Pagrach

Gebruikte afkortingen

ANBO	Algemeen Nederlandsch Beheer van Onroerende Goederen
BS	Binnenlandse strijdkrachten
CABR	Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging
CADSU	Centraal Afwikkelingsbureau Duitse Schade-uitkeringen
LIRO	Lippmann en Rosenthal
NGV	<i>Niederländische Grundstücksverwaltung</i>
NBI	Nederlands Beheersinstituut
NIG	Nederlands Israëlitische Gemeente
RTM	Rotterdamsche Tramweg Maatschappij
SD	<i>Sicherheitsdienst</i>
VO	Verordening
VVRA	<i>Stichting Vermögensverwaltungs- und Rentenanstalt</i>

Bijlage 1: Burgemeesters op Goeree-Overflakkee¹

Plaats	Periode	Naam	Partij	Bijzonderheden
Dirksland	1926-1945	D.J. Visscher		Geen lid van de NSB, wel sympathiserend. Na de oorlog afgezet.
Middelharnis	1921-1945	L.J. den Hollander	ARP	Tevens burgemeester van Sommelsdijk. Na de oorlog ontslag genomen.
Oude-Tonge	1940-1941	D.J. Rijnders	CHU	Werd in 1941 door de bezetter opgedragen binnen 24 uur het eiland te verlaten. Vervolgens burgemeester in Woubrugge.
	1941-1942	C. Slobbe	ARP	Waarnemend burgemeester. Naar St. Michielsgestel afgevoerd als gijzelaar, keerde na de oorlog terug als burgemeester.
	1942-1943	P.J.E. Dekker	NSB	Werd vervolgens burgemeester van Harlingen.
	1943-1944	J. L. Brinkerink	NSB	Tevens burgemeester van Nieuwe-Tonge.
	1944-1945	A.P.L. Bia	NSB	Tevens burgemeester van Ooltgensplaat.
Ouddorp	1938-1941	W. Geleedst		Werd vervolgens burgemeester van Meerkerk, Leerdam en Nieuwland
	1941	G. Hermans		Ontslag vanwege anti-Duitse houding. Werd vervolgens burgemeester van Rijsburg, daar opgepakt en overleden in concentratiekamp Neuengamme.
	1942-1944	Ph. A. J. Schipper	NSB	Tevens burgemeester van Goedereede
Sommelsdijk	1921-1945	L.J. den Hollander		Tevens burgemeester van Middelharnis

¹ Burgemeesters die in functie waren ten tijde van de anti-Joodse maatregelen zijn vetgedrukt weergegeven.

Bijlage 2: Joodse burgers op Goeree-Overflakkee

DIRKSLAND

No	Naam en voornamen	Geboren	Wegvoering woonplaats	Wegvoering Westerbork	Overleden	Plaats
1.	Cohen, Maurits	09-10-1878	04-11-1942	10-11-1942	13-11-1942	Auschwitz
2.	De Vries, Rosalie e.v. M. Cohen	23-10-1882	04-11-1942	10-11-1942	13-11-1942	Auschwitz
3.	Gazan, Philip	22-04-1894	14-08-1942	24-08-1942	30-09-1942	Auschwitz
4.	Meuleman, Eva e.v. Ph. Gazan	07-08-1897	20-01-1943	–	–	ondergedoken
5.	Gazan, Sebilla	04-11-1924	04-11-1942	10-11-1942	13-11-1942	Auschwitz
6.	Haagens, Bernard	31-05-1887	04-11-1942	01-06-1943	04-06-1943	Sobibor
7.	Rood, Wilhelmina e.v. B. Haagens	05-04-1888	04-11-1942	01-06-1943	04-06-1943	Sobibor
8.	Haagens, Sara	17-05-1918	04-11-1942	25-05-1943	28-05-1943	Sobibor

MIDDELHARNIS

No	Naam en voornamen	Geboren	Wegvoering woonplaats	Wegvoering Westerbork	Overleden	Plaats
1.	Cohen, Sara e.v. B. Polak	14-07-1864	05-02-1943	10-03-1943	13-03-1943	Sobibor
2.	Gazan, Hartog	15-06-1890	03-11-1942	10-11-1942	13-11-1942	Auschwitz
3.	Polak, Antje e.v. H. Gazan	03-08-1884	03-11-1942	10-11-1942	13-11-1942	Auschwitz
4.	Gazan, Florettha	21-03-1919	14-08-1942	17-08-1942	30-09-1942	Auschwitz
5.	Gazan, Sebilla	21-03-1919	14-08-1942	17-08-1942	30-09-1942	Auschwitz
6.	Gazan, Salomon	04-10-1924	14-08-1942	17-08-1942	30-09-1942	Auschwitz
7.	Haagens, David	17-11-1892	03-11-1942	10-11-1942	31-03-1944	Silezië
8.	Haagens, Henri	30-03-1900	03-11-1942	20-07-1943	23-07-1943	Sobibor
9.	Roos, Margaretha e.v. H. Haagens	06-03-1907	03-11-1942	20-07-1943	23-07-1943	Sobibor
10.	Haagens, Clara Amalia	28-05-1934	03-11-1942	–	–	ondergedoken
11.	Haagens, Henk Benno	16-04-1938	03-11-1942	–	–	ondergedoken
12.	Haagens, Lion	16-01-1895	14-08-1942	17-08-1942	30-09-1942	Birkenau
13.	Roos, Annie e.v. L. Haagens	19-03-1898	14-08-1942	17-08-1942	30-09-1942	Birkenau
14.	Hartogs, Elias	25-01-1871	03-11-1942	–	–	ondergedoken
15.	Haagens, Adriana e.v. E. Hartogs	26-02-1885	03-11-1942	–	19-12-1943	Arnhem
16.	Hartogs, Marcus Salomon	23-11-1898	03-11-1942	23-03-1943	26-03-1943	Sobibor
17.	Kooperberg, Helena Eleonora e.v. M.S. Hartogs	13-06-1896	03-11-1942	23-03-1943	26-03-1943	Sobibor
18.	Mesritz, Izaäk	16-10-1886	03-09-1942	19-10-1942	22-10-1942	Auschwitz
19.	de Winter, Grietje Sara e.v. I. Mesritz	21-02-1884	03-11-1942	10-11-1942	13-11-1942	Auschwitz
20.	Mesritz, Elias	12-04-1920	14-08-1942	17-08-1942	30-09-1942	Auschwitz

■ Bijlage 2: Joodse burgers op Goeree-Overflakkee

No	Naam en voornamen	Geboren	Wegvoering woonplaats	Wegvoering Westerbork	Overleden	Plaats
21.	Mesritz, Eva	17-01-1919	14-08-1942	17-08-1942	30-09-1942	Auschwitz
22.	Mesritz, Leon	27-11-1924	14-08-1942	17-08-1942	30-09-1942	Auschwitz
23.	Polak, Cornelia	14-06-1896	14-08-1942	17-08-1942	30-09-1942	Auschwitz
24.	Polak, Debora	07-10-1892	03-11-1942	10-11-1942	13-11-1942	Auschwitz
25.	Polak, Elisabeth	26-01-1888	14-08-1942	10-11-1942	13-11-1942	Auschwitz
26.	Polak, Jetje	06-10-1852	05-02-1943	10-03-1943	13-03-1943	Sobibor
27.	Polak, Levi	02-08-1894	03-10-1942	19-10-1942	28-02-1943	Auschwitz
28.	Gazan, Margaretha e.v. L. Polak	22-05-1893	03-11-1942	10-11-1942	13-11-1942	Auschwitz
29.	Polak, Abraham Mozes	27-03-1882	03-10-1941	Rotterdam	05-03-1943	Sobibor
30.	Polak, Mozes	05-01-1892	14-08-1942	17-08-1942	30-09-1942	Auschwitz
31.	Rood, Betje	04-10-1893	03-11-1942	10-11-1942	13-11-1942	Auschwitz
32.	Rood, Debora	26-05-1895	20-01-1943	–	–	ondergedoken
33.	Rood, Louis	16-06-1883	03-11-1942	10-11-1942	13-11-1942	Auschwitz
34.	Schooning, Hendrina	30-07-1880	06-11-1942	29-01-1943	01-02-1943	Auschwitz
35.	Slager, David	23-10-1871	03-11-1942	29-06-1943	02-07-1943	Sobibor
36.	Schooning, Eva Hendrina e.v. D. Slager	01-09-1879	03-11-1942	29-06-1943	02-07-1943	Sobibor
37.	Slager, Leentje	16-11-1913	03-11-1942	01-06-1943	04-06-1943	Sobibor
38.	Slager, Philip	06-09-1912	03-09-1942	16-02-1943	30-04-1943	Auschwitz

OUDE-TONGE

No	Naam en voornamen	Geboren	Wegvoering woonplaats	Wegvoering Westerbork	Overleden	Plaats
1.	De Winter, Levie Israël	14-03-1899	14-08-1942	17-08-1942	19-09-1942	Auschwitz
2.	De Winter, Sara	25-03-1885	04-11-1942	09-02-1943	12-02-1943	Auschwitz
3.	Cohen, Meijer Marcus	12-05-1886	11-04-1942	–	25-06-1942	Mauthausen
4.	Rosenberg, Sophia e.v. M. Cohen	31-07-1885	–	26-01-1942	29-10-1942	Auschwitz
5.	Cohen, Jacob	14-07-1917	–	–	n.v.t.	ondergedoken
6.	Cohen, Louis David	22-02-1920	–	–	27-01-1943	Vught
7.	Cohensius, Cato	08-12-1869	14-08-1942	16-02-1943	19-02-1943	Auschwitz

OUDDORP

No	Naam en voornamen	Geboren	Wegvoering woonplaats	Wegvoering Westerbork	Overleden	Plaats
1.	Franken, Anna e.v. M. Haas	08-05-1873	Sept. 1942	23-10-1942	26-10-1942	Auschwitz

SOMMELSDIJK

No	Naam en voornamen	Geboren	Wegvoering woonplaats	Wegvoering Westerbork	Overleden	Plaats
1.	Gazan, Salomon	20-08-1851	20-01-1943	17-03-1943	20-03-1943	Sobibor
2.	Levi, Sebilla e.v. S. Gazan	25-06-1861	16-12-1942	24-08-1943	27-08-1943	Auschwitz
3.	Gazan, Cato	13-06-1889	17-10-1942	10-11-1942	13-11-1942	Auschwitz
4.	Gazan, Roosje	29-04-1902	16-12-1942	24-08-1943	27-08-1943	Auschwitz
5.	Gazan, Izaäk Salomon	16-02-1892	14-08-1942	17-08-1942	30-09-1942	Auschwitz
6.	Hammelburg, Simon Izaäk	04-12-1905	14-08-1942	23-03-1943	31-08-1944	Midden-Europa
7.	Hammelburg, Jacob Louis	13-10-1902	14-08-1942	17-08-1942	26-09-1942	Auschwitz
8.	Zwarenstein, Elisabeth e.v. J.L. Hammelburg	10-04-1910	14-08-1942	17-08-1942	19-08-1942	Auschwitz
9.	Hammelburg, Hester Cato	22-08-1938	14-08-1942	17-08-1942	19-08-1942	Auschwitz

